

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

34. AASTAKÄIK 2022 NUMBER 8 (401)

Digišokist eesti keeleni: Mõtteid Eesti kõrgharidusest <i>Ene Grauberg, Maarja Vaino</i>	1347
Gnoosis ja gnostiline usund <i>Roelof van den Broek</i>	1370
<i>Tõlkinud Jaan Lahe</i>	
Teoloog pimedatel aegadel <i>Andrei Šiškov</i>	1393
<i>Tõlkinud Marrit Andrejeva</i>	
Luulet <i>Jaroslav Dovhan</i>	1409
<i>Tõlkinud Katrin Väli</i>	
Esimene Vepsa-retk, 1917–1918. I <i>Lauri Kettunen</i>	1417
<i>Tõlkinud ja kommenteerinud</i> <i>Jüri Valge</i>	
Kasvu piirid: Rooma Klubi projekti “Inimkonna ohud” aruanne. IV <i>Meadows jt</i>	1463
<i>Tõlkinud Andres Kuusk</i>	

<i>Arvustus: Pingeväljade agronoom kordusetihnikus. Rein Raud. Olemise voog: Post-antropotsentriline iseduse ontoloogia.</i> Tlk Triinu Pakk. (Bibliotheca controversiarum.) Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus, 2021. 400 lk.	
<i>Ott Puumeister</i>	1489
Kehamõtlemine ja teadvuse tekkimine. Rein Raud. <i>Olemise voog: Post-antropotsentriline iseduse ontoloogia.</i> Tlk Triinu Pakk. (Bibliotheca controversiarum.) Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus, 2021. 400 lk.	
<i>Leho Lamus</i>	1497
Abstracts	1502
Tants teadmatusse: Päevik 1944–1961. XLVIII	
<i>Herbert Normann</i>	1509

Paberväljaande tellijale on digiväljaande lugemine

TASUTA: www.kultuurileht.ee

Graafika (kuivnõel) lk 1369, 1408, 1416, 1462, 1536:

VIRGE JÕEKALDA (1963) on lõpetanud Eesti Kunstiakadeemia 1988. aastal graafika erialal ja tegutsenud vabakutselise kunstnikuna.

DIGIŠOKIST EESTI KEELENI

Mõtteid Eesti kõrgharidusest

Ene Grauberg, Maarja Vaino

SISSEJUHATUS

Üheks meie aja suureks ohuks on peetud elamist põhiliselt minevikukogemuse varal, teadvustamata, et muutused ühiskonnas on väga kiired. Üleilmastumine, tööstus- ja modernismijärgse ühiskonna teke, killustumine ja kõik muu, mis kõigutab ühiskonna alustalasid — majandust ja tehnoloogiat, poliitilist ideoloogiat ja selle institutsioone ning haridust ja kultuuri kui väärtussüsteemi —, on seotud ühiskonna paradigmaatilise murranguga ehk sellega, kuidas me seda maailma näeme ja seletame.

Thomas S. Kuhn kasutab paradigma mõistet kahes tähenduses (2003):

1) paradigmaga tähistatakse mingi teaduskogukonna ühiseid väärtusi ja tehnoloogiaid: paradigma kui üks või mitu fundamentaalset teooriat, mida mingi teaduskollektiiv teatud aja jooksul üldiselt tunnustab. Näiteks Newtoni füüsika aluspõhimõtted aja ja ruumi absoluutsusest;

Artikli aluseks on Haridus- ja Teadusministeeriumi tellitud analüütiline dokument: Ene Grauberg, Jüri Soolep, Meelis Eerik, Mari Elken, Rain Mikser, Maarja Vaino. *Eesti jätkusuutlik areng: Kutsehariduse ja kõrghariduse stsenaariumid aastateks 2020–2035*. Toim. Ene Grauberg ja Ene-Silvia Sarv. Tallinn: Nord Kirjastus, 2018. Vt ka <https://www.digar.ee/arhiiv/nlib-digar:366986>.

2) paradigma kui mudel, mis tähistab mingeid kindla uurimistraditsiooniga seotud eeskirju. Eeskirjad võib tuletada paradigmat, kuid paradigmad võivad uurimist suunata ka eeskirjade puududes.

Paradigma pole seega igaveseks ajaks etteantud muutumatu keelelis-kultuuriline raamistik, vaid ajastu olulistest põhimõtetest, väärtustest ja teadmistest sõltuv mõtlemismudel, mis aitab põhjapanevaid muutusi maailmas paremini mõista. Paradigmaatilised nihked on kõige drastilisemad seal, kus vastavad süsteemid tunduvad olevat kõige püsikindlamad ja küpsemad. Näiteks 19. sajandi lõpu füüsika puhul, kui füüsika tundus olevat juba suures osas välja töötatud süsteem. Veidi hiljem avaldas Albert Einstein aga relatiivsust käsitleva raamatu, milles vaidlustas Newtoni mehaanikaseadused, mis olid jõu ja liikumise kirjeldamiseks sobinud rohkem kui kakssada aastat.

Praegu on Euroopa, sealhulgas Eesti, muutuva paradigma ristteel:

Teadmised on muutumas rahvuste, ettevõtete ja inimeste heaolu peamiseks allikaks, kuid need võivad muutuda samas ka ebaõnne peamiseks allikaks. Esile on kerkimas uus paradigma, mis loob teadmispõhised majandused ja ühiskonnad (Rodrigues 2004: 2).

Ühiskonna paradigmaatilistest murrangutest rääkides on oluline mõista ühiskonda kolme analüütiliselt erineva mõõtme — kultuuri, riigikorra ja sotsiaalse struktuuri — kaudu, “millest igaüht iseloomustab isesugune telgprintsip ja millest igaühel on eripärane, ajalooline rütm” (Bell 1990: 698). Selleks et toime tulla oma aineliste vajadustega, valmistab ettepoole vaatav subjekt ehk *homo faber* tööriistu, arendab tehnoloogiat. Teisalt vaatab subjekt alati ka tahapoole. See on kultuurivaldkond, kus fookuses on igavesed eksistentsiaalsed küsimused, mille printsipiks on igavene tagasipöördumine — mitte vanade vormide, vaid eelkõige vanade teemade juurde (samas). Daniel Bell kirjutab:

Kultuur hõlmab eneseväljendusliku sümbolismi vorme (maali, kunsti, luulet, proosakirjandust), mis püüavad olemise tahkusi uurida kujundite abil; käitumiskoodeksit, mille ettekirjutused ja

keelud määravad kindlaks moraalse käitumise piirid ja kultuuri-komponente oma igapäevaellu integreeriva isiksuse struktuuri (samas).

Sellega kantakse edasi ka järjepidevuse ideed, millele tugineb kogu vaimne kultuur. Minevikule tagasi vaatavat inimest kui subjekti, kes ennemini soovib maailma hoida ja kaitsta ja vähem seda muuta, võib Belli järgi nimetada *homo pictor*'iks. Kui kultuuri printsiibiks pole igavene tagasipöördumine mitte vanade vormide, vaid vanade teemade juurde, siis tehnoloogia on Belli sõnul justkui nüüdisaja "suur hoor", mis on rüvetanud emakese looduse ja "asendanud loodusliku keskkonna kunstlikuga, milles inimene ei suuda end tunda koduselt" (samas: 690).

Seega võiks ühiskonda metafoorselt võrrelda kahenäolise Janusega antiikmütoloogiast. Janus oli muutuste ja üleminekute jumal, kes sümboliseeris üleminekut minevikust tulevikku. Januse üks nägu vaatas minevikku, teine tulevikku. Daniel Belli arvates peab vastuolu ettepoole ruttava *homo faber*'i ja tagasi vaatava *homo pictor*'i vahel lahendama olevikus eksisteeriv *homo politicus* (samas: 473). Seejuures — parafraseerides Martin Heideggeri — on oluline rõhutada, et minevik ei ole see, mis on lõppenud ja möödas ega tulevik see, mis peab veel tulema — nad mõlemad on pidevalt ja kehtvalt meiega, vormides elu selle olevikulisuses.

Kui aga küsida, mille poolest erineb praegune ühiskond antiikühiskonnast,

siis me teame, et me tajume maailma aegruumiliselt teisiti, sest meile on kättesaadavad suured kiirused ja vaade õhust, mida kreeklased ei tundnud. Ja võime poolest loodust muuta ja inimese poliitilise elu raame avardada me elame niisugustes mastaapides, mida kreeklased ei oleks suutnud mõista. Meie tehnoloogiast mõjutatud ühiskondlikud struktuurid on sootuks teistsugused (Bell 1990: 698).

Sügavad paradigmaatilised muutused eriti viimaste aastakümnete majanduselus ja tehnoloogias esitavad uusi nõudmisi ka ühiskonnale ja haridusele, sealhulgas kõrg-, kutse- ja täiskasvanuharidusele.

1990. aastate algusest on Eestis peetud omajagu vaidlusi üld-, kõrg- ja kutsehariduse üle ning neid valdkondi reformitud. Tõstatatud on rohkem praktilisi küsimusi, räägitud hariduse rahastamisest, ülikooli kriisist, ülikoolihariduse kvaliteedi langusest jm. Hoopis vähem on aga arutatud hariduse võimalike arenguteede üle eesti rahvuse ja kultuuri kestlikust arengust lähtudes (Grauberg 1994). Kas Eesti kui suveräänse riigi jätkusuutlik areng on tänapäeva üleilmastuvas ja samas killustuvas maailmas võimalik? Euroopa Liidu võimalikust arengust lähtudes kerkivad ka Eesti kui selle suveräänse liikmesriigi ette järgmised küsimused:

1) kuidas kiirendada Eesti üleminekut teadmispõhisele majandusele nii, et muuta Eesti tänapäeva maailmas dünaamilisemaks ja konkurentsivõimelisemaks;

2) kuidas kaitsta ja arendada uuenevas maailmas eesti rahvuskultuuri ja keele arengut.

Siinse käsitluse eesmärgiks on püüda välja selgitada, millised on Eesti võimalikud haridusfilosoofilised põhiküsimused ja arengutsenaariumid lähikümneks. Kas me soovime haridust paljudele või vähestele? Milline on Eesti tee eesti kultuuri ja rahvuse jätkusuutliku arengu aspektist? Kes peaks ütlema, kuidas seda otust legitimeerida?

Sealjuures tuleb arvestada, et tööstusjärgne, s.t teaduse ja tehnoloogia osa majanduses tähtsustav ühiskond on kujundamas ka uut tüüpi isiksust, kes tunneb end hästi küberruumis ja infovahetuses, kes on loov ning kellel on võimalusi uut tüüpi mõtlemiseks ja suhtlemiseks. Tunnetuslikust aspektist on sellise ühiskonna puhul tegemist justkui pidevalt muutuvate tähenduste sirvimisega, samuti anonüümsete kommunikatsioonivälgatuste pealiskaudse tajumisega. Inimeste eluviis on muutunud laialivalguvaks ja ebaselgeks: infoühiskonnas liikuv uudiste voog, intensiivsus ja maht loovad ühelt poolt illusiooni, et ollakse erinevate uudistega kursis, teisalt on aga materjali maht hõlmamatu ja seetõttu sageli ka kontrollimatu. See muudab inimeste teadmised ja hoiakud kergemini manipuleeritavaks. Võrgukommunikatsiooni puhul tuleb arvestada ka virtuaalse keskkonna ning virtuaalsetel fiktsioonidel põhineva tegelikkuse mõjuga kommunikatsioonile ehk küberru-

mi kui uue reaalsuse tekkega, kus inimesed üha rohkem aega vee-davad. Tööstusjärgse ühiskonna elulaad on katkendlik ja muutub kiiresti ega nõua seetõttu ka kuigi suurt süvenemist.

Samas puudutavad põhjalikud muutused hariduses inimkul-tuuri ja ühiskonna sügavamaid aluseid, sest tähelepanu keskpunk-tis on küsimused inimesest üldse, tema mõtlemisest, väärtus-test ja hoiakutest. Ühelt poolt kujutatakse ette tulevikupilti, mille järgi kõrgkooli osa muutub ühiskonnas üha väiksemaks, loovu-tades kohti keskastme kutseharidusele, uurijate võrguühistutele, teadmise ja innovatsiooni tootmisega seotud korporatsioonidele. Kõrgkool võib sel juhul muutuda justkui sertifitseerimiskesku-seks, mille põhiülesandeks jääb kõrghariduse diplomite väljasta-mine. Teisalt aga nähakse ka kõrgkoolide uut õitsengut. Sel juhul käsitatakse kõrghariduse kriisi kui paradigmaatilist murrangut, mis on seotud eelkõige üleminekuga tööstusühiskonnast infoühis-konda.

Milline peaks selles kontekstis olema kõrghariduse saatus Eestis?

NEGATIIVNE OHUSTSENAARIUM: DIGIŠOKK JA/VÕI VAIKNE HÄÄBUMINE

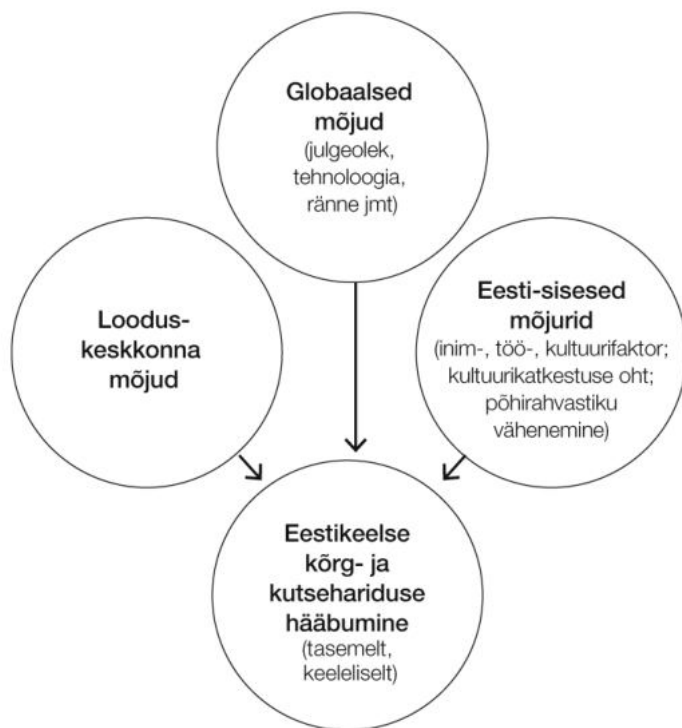
Üleilmsed suundumused ja Eestiga seonduvad ohutegurid võivad viia vähemalt kahe ohustsenaariumi variandini, nn digišokini ja/või vaikselt hääbumiseni.

Üleilmsed suundumused

Digišokk on tööstusühiskonna muutumine digitaalühiskonnaks, mis tähendab uue tehnoloogia pealetungi infotehnoloogiaaren-duses, biotehnoloogias, sotsiaalsfääris jm. Nn digimaailmas puu-duvad riigipiirid ning selles toimuv on suunatud ennekõike üle-ilmsele turule, kus suhtluskeel on inglise keel.

Digimaailma olulisemad suundumused on järgmised:

- info- ja digiühiskonnast tulenev maailma süvenev killustu-mine;

Joonis 1. Digišokk või vaikne hääbumine.

- keeleline ja kultuuriline ühtlustumine (üleilmse massikultuuri valitsemine);
- tehisintellekti leviv kasutamine;
- töökohtade automatiseerimine;
- algoritmide kasutamine turunduses;
- ühismeedia osa inimeste ühiskondlike otsuste tegemises.

Digitehnoloogia arengut võib võrrelda ühe suure lainega, mis muudab drastiliselt senist ühiskonda, selles elamise, töötamise ja suhtlemise viisi. Suures plaanis on see seotud ühiskonna para-

digimaatilise kriisiga, mis puudutab mitmesuguseid muutusi ühiskonnas: rahvastiku kasvu maailmas, rändeprobleeme, kliimamuutusi, sõdu. See on kaasa toonud loodusvarade kahanemise ja nende kättesaadavuse vähenemise, ühiskondade vastandlikeks leeri-deks jagunemise, jõujoonte muutused poliitilisel tasandil ning kiire transformatsiooni informatsiooni ja digitehnoloogia valdkonnas.

Uus põlvkond

Pealekasvav nn Z-põlvkond ehk aastail 1995–2012 sündinud põlvkond veedab suure osa ajast digimaailmas. Alles hiljuti oli 15–24-aastaste noorte hulgas kõige populaarsem portaal Facebook, mida kasutas 92% eesti noortest ja 68% vene noortest (vt Noored... 2017). Mõne aasta tagusest uuringust aga nähtub, et muutused noorte digikäitumises on kiired: 2018. aastast kasutas Facebooki põhiliselt keskealine inimene (Facebooki... 2020) ning noorte jaoks olid atraktiivsemad juba teised keskkonnad, näiteks Instagram ja TikTok (Uuring... 2022).

Hariduse ja kitsamalt kõrghariduse seisukohast on oluline arvestada, et traditsioonilises kultuuriruumis, koolihariduses ja pere keskel räägitava kõrval ammutab Z-põlvkond esmast teavet suurel määral just digikeskkonnast. Sealt saadavad impulsid mõjutavad otseselt ka noorte otsuseid ning seega ühtlasi tulevikühiskonda tervikuna.

Digiühiskonna haridus ei ole enam samas positsioonis kui varem ja on üha rohkem funktsionaalne. Teadmine teadmise pärast kaotab info- ja digiühiskonnas väärtuse ning teadmine muutub hoopis tootlikuks jõuks. Muutudes informatsiooniliseks kaubaks, mis on vajalik tootliku võimsuse suurendamiseks, omandab teadmine märkimisväärse tähenduse ülemaailmses võitluses võimu pärast. Arvamus, et teadmised kuuluvad riigile, asendub printsiibiga, et ühiskond on olemas ja areneb tänu informatsioonile. Seetõttu on oluline välja selgitada ka ohutegurid ja negatiivsed aspektid, mis kaasnevad digimaailma suundumuste valitsemisega.

Ohutegurid

Inglise keele ulatuslik pealetung

Kõige negatiivsema stsenaariumi järgi võib digimaailma valitsemise kaasneda keelevahetus, mis võib juhtuda kiiremini, kui praegu osatakse ette näha. Eesti keel on väike keel, millest ei saa iialgi *lingua franca*’t. On ilmne, et tänapäeva maailmas ei saa hakama ilma keeleoskuseta. See arusaamine on aga viinud Eestis keeleõppe tasakaalust välja. Juba põhikoolis ja gümnaasiumis on eesti lastel võõrkeeletunde rohkem kui emakeele omi. Räägitakse sellest, et juba lasteaiad võiksid olla mitmekeelsed. Kõik need hoiakud tulenevad eesmärgist olla läbilöögivõimelisem maailmas ja üleilmsel turul.

Keeli saab aga õppida ka emakeelt hülgamata. Eesti riigi eesmärk ei saa juba põhiseadusest tulenevalt olla eesti keele ja Eesti riigi jätkusuutlikkuse väljasuretamine. Praeguste suundumuste kestes saab Eesti riigile osaks negatiivne digišokk ingliskeelsete noortena, kellel puudub suhe eesti kultuuriga ja kes ei ole huvitatud oma panuse andmisest siinse ühiskonna arengusse. Selle tulemusena eesti keel hääbub, ta muutub heal juhul köögikeeleks ja kaotab oma positsiooni kõrgkultuurse keelena. Ühtlasi hääbub eestikeelne kõrgharidus ja teadus, sest kui puudub keele-eelis ja siinse ühiskonna erilised väärtused (eesti keel, kultuur, kombed, põlvkondlikud sidemed jm), mis teevad ühe paiga inimese jaoks eriliseks ja panevad ta soovima elada just siin ning andma oma panuse just siinsesse ühiskonda, hakatakse üha rohkem minema kõrgharidust omandama mujale maailma. Eesti kaotab nii rahvastikku, teadmisi kui ka andekaid inimesi, kellela ühiskondlik areng jääb soiku.

Eestit tabav digišokk toob pikemas perspektiivis kaasa Eesti mandumise nii majanduslikult kui ka vaimselt, keelevahetuse ning kokkuvõttes eestlaste sulandumise teistesse rahvastesse ja meie oma riigi hääbumise.

Nutisõltuvus

Virtuaalmaailmas viibimine muudab inimese teadvust. Veel ei ole olnud võimalik analüüsida terveid põlvkondi, et näha muudatusi, mis on tekkinud imikueast alates ekraaniga suhtlemisel. Lühiajalisemate uuringute põhjal võib öelda, et virtuaalmaailm mõjutab olulisel määral inimese keskendumisvõimet, sotsiaalset võimekust ja õnnetunnet.

Küllalt suur hulk noori tunnistab, et tundis ennast rahutuna, tujutuna, kergesti ärrituvana, kui nad üritasid vähendada või lõpetada nutiseadmete või interneti kasutamist. Nutiseadmete või interneti kasutamine on kaasa toonud uneaja vähenemist, söögi-kordade vahelejätmist, füüsilise tervise probleeme (nt seljavalu, nägemise halvenemine). Aina rohkem räägitakse nutisõltuvusest, millest vabanemiseks vajatakse üha enam neuroloogide soovitusi.

Pidev ümberlülitumine uuele infole on kaasa toonud hajevil oleku ja keskendumisprobleemid. Uuringud on tõestanud, et nutiseadmete liigne kasutamine tekitab üha rohkematel lastel aktiivsus- ja tähelepanuhäireid.

Nutiseadmete varane ja ulatuslik kasutamine võib tekitada tõelise digišoki, mille tulemusena suureneb ühiskonnas sotsiaalse suhtluse oskuseta, tähelepanuhäirete ja tugeva nutisõltuvusega inimeste hulk, kes ei suuda luua piisavalt seoseid, sest ei suuda lugeda ega analüüsida keerulisi tekste, süveneda probleemidesse, olla loovad. Ühiskonnas on sel juhul kaoiline ja tugevalt manipuleeritav hulk inimesi, kes pole võimelised tegutsema jätkusuutlikult ega ole ka õnnelikud, sest nutisõltuvus toob suure tõenäosusega kaasa ärevushäired ja depressiooni.

Tehisintellekt ja loovus

Tehisintellekti areng on kiire ning tavainimesel on raske hoomata kõike, kus tehisintellekt juba tema eest otsuseid vastu võtab. Inimkond usaldab end üha rohkem masinate hoolde, mis seab omakorda uued ülesanded nii tehisintellekti arendajate kui ka kasutajate ette. Probleem on ennekõike selles, et tehisintellekti arengut motiveerib kasumlikkus. See tähendab, et arendajad ei lähtu eetilistest

ega kõlbelistest väärtustest, vaid ärihuvidest, mis võib kaasa tuua ohtlikke tagajärgi. Masinateel puudub väärtussüsteem, mis reguleerib inimühiskonda.

Teiseks vajab tehisintellekt (loovat) sisendit, mille annab inimene. Seetõttu väärtustatakse üleilmsel tööturul üha enam loovust. Loovus ilmneb parimal moel siis, kui inimese vaimset arengut on toetatud ja see on olnud sujuv. Loovuse avaldumisel on määrav osa keeleoskusel. Emakeeles pädev inimene on võimeline mõtlema ja oma ideid sõnastama võrreldamatult paremini kui piiratud keelevõimega inimene.

Tipptööstuses oodatakse teaduselt rohkem loovust ja ideid, mitte niivõrd praktilisi lahendusi. “Miks tähendab teadus ühiskonnale täna rohkem kui kunagi varem?” küsib retooriliselt Microsoft Researchi üks juhte Peter Lee. Ja vastab:

Sest uudishimul põhinev uurimistöö on pikaajaline investering. Praktilised rakendused ei pea mitte alati olema visioonide mootoriks. [...] Pigem peaks teaduse ülesandeks olema teadmiste sfääri laiendamine, et selle laienemise pinnal uued ja kasulikud tooted võrsuda võiksid (tsit. Ubar 2014).

Eesti kooliõpilased on olnud silmapaistval kohal maailmas just funktsionaalse lugemisoskuse poolest, kus tuleb osata luua seoseid ning rakendada teksti tõlgendamisel loovat mõtlemist. Koolisüsteemi reformimisel tuleks seega olla väga konservatiivne just kirjandusõpetuse puhul, sest võime keskenduda, sisukaid tekste lugeda ja neid analüüsida ning tõlgendada on parim alus nii kõrgkooli astumiseks kui ka eduks edaspidises elus.

Kui loodetakse ennekõike tehisintellektile, näiteks esmane teadmiste allikas teadmiste omandamise asemel on guugeldamine, tekitab see väheste või olematute teadmistega inimesi, kes sõltuvad oma otsustes masinatest ega ole võimelised ise loovalt ja ühiskonda arendavalt mõtlema ega tegutsema.

Kultuurikatkestus

Digitaliseerimine on Eestis olnud üldiselt edukas, mistõttu tõsisest murest kultuurikatkestuse pärast sel puhul ei ole. Suur osa meie

klassikast — kirjasõna, filmid, museaalid jm — on digiteeritud ja kättesaadav interneti vahendusel. Tähelepanu tuleb aga juhtida sellele, kas ja kuidas seda digitaliseeritud materjali kasutatakse. Kultuurikatkestuse oht on päevakohane juhul, kui oluline osa kultuuripärandist ei lähe n-ö taaskasutusse ehk uuesti ringlusesse uute põlvkondade seas. Kui Z-põlvkond kasvab üles interneti tarbijana, hoopis teistsuguse kogemuse (materjalid, filmid, seriaalid jm), väärtuste ja hoiakutega, millel puudub side meie oma kultuuriga, ei ole neist eesti kultuuri edasikandjaid ning eesti kultuur ei ole jätkusuutlik.

Soovitused digišoki vältimiseks

Digišokki aitavad vältida või vähendada järgmised abinõud:

- suurendada ja tõhustada eesti keele õpet igas kooliastmes;
- toetada eesti keele arendamist IT- ja tehisintellekti keelena, mis tagab keele elujõulisuse ja võimekuse olla konkurentsivõimeline;
- tõhustada reaalainete, eriti matemaatika õpet, et tagada digipädeva põlvkonna pealekasv;
- tagada kõrgharidusseadusega eesti keele eripositsioon teaduskeelena;
- vähendada nutitelefonide kasutamist koolitundides või keelata see mitme riigi eeskujul täiesti (Prantsusmaa, Ungari jt);
- pöörata rohkem tähelepanu lugemisele, eriti ilukirjanduslike ja keerulisemate tekstide lugemisele, mis tagab parema vaimse võimekuse;
- soodustada käelisi tegevusi ja füüsilist liikumist, mis annab ajule teisi impulsse kui virtuaalmaailmas viibimine (kõige lihtsam võimalus: vastates püsti tõusmine jms);
- soodustada koolides ja kõrgkoolides igati noorte osalemist kultuuris (teater, muusika, muuseumid, kirjandus, väljasõidud jm);
- suurendada ja tõhustada väärtuspotsiaaaliga ainete õpetamist, mis seovad Z-põlvkonda eesti kultuuri ja ühiskonnaga ega jäta noori inimesi ainult digimaailma suundumuste valda.

Vaikne hääbumine

Eesti rahvastik vananeb ning väiksemad asulad ja külad ähvardavad jääda inimestest tühjaks. Vähenenud rahvaarvust tingitud madalam maksulaekumine ja majandustegevus kärbib hariduse, teaduse, kultuuri ja sotsiaalvaldkonna rahastust. Puudub piisav hulk eksperte. Selle tulemusena jääb aina enam puudu noori ja andekaid inimesi, kes ühiskondlikku, majanduslikku ja poliitilist elu edendaksid.

Ohud kõrghariduses

Kõrghariduse puhul võib meil täheldada järgmisi ohusignaale või tulevikuperspektiive:

- puudu on õpetajatest ja õppejõududest, kes viiksid edasi teadmistepõhist ühiskonda, hariduse kvaliteet halveneb märgatavalt;
- noored ei ole motiveeritud Eestisse jääma;
- noored põlvkonnad ei suhestu eesti kultuuriruumiga, olles mõjutatud pigem üleilmsest massikultuurist;
- peale ei kasva eestikeelset eliiti, terminoloogia vananeb, ülikoolid ja kõrgharidus võõrduvad riigist, mis omakorda lagundab riigi vaimset eksistentsi;
- nn 3 + 2 õpe soosib pealiskaudsust, puudu jääb nii vajalikest üldainetest kui ka võimalusest õppida süvitsi arialaaineid. Domineerib majanduslikult tulus massiloeng, kus õppejõud ei adu õppijaid ning õppijad ei suhestu õppejõuga. Tulemuseks on aina madalam üldine haridustase, võõrdumine ülikoolist ning õppimine lõpudiplomi pärast, mis omakorda viib alla ülikoolide maine tööandjate seas;
- hääbumisohtu satuvad rahvusteadused ning sellest tulenevalt eesti kultuur ja identiteet laiemalt. Ülikoolid muutuvad eelkõige kutsekoolilaadseteks kõrgkoolideks, kus esmastähtis pole teadustöö, panuse andmine ühiskonna arengusse ega vaimne areng, vaid tööjõu tootmine, töhusus ja kasumlikkus. Eestlaste arvu vähenemise korral avatakse meie ülikoolid üha enam välisüliõpilastele ning eestlaste positsioon oma kõrgkoolides ja kokkuvõttes kogu riigis halveneb;

- humanitaaralade alahindamine on viinud süvenemismisvõime ja vaimse võimekuse vähenemiseni;
- Euroopa Liidu toetuste kahanemine vähendab teadusrahastust veelgi ning Eesti teadus satub tõsisemasse raskustesse. Vähegi võimalik inimesed lahkuvad mujale ning Eesti kõrgkultuurse ja haritud elanikkonnaga riigina kaotab oma positsiooni, mandub ning hääbub;
- kõrgharidust hakkavad suunama ja dikteerima rahvusvahelised korporatsioonid, kelle jaoks eesti keelel ja kultuuril ei ole mingit tähendust ning need lükatakse kõrvale;
- akadeemiline kõrgharidus hääbub ning ülikoolid kutsekoolistuvad. Ülikoolide osa ühiskonnas taandub ennekõike kutsekooli staatusele. Kõrgharidus ja ülikoolid on orienteeritud peamiselt majanduslikule heaolule. Üliõpilast käsitletakse kui klienti ja toodet, kelle edasine eesmärk on suurendada kellegi kasumit. Akadeemiline kõrgharidus ja teaduspõhine innovaatilisus hääbuvad.

Soovitused vaikse hääbumise ärahoidmiseks

Vaikset hääbumist aitaksid vähendada või ära hoida järgmised abinõud:

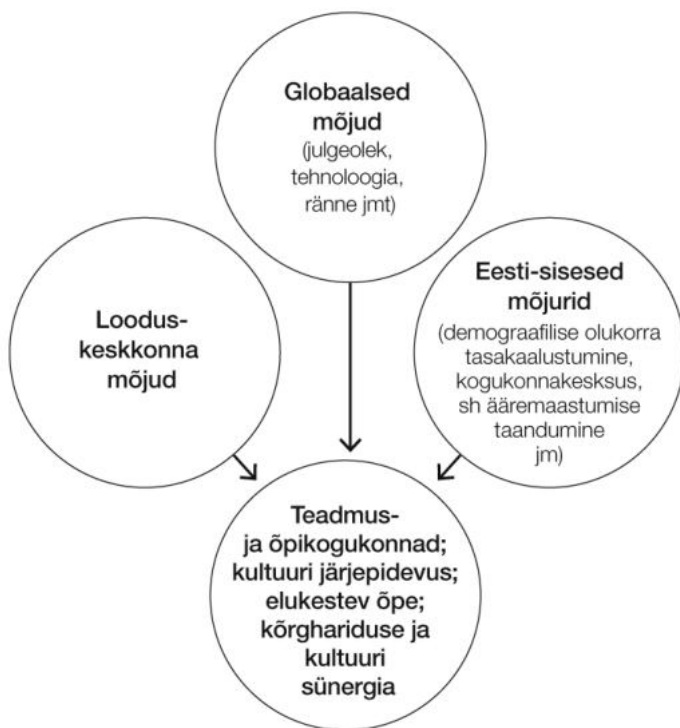
- vaadata üle kõrghariduse rahastamine ning esmaeesmärgid; motiveerida ülikooli lõpetajaid asuma tööle Eestis. Asendada tasuta hariduse andmine koolituslepingute ja õppelaenudega, mille tagasimaksmist soodustatakse või mis kustutatakse pärast Eesti majanduses töötatud kokkulepitud aega;
- tasuta kõrgharidus ei ole jätkusuutlik, kuid samuti ei tohi ülikoolid jääda ainult turu reguleerida. Tuleb leida tasakaal kvaliteetse eestikeelse kõrghariduse ja üleilmse turu huvide vahel, seades eesmärgiks Eesti riigile piisava akadeemilise ja teadusliku järelkasvu õpetamise;
- kaaluda 3 + 2 ehk Bologna süsteemi tõhusust ja kvaliteeti. Paljud ülikoolid Euroopas ei ole sellele süsteemile üle läinud; Eestis on pärast süsteemi kasutuselevõttu täheldatud kõrghariduse taseme langust;

- pöörata palju rohkem tähelepanu nn pehmete teaduste väärtustele ühiskonna normaalse toimimise tagatisena ja nn vari- ehk varjatud õppekavadele, mis võimaldavad kujundada inimeste väärtushinnanguid ning on nende valikute ja otsuste tugevaks mõjutajaks ning identiteedi kandjaks. Humanitaar- ja sotsiaalvaldkonna alahindamine viib ühiskonna tupikusse;
- töötada välja riiklik programm erialadest ja mahtudest, mis tagaksid eesti keele ja kultuuri säilimise nii teaduses, hariduses kui ka õpetajakoolituses;
- motiveerida õpetaja elukutse valimist;
- kindlustada kutsehariduse kõrval ka akadeemilise kõrghariduse positsiooni arendamiseks üliõpilase võimekust selliseks, et temast saaks avangard, meister, eduloo näide jne, et ta omandaks võimekuse saada hakkama väga erinevate vaimset iseseisvust nõudvate ülesannetega. Kaaluda tuleks doktoriõppe jagamist praktilise ja akadeemilise suuna vahel (akadeemiline suund keskendub rohkem ülikooli enda akadeemilisele järelkasvule ja järjepidevusele, praktiline suund aga valdkonna tippspetsialistide õpetamisele ülikoolivälisteks vajadusteks).

POSITIIVNE STSENAARIUM

Eesti kõrgharidus ja üldharidus kui selle eeldus on osa eesti kultuuriruumist ja identiteedist, sealjuures oluline ja määrav osa. Kõrghariduse positsiooni analüüsides on seega vältimatu võtta arvesse kultuurikonteksti laiemalt. Ei ole olemas kõrgkultuuri ilma kõrghariduseta ja vastupidi.

Eesti kultuur on emakeelse hariduse ja kõrghariduse saavutamiseks teinud aegade jooksul ülimaid pingutusi. Rahvakoolide rajamine ja emakeelsele pedagoogikale alusepanek ei ole minevikus olnud meie ajaloolist konteksti arvestades lihtsam kui praegune emakeelsele kõrgharidusele survet avaldav olukord. Pigem on küsimus prioriteetides. Põhiseaduse järgi on Eesti Vabariigi prioriteet eesti rahvuse, keele ja kultuuri säilimine läbi aegade. Arengu tagamiseks on vajalik rahvusvaheline võimekus, kuid ka tasakaal rahvusvahelistumise ning paiklikkuse vahel.

Joonis 2. Positiivne stsenaarium.

Uusimad kestlikkust rõhutavad stsenaariumid kasutavad üha rohkem selliseid märksõnu nagu kogukond ja lokaalsus ning Rooma Klubi pakutud mõistet sinine majandus, mille keskseks ideeks on looduse toimimisest inspireeritud tehnoloogiate ja ärimudelite rakendamine majanduses, mis võimaldab katta kõigi inimeste põhivajadusi kohapeal olemasolevate ressursside abil. Samu märksõnu tasub silmas pidada ka hariduse jätkusuutlikkuse stsenaariumide puhul.

Digipädevus

Eesti kasutab ära oma võimalused digimaailmas, kus ei ole oluline füüsiline asupaik, vaid reageerimiskiirus, analüüsioskus ja loovus. Ameerika Ühendriikide uuringufirma Gartner asepresident Stephen Prentice on leidnud, et digitaalne maailm annab hea võimaluse paremini läbi lüüa just väikeriikidel ja väikefirmadel, sest eeldab paindlikkust (Inselberg 2014). Eesti on seda positsiooni osanud hästi kasutada, mida näitab idufirmade edu. Sellest tulevalt ei mängi rolli rahva arv ega riigi suurus, vaid määravaks on teised tegurid, milles kõrgharidusel on otsustav osa: seoste loomise oskus, analüüsivõime, digipädevus.

Demograafiline olukord

Positiivse stsenaariumi järgi võimaldab töö automatiseerimine asendada inimtööjõudu. Tehnoloogia areng meditsiinis võimaldab päästa rohkem elusid. Poliitiliste otsuste, nt otseste ja kaudsete toetuste eraldamise tulemusena iibe langus pidurdub või iive muutub positiivseks, väljaränne aeglustub, sisseränne ehk tagasi koju pöördumine suureneb. Hea poolelt võib välja tuua nii positiivse rändesaldo (koju tagasi pöördujad) kui ka positiivsed suundumused sündimuses (suurenenud on näiteks kolmandate laste arv).

Innovatsioon

Ülikoolide uuenduslikkus ei tähenda avangardsete õppekavade loomist, vaid loova mõtlemise soodustamist, millest sünniks avangard. Analüüsides praegust arengut tehnoloogiamaa-
ilmas võib näha, et aasta-paari tagune on nüüdseks juba aegunud. Ülikoolid ei ole võimelised nii paindlikke õppekavasid rakendama, et sellisest arengust veel omakorda ees olla. Kõrghariduse tuum ei seisne selles. Põhitähelepanu peaks olema suunatud sellele, et kõrgkooli lõpetaja on a) omandanud erialateadmised, b) õppinud pingutama ja tööd tegema, c) omandanud oskuse näha suuremat pilti ja luua seoseid, d) õppinud tundma oma tuge-

vaid ja nõrku külgi ning arendanud ennast sellele vastavalt. Eesmärgiks on isiksus, kes on võimeline ühiskonnas kaasa töötama ja selle arengusse oma panuse andma. Ainult nii saavad tekkida uuendusmeelsed ideed ja lahendused.

Eestikeelse kõrghariduse tagamine

Eestikeelse kõrghariduse tagamiseks tuleks luua järgmine olukord:

- kõrgharidusseaduses sätestatakse keelenõuded, mis tagavad eestikeelse teadusterminoloogia ning teaduskeele jätkusuutlikkuse, võttes eeskujuks näiteks Hollandi, kus haridusametnikud kavatsesid pidurdada ingliskeelsete õppeainete levikut riigi kõrg- ja kutsekoolides ning aeglustada välisüliõpilaste sissevoolu. Muudatuse taga on arusaamine, et ingliskeelse kõrghariduse lai levik Hollandi ülikoolides töötab hollandlastest üliõpilaste vastu ning hollandi keel on ohus;
- rahvusteadustele kehtestatakse eripositsioon ja tagatakse rahastus. Transiitülikoolide tekke ja laienemise vältimiseks pakutakse rahvusvahelisi kursusi ennekoike MOOCi (Massively Open Online Courses) kaudu, et kohapeal maksimaalselt emakeelset haridust võimaldada;
- tugevdatakse keeleõpet, s.t eestikeelseid kursusi välisüliõpilastele ning inglise keele või mõne teise suure teaduskeele intensiivõpet eesti üliõpilastele. Ainult heal tasemel keeleoskus võimaldab kaasa rääkida rahvusvahelisel teadusmaastikul. Selleks on vaja nii väga head emakeele oskust kui ka süvitsi õpitud erialakeelt. Praegu kasutatakse nn rahvusvahelisuse sildi all halba inglise keelt, mis ei tule kasuks ei õppejõudude ega üliõpilaste teadustööle ega nende saavutustele;
- humanitaaralade üldkursused on põhiline kõrghariduse osa, et üliõpilasel oleks või tekiks sügavam suhe kultuuri ja ühiskonnaga, milles ta õpib, elab ja tegutseb;
- tehnoloogia ei asenda inimlikke kontakte. Ülikoolid on kogu aeg olnud oluliseks koostöövõrgustike ja suhete loomise või tekkimise kohaks. Tööle hakatakse inimeste keskel, koostöö- ja suhtlusoskused ning enese väljendamise võimekus on üha olulisem ka tehisintellekti arenedes ja töökohti hõivates. Tehnoloogia võimalused,

ligipääs lõpututele teabehulkadele ja otseste sunnimehhanismide vähenemine muudab eriti tähtsaks perekonna ja kogukonna mõju, õppija väärtused, uskumused ja hoiakud;

- Eesti ülikoolid peavad ennekõike silmas Eesti riigi, ühiskonna ja kultuuri huve ning heaolu ega sea sellest kõrgemale ülikooli rahalist sissetulekut või muid pragmaatilisi argumente. Eesti ülikoolide eesmärk on teenida eesti ühiskonda;
- tasuta ülikooliharidusest loobutakse. Teatud arv õppekohti on sisseastumiseksamite tulemuste põhjal tasuta, teatud arv õppekohti aga tasulised;
- õppekavasid ei käsitata kui eelarvetehnilisi abinõusid. Õppekava ülesanne on määratleda, milliseid teadmisi, oskusi ja hoiakuid õppekava üliõpilastes kujundama peaks.

JÄRELDUSED

Kui modernismiajastul oli ülikool ratsionaalsuse idee üks olulisemaid kandjaid, siis tööstusühiskonnas muutus ta üha rohkem instrumentaalseks. Instrumentaalse ratsionaalsuse juures saab inim-mõistusest vaid vahend kõrgeima eesmärgi — majandusliku kasu ja progressi teenimisel. Monopoliseerides teadmiste tootmise, istudes justkui elevandiluu tornis ning püüdes etendada ainsa objektiivse, neutraalse tõe eksperdi rolli, muutusid ülikoolid järjest utilitaristlikumaks ja funktsionaalsemaks: mitte teadmised teadmise ja tõe pärast, vaid eelkõige kasu saamise eesmärgil. Juba 20. sajandi alul pöörati tähelepanu ohtudele, mis võivad kaasneda olukorraga, kus inimesel on võimalik vaid valida, kuidas jõuda eesmärkideni, mis talle on väljastpoolt täielikult ette antud. Ülikoolid hakkasid sellises olukorras pikkamööda kaotama oma endist ülesannet vaimueliidi ettevalmistajana. Mõned peamised reformisuundumused rõhutavad institutsionaalset autonoomsust, muutusi juhtimisvormides ja tulemuslepingute laialdasemat kasutamist, üleminekut tulemuspõhisele rahastamisele, hariduse ja teaduse kvaliteedikindlustust ning Euroopa osalust kõrghariduspoliitikas.

Kõrghariduse massistumise all mõistetaksegi seda, et keskmiselt üle 40% keskkooli lõpetajaid üle maailma jätkab õpinguid

kõrgkoolis. Rikastes Majanduskoostöö ja Arengu Organisatsiooni (OECD) riikides on kõrgkoolis õppijate arv viimase 25 aasta jooksul näiteks kahekordistunud. Kõrgkoolis õppijate protsent vanuserühmas 18–23 aastat oli aastatel 1975 ja 1998 järgmine: OECD — 22 ja 41; Soome — 32,2 ja 74,1; Rootsi — 30,8 ja 50,3; Norra — 25,5 ja 65; USA — 55,5 ja 80,9; Suurbritannia — 19,1 ja 58; Hiina — 1,6 ja 6; India — 5,2 ja 8 (Educational. . . 2022).

Massilise kõrgharidusega kaasneb ka täiendusõppe muutumine elukestvaks õppeks, milles osaleb suur hulk inimesi. Valmisolek õppida suurendab tööjõu suutlikkust tulla toime suurte tehnoloogiliste muudatustega. Tööstusjärgses, arenenud majandusega ühiskonnas muutuvad tööd järjest keerulisemaks, samas sunnivad areng ja konkurents töötajaid oma oskusi ja töökohti tihti vahetama, mis omakorda eeldab positiivse suhtumise kujundamist nendesse muutustesse. Moodne massiline kõrgharidus õpetab, et inimene ei seoks end ühe kindla ameti ega oskustega, mis on oluline, et valmistuda võimalikeks kiireteks muutusteks. Ainus oskus, mis ei vanane, on oskus omandada uusi teadmisi.

Muutusi kõrgkooli ja ülikooli mõistmisel näitlikustavad kujuvalt ka muutused UNESCO haridusklassifikaatorites. Veel veidi vähem kui viiskümmend aastat tagasi olid kõrghariduse klassifikaatoris kõrghariduse õppekavad kindlalt ülikoolide pärusmaa. Enne sajandivahetust, kui kõrgharidus oli kuulutatud massihariduseks, räägiti juba akadeemilistest ja praktilistest (rakenduslikest) õppekavadest. Kui akadeemilised õppekavad on endiselt jäetud ülikoolide tegevusvaldkonda, siis praktilised on rakenduskõrgkoolide ehk mitte ülikooli tüüpi kõrgkoolide jaoks. Viimast aastakümnet iseloomustavad jälle täiesti uued suundumused Euroopa kõrghariduselus. Ühelt poolt on Euroopa Komisjoni dokumentides hakatud kõrghariduseks nimetama ka ühe- kuni kolmeaastaseid keskkoolijärgseid õpinguid. Ent märgata on ka nii traditsioonilise kui rakenduskõrgkooli teisenemist ning mingis mõttes nende lähenemist. Kui traditsiooniline ülikool on vabanemas templiülikooli oreoolist ning püüdnud orienteeruda rohkem ühiskondlikele muutustele ja vajadustele, siis rakenduskõrgkoolid, vastupidi, on magistri- ja doktoriõppekavade kasutusele võtmise kaudu muutunud akadeemilisemaks.

Tänapäeva massiülikoolide aegu on Alexander von Humboldti põhimõttest — teaduse ja õpetamise ühtsusest ning õpetamise ja õppimise vabadusest saanud müüt (Mittelstraß 1994). Humboldti haridusmudel on eelkõige professori- ja õpetlasekeskne kõrgharidus. Traditsioonilise ülikooli kõrgeimaks eesmärgiks on rahvusliku eliidi kasvatamine ja õpetamine, kes teab ja näeb alati teistest kaugemale ja rohkem. Seetõttu on eliidi ülesandeks näidata massile teed vabadusele, rikkusele ja õnnele. Professor on see, kes ütleb, mida, miks ja kuidas õpetada. Ülikoolide traditsiooniline autonoomia ja akadeemiline vabadus on tänapäeval kaotamas oma tegelikku tähendust (Grauberg 2008). Massiülikoolis saab professorist pigem treener, kelle põhiülesandeks pole enam süsteemse ja kriitilise mõtlemise kujundamine, vaid kaasa aitamine oskustele kasutada mitmesuguseid terminale (Lyotard 1984: 9–11). Meie arvates pole aga professorikeskne ülikoolimudel veel täielikult kuhugi kadunud, vähemalt Euroopast. Paljusid on see, mis elu edasi viib. Euroopa ja eriti Inglismaa kõrgharidussüsteem on olnud näiteks Ameerika Ühendriikide kõrval alati eliidikeskem. Jürgen Habermas oli üks esimesi mõtlejaid, kes pööras tähelepanu nendele ohtudele, mis kaasnevad lõputu võidujooksuga progressi poole (Habermas 2005: 46–48, 68–75, 93). Neid ohete tuleks tõsiselt võrra ka Eesti haridussüsteemis muudatusi ette võttes.

Euroopa ja Eesti uue põlvkonna haridusstrateegia ja -poliitika kujundajatele saab lähiaastatel tõsiseks ülesandeks luua selline kõrgharidussüsteem, mis suudaks end tasakaalus hoida väga hea kõrghariduse ja massikõrghariduse vahel. Kuidas kaasata tänapäeva tehnoloogia õppetöösse nii, et koos erialateadmistega kantaks edasi nii üldinimlikke kui ka rahvuslikke väärtusi?

Kirjandus

- B e l l, Daniel 1990. Murrangud kolmes maailmavaates ja valdkondade segunemine. I–II. Tlk Tiit Hallap. — *Akadeemia*, nr 3, lk 469–500; nr 4, lk 686–700
- E d u c a t i o n a l attainment statistics. 2022. — Eurostat, May.
Vt ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Educational_attainment_statistics

- F a c e b o o k i demograafiline statistika 2021: Kasutajad vanuse ja soo järgi. 2020. — Sisu Digital, 15. detsember. Vt sisudigital.fi/et/facebook-demograafiline-statistika-2021
- G r a u b e r g, Ene 1994. On paradigmatic changes in society and its reflection in education. — Stephan Sting, Christoph Wulf (eds.). *Education in a Period of Social Upheaval: Educational Theories and Concepts in Central East Europe*. (European studies in education, Vol. 2.) Münster — New York: Waxman, pp. 148–158
- G r a u b e r g, Ene 2008. Kõrghariduse massistumine ja mcdonaliseerumine. — sirp.ee, 8.02. Vt sirp.ee/s1-artiklid/c9-sotsiaalia/k-rghariduse-massistumine-ja-mcdonaldiseerumine
- H a b e r m a s, Jürgen 2005. *Legitimation Crisis*. Transl. by Thomas McCarthy. Boston: Beacon Press
- I n s e l b e r g, Kadri 2014. Gartneri asepresident: Digitaalses võidujooksus Eestil võimalusi jagub. — majandus.postimees.ee, 24.04. Vt majandus.postimees.ee/2772434/gartneri-asepresident-digitaalses-voidujooksus-eestil-voimalusi-jagub
- K u h n, Thomas S. 2003. *Teadusrevolutsioonide struktuur*. (Avatud Eesti raamat.) Tlk Ruth Lias. Tartu: Ilmamaa
- L y o t a r d, Jean-François 1984. *Postmodern Condition: A Report on Knowledge*. (Theory and history of literature; Vol. 10.) Transl. by Geoff Bennington and Brian Massumi. Manchester: Manchester University Press
- M i t t e l s t r a ß, Jürgen 1994. *Die unzeitgemäße Universität*. (suhrkamp taschenbuch wissenschaft 1159.) Frankfurt am Main: Suhrkamp
- N o o r e d IT-seadmete ja interneti maailmas. 2017. — Statistikaamet, blogi, 26. oktoober. Vt www.stat.ee/et/uudised/2017/10/26/noored-it-seadmete-ja-interneti-maailmas
- R o d r i g u e s, Maria João 2004. Euroopa strateegia saajandivahetusel. — Ingrid Palgi (toim.). *Teadmistepõhine riik ja majandus: Artiklikogumik*. Tallinn: Riigikantslei, lk 16–36
- U b a r, Raimund 2014. Aukartus teaduse ees. — sirp.ee, 21.11. Vt sirp.ee/s1-artiklid/c21-teadus/aukartus-teaduse-ees
- U u r i n g: TikTok on Eestis enda rüppe haaranud nii noored täiskasvanud kui ka pensionärid. 2022. — Diktor, Elisa blogi, 4. mai. Vt diktor.geenius.ee/blogi/elisa-blogi/uuring-tiktok-on-eestis-enda-ruppe-haaranud-nii-noored-taiskasvanud-kui-ka-pensionarid

ENE GRAUBERG (1944) on õppinud Tartu Riikliku Ülikooli füüsika- ja matemaatikateaduskonnas matemaatika erialal 1963–1966 ning Leningradi Riiklikus Ülikoolis loogika ja metodoloogia erialal 1966–1971, lõpetades selle; filosoofiakandidaat (filosoofiadoktor) 1978 (LRÜ). ENSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudi filosoofiasektori teadur 1971–1973; ENSV Riikliku Kunstiinstituudi (Tallinna Kunstiülikooli) vanemõpetaja 1973–1975, dotsent, professor ja ühiskonnateaduste kateedri juhataja 1979–1989, külalisõppejõud 1991–1995; Eesti Humanitaarinstituudi filosoofia õppetooli juhataja 1988–1991; Eesti Vabariigi peaministri sotsiaal- ja haridusnõunik 1989–1990; Eesti Haridusarenduse Keskuse haridusinnovatsioonikateedri juhataja ja professor 1990–1992; Tartu Ülikooli haridusfilosoofia erakorraline professor 1991–1995; Tallinna Bakalaureuse Erakooli (a-st 1999 Akadeemia Nord) projektijuht 1991–1992, professor 1992–1994 ja 1996–2010, filosoofia ja metodoloogia keskuse juhataja 2003–2009, humanitaarteaduste keskuse juhataja 2009–2010, rektor 1992–1994 ja 1996–2009; Kultuuri- ja Haridusministeeriumi kõrghariduse ja arenduse asekan- tler 1995; Tallinna Ülikooli õigusakadeemia õigusteooria osakonna ju- hataja, teoreetilise filosoofia professor 2010–2015, ühiskonnateaduste instituudi emeriitprofessor a-st 2015. *Akadeemias* on ta avaldanud ar- tiklid “Kõrghariduse legitimeerimisest ja Eesti tulevikust” (2016, nr 10, lk 1782–1800) ja “Modernistliku keelefilosoofia mõisteline piir” (koos Igor Gräziniga; 2014, nr 7, lk 1261–1277) ning arvustuse “Mõtteid ruumist ja keelest Jüri Soolepi raamatu *Ruum ja mõte* kontekstis” (2012, nr 10, lk 1874–1883).

MAARJA VAINO (1976) on lõpetanud Tallinna Pedagoogikaülikoo- li (Tallinna Ülikooli) bakalaureuseastme eesti filoloogia erialal 2004, magistrikraad 2006, doktorikraad eesti kirjandus- ja kultuuriuuringu- te alal 2011. Kirjastuse Kunst müügijuht 1999–2002, A. H. Tammsaa- re Muuseumi teadur Tallinnas 2002–2005, Tallinna Linnamuuseumi fi- liaali A. H. Tammsaare Muuseumi juht 2005–2016, Tallinna Kirjandus- keskuse direktor a-st 2017.

VIRGE JÕEKALDA. Õitseag IV (2006)

GNOOSIS JA GNOSTILINE USUND

Roelof van den Broek

Tõlkinud Jaan Lahe

Umbes 100 pKr kirjutas keegi kristlane, kes esines apostel Paulusena: “Oo Timoteos, valva pärandatut, pöördu ära ebapühadest tühijuttudest ja vääralt tunnetuseks nimetatu vastuväidetest, mida esitades on mõned hälbinud usu eesmärgist” (1Tm 6:20–21).¹ Tänapäeval on võimatu teada saada, mida nood mõned täpselt õpetasid. Ilmselt pidasid nad kristluse tuumaks teatud liiki tunnetuse olemasolu, Paulusena esinenu on aga seisukohal, et nõnda hälbisid nad traditsioonilisest usust. Sõna “tunnetus” on siin edasi antud kreekakeelse sõnaga *gnōsis*.

Pseudo-Pauluse² seisukoht kogus endale poolehoidjaid; umbes 2. sajandi lõpus võttis selle omaks Lyoni piiskop Eirenaios, kes kirjutas teose *Vääralt gnoosiseks nimetatu paljastamine ja kummutamine*.³ Ta võtab seega sihikule ühe oma kaasaja kristluse

Gnosis and gnostic religion. — Roelof van den Broek. *Gnostic Religion in Antiquity*. Cambridge: Cambridge University Press, 2013, pp. 1–12.

Copyright © 2013 by Roelof van den Broek.

¹Siin ja järgnevalt on Uue Testamendi tsitaadid tõlgitud kreekakeelsest originaalist ja need erinevad olemasolevatest eestikeelsetest Uue Testamendi tõlgetest. *Tlk.*

²Nii nimetab autor kolme Uue Testamendi kirja, 1. ja 2. kirja Timoteusele ning kirja Tiitusele meile tundmatut autorit, kes esineb apostel Pauluse nime all. Tegemist ei ole võltsingutega, vaid tavalise antiikaegse kombega avaldada mõne koolkonna teoseid selle rajaja nime all. Tollane arusaam teose autorsusest erines oluliselt tänapäevasest. Vt probleemi kohta Lohse 1994: 36–38. *Tlk.*

³Vt teose kohta: Rudolph 2014: 15–17. *Tlk.*

mõjuka voolu, mis õpetas, et lunastuseks pole hädavajalik mitte kiriku usk, vaid gnoosis, spirituaalne tunnetus. Eirenaios nägi seda ohtliku hereesia, mis vajas kummutamist. Osalt tänu tema mõjule sai vaade kristlusele, mida ta kaitses, ning sellele vastav gnoosise hukkamõist kristlikus kirikus valdavaks.

See raamat⁴ annab sõna peamiselt gnoosise toetajatele, gnostikutele. 1945. aastal Egiptuses avastatud 4. sajandi koptikeelne raamatukogu⁵ sisaldab suurt hulka teoseid nende ringkonnast.⁶ Kuigi mõned sellised raamatud olid leitud 18. ja 19. sajandil,⁷ teeb Nag Hammadi leiutis erakordselt oluliseks selle suur mitmekesisus. See lõpetas viimaks olukorra, kus meie teadmised muistsest gnoosist sõltusid peaaegu eranditult selle vastastest.⁸ Ent need algallikad näitasid ühtlasi veel midagi: selgus, et gnostikute vaated olid palju mitmekesisemad, kui nende vastaste teadete põhjal võinuks arvata.⁹ On iseloomulik, et ükski uutest kirjutistest ei sobi hästi gnostiliste koolkondade ja süsteemidega, mida on kirjeldanud gnostikute vastased. See tõstatab küsimuse, mis on tänapäeva uurimises veelgi olulisem: kui usaldusväärsed on gnostikutevastaste autorite teated? Sellele küsimusele on pühendatud selle

⁴Autor peab silmas raamatut Broek 2013, kust pärineb siin tõlgitud peatükk. *Tlk.*

⁵Käsikirjad avastati Ülem-Egiptusest Nag Hammadist, muistse Chenoboskioni linna lähedalt. Ühe teooria järgi pärinevad käsikirjad ühe lähedal asunud kloostriramatukogust (vt Lundhaug, Lance 2015). *Tlk.*

⁶Nag Hammadi käsikirjade avastamise ja nende sisu kohta vt Rudolph 2014: 39–58; Robinson 2014; põgusalt on käsitlenud seda teemat ka Rätsep (1986: 34–35) ja Quispel (1987: 61–62). *Tlk.*

⁷Autor peab silmas kolme koptikeelset papüüruskoodeksit (*Codex Askewianus*, *Codex Brucianus*, *Codex Berolinensis* 8502). Vt nende kohta Rudolph 2014: 31–34. Üks neist koodeksitest (*Codex Berolinensis* 8502) sisaldab ka kuulsat Maarja evangeeliumi, mis on ilmunud ka eesti keeles (vt Lahe, Haltsonen 2013). *Tlk.*

⁸Gnostikute vastu kirjutanud kristlike autorite kohta vt Rudolph 2014: 14–30. *Tlk.*

⁹Nag Hammadi tekstide klassifitseerimisest vt Lahe 2009c: 93–94. *Tlk.*

raamatu neljas peatükk.¹⁰ Teiseks kerkis küsimus, kas arvestades gnostiliste vaadete suurt mitmekesisust saab ikka gnoosisenähtust endiselt selgelt defineerida.¹¹ Igaüks, kes kirjutab Nag Hammadi leidudest, peab seepärast seletama, mida ta mõtleb gnoosise ja selle all, mida tavaliselt nimetatakse gnostitsismiks.¹²

Kreekakeelne sõna *gnōsis* tähendab 'uurimist, tunnetamist, taipamist' ning vastav verb on *gignōskein* või (hilisem vorm) *ginōskein* — 'teada saama, tunnetama'.¹³ Algselt tähendas see Kreeka maailmas vaimu (*nous*) ja mõistuse (*logos*) produktina üksnes ratsionaalset tunnetust kombineerituna aistimise ja kogemusega, tunnetust, mis viib tõeni, kuid kristliku ajastu algussaajanditel avardus *gnōsis*'e mõiste arvestataval määral. Teatud religioossetes ringkondades hakkas see tähendama 'jumaliku maailma ja asjade tõelise loomuse tunnetust';¹⁴ seda tunnetust ei nähtud enam korrektse ratsionaalse argumentatsiooni tulemusena, vaid jumaliku ilmutuse, sisemise valgustuse tulemusena.¹⁵ See on tunnetus, millele viitab apostel Paulus, kui ta ütleb, et Jumal on "ilmutanud meie südameis Jumala tunnetuse [*gnōsis*] kirkuse valguse Jeesuse Kristuse isikus" (2Kr 4:6). Paulus räägib siin religioosset keelt, mis oli paljudele tema kaasaegsetele mõistetav, kuid see ei tee temast gnostikut.¹⁶ Selleks on vaja rohkemat.

¹⁰Vt Broek 2013: 126–135. *Tlk.*

¹¹Selle probleemi kohta vt Lahe 2005a. *Tlk.*

¹²Probleemi kohta on kirjutatud palju ka käesoleva tõlke autor. Siinkohal olgu viidatud vaid tema eestikeelsetele kirjutistele selle teema kohta: Lahe 2005a, 2005b, 2009a, 2009b. *Tlk.*

¹³Gnoosise mõiste arengu kohta vt Lahe 2005a. *Tlk.*

¹⁴"Sellist "tunnetust" hinnati meie ajaarvamise algul kreeka-rooma-arami kultuuri mitmesugustes ringkondades väga kõrgelt" (Quispel 1987: 61). *Tlk.*

¹⁵Mõistete *gignōskō* ja *gnōsis* kasutamise peamist erinevust klassikalisel ja hilisemal perioodil on võrdlevalt näidatud: Liddell, Scott 1940: 350, 355, samuti Lampe 1961: 315, 318–320. Ikka veel on õpetlik Bultmann 1964.

¹⁶Pauluse ja gnoosise suhete kohta vt Lahe 2007. *Tlk.*

Gnōsis’e mõistet, mis läbib suurt osa religioosset kogemusest ja mõtlemisest esimeste sajandite Rooma riigis, iseloomustavad mõned ühisjooned. Need on:

- veendumus, et inimese olemuslik tuum pärineb jumalikust valguse ja rahu maailmast ning peab sellesse tagasi pöörduma, kuid seda hoitakse vangis materiaalses maailmas, kuhu ta on meelitatud lõksu;
- see arusaam inimese päritolust, praegusest olukorrast ja eesmärgist tähendab samaaegselt inimese vabastatust materiaalse eksistentsi haardest ja tema tagasipöördumist jumaliku maailma põhimõtteliselt juba nüüd ja kindlasti pärast surma;
- enesetunnetus ja jumalatunnetus on järelikult ühe ja sama mündi kaks külge;
- ometi ei ole see tunnetus ratsionaalse argumenteerimise tulemus, vaid sisemine valgustus, mis põhineb ilmutusel jumalikust maailmast;
- spirituaalne taipamine, *gnōsis*, ei ole ligipääsetav igaihele, vaid üksnes neile, kes on seda väärt, ja nii on vähemalt selle tuuma vaja hoida saladuses.

Kui selles raamatus kasutatakse terminit “*gnōsis*”, tehakse seda läbinisti neutraalses tähenduses, mõeldes sellega esoteerilist, s.t osalt salajast spirituaalset jumalatunnetust ning inimese olemusliku tuuma jumaliku päritolu ja eesmärgi tunnetust, mis põhineb ilmutusel ja sisemisel valgustusel, mille omamine toob kaasa vabanemise materiaalsest maailmast, mis hoiab inimest vangistuses. Gnostik on see, kelle vaade usule on määratud sellise gnoosisemõistmisega, mis ei välista siiski tema kuulumist mõnesse religioossesse või filosoofilisse rühmitusse, mis tervikuna ei jaga tema vaateid.

Kindlasti saab neid definitsioone rakendada paljudele spirituaalsetele liikumistele antiikajast tänapäevani.¹⁷ Nende liikumiste gnoosisel on peaaegu alati nii esoteeriline kui ka eksoteerili-

¹⁷Sellises laias tähenduses, s.t teatud spirituaalsusena, mis põhineb kogemusel oma “seesmise mina” identsusest transtsendentse jumalu-

ne külg, kuna selle teatud aspektid on määratud üksnes asjasse pühendatutele, teised on aga avatud ka väljaspoololijatele. Selle gnoosise vorm võib olla üksikasjalikult väljatöötatud süsteemi või müüdi kujul iga kord tugevasti erinev, ent selle eelnimetatud keskne maailmavaade on selgesti äratuntav.¹⁸

Meie ajaarvamise esimeste sajandite Kreeka-Rooma maailmas oli kaks usulist voolu, milles gnoosis siinviidatud tähenduses mängis domineerivat rolli. Õpetlased on nimetanud neid hermetismiks ja gnostitsismiks, kuigi mõlemad nimed on problemaatilised põhjusel, mida peab seletama. Eelistatavam oleks rääkida “hermeetilisest usundist” ja “gnostilisest usundist” (mitte *ühestainsast* hermeetilis-gnostilisest usundist). Hermeetilises usundis oli keskne tegelane Egiptuse tark Hermes Trismegistos.¹⁹ Ta on ühelt poolt tugevalt filosoofilise värvinguga usulise tarkuse õpetaja, kuid teiselt poolt on ta samuti hermeetilise ülenemise müsteeriumi algataja. Mõnede teadlaste arvates esindavad need kaks aspekti kahte üksteisele järgnevat astet “Hermese teel”; teised on selles küsimuses vähem kindlad. Akadeemilises uurimises on saanud mõiste “hermetism” tavaliseks terminiks, mis tähistab tervet hermeetiliste ideede ja praktikate kompleksi, kuid nii, nagu kõik “ismid”, loob see kujutluse sidususest ja ühtsusest, mida reaalsuses ei ole eksisteerinud.²⁰

Teist usulist voolu, milles gnoosis oli domineeriv tegur, on kõige õigem nimetada “gnostiliseks usundiks”; palju kasutatud

sega, vaatleb uuematest uurijatest gnoosist näiteks April D. DeConick (DeConick 2016). *Tlk.*

¹⁸Entsüklopeedilise ülevaate lääne gnostilistest ja esoteerilistest liikumistest annab *Dictionary*. . . 2005.

¹⁹Kr k ‘kolm korda suur Hermes = väga suur Hermes’. Selles tegeles on sulanud kokku Egiptuse jumal Thot, keda peeti tarkuse, seaduste ja tekstide jumalaks (vt Stadnikov 2019: 37), ning Kreeka usundi jumalate saadik Hermes, ning ta on muutunud jumalike saladuste vahendajaks. Temaga seotud liikumise ja selle kirjanduse kohta vt Rudolph 2014: 30–32; 297; Näripä 2010. *Tlk.*

²⁰Vt Fowden 1993; Broek 2005. Tõlkeid hermeetilisest kirjandusest: Copenhaver 1992; *The Way*. . . 1999. [Eesti keelde on tõlgitud *Poimandres* (2010, vt ka Näripä 2010). *Tlk.*]

termin “gnostitsism” on muutunud nii problemaatiliseks, et enamik uurijaid eelistab seda vältida.²¹ Kuigi hermeetilisel ja gnostilisel usundil on olemas selgesti tajutav seos (nt hinge päritolu ja taevasse tõusmise osas), on neil ka märkimisväärsed erinevusi (nt maailma päritolu osas). Nag Hammadi raamatukogu olid kokku pannud gnostiliste veendumustega inimesed ja seda, et need “gnostikud” olid ka huvitatud “hermeetikute” kirjutistest, näitab tõsiasi, et raamatukogus säilitati kolme hermeetilist kirjutist, sealhulgas väga olulist *Arutlust kaheksanda ja üheksanda üle*, mis oli enne raamatukogu avastamist olnud tundmatu.²² Akadeemilises uurimises on tavaline tegeleda hermeetilise usundiga ja gnostilise usundiga eraldi, kuna neid puudutavad allikad on erinevad ja erinevad on oskused, mis on vajalikud nende adekvaatselt uurimiseks. See on mõistetav, kuid sellele vaatamata kahetsusväärne, sest palju vigu saaks vältida, kui ühe seda tüüpi usundi uurijatel oleks teise usunditüübi kohta rohkem kui vaid pinnapealne teadmine. Selles raamatus on hermeetilisi usulisi vaateid ja tavaid kirjeldatud ainult niipalju, kui on olnud möödapääsmatu, ning üldiselt on traditsiooniline vahetegemine hermeetilise ja gnostilise usundi uurimise vahel säilitatud.

Enne kui asume arutlema gnostilise usundi uurimise praeguse seisuga üle, tuleb juhtida tähelepanu kahele iseseisvale antiikaegsele gnostilisele usundile, mis tekkisid väljaspool Kreeka-Rooma maailma, kuigi üks neist muutus mõjukaks ka selle piires — mandalaste ja manilaste usundile. Mandalased on ristijate kogudus, mis on suutnud alles püsida Lõuna-Iraagis (ja tänapäeval ka Euroopas, Ameerika Ühendriikides ja Austraalias) kristliku ajaarvamise algusest kuni praeguseni.²³ Nende nimetus *mandayi* tuleneb sõnast *manda*, mis tähendab ‘tunnetus, gnoosis’; nii kutsuvad nad end ise gnostikuteks.²⁴ Manilaste usundi rajas Ma-

²¹Vt diskussiooni selle mõiste üle Lahe 2005a; Lahe 2009a. *Tlk.*

²²Broek 2013: 35. Näib, et ka Codex Tchacos on sisaldanud ühte hermeetilist teksti, vt samas: 24.

²³Vt nende kohta Rudolph 2014: 367–381. *Tlk.*

²⁴Tänapäeval viitab termin “mandalased” tavalistele usklikele, ilmi-kutele, kes erinevad preestritest. Vt Rudolph 2005. 20. sajandi esimesel

ni (216–277),²⁵ karismaatiline visionäär Lõuna-Mesopotaamiast, kes arendas välja väga keeruka mütoloogiaga gnostilise usundi, mida iseloomustas valguse ja pimeduse maailma vastuolu; need maailmad eksisteerisid algselt teineteise kõrval, kuid segunesid vastastikku. Mani ja tema õpilased võtsid ette pikki misjonireise, mis viis selle uue gnostilise usundi nii kaugele, nagu idas Hiina ja läänes ladinakeelne Rooma maailm²⁶ (kus Augustinusest sai selle kõige tuntum järgija ja hiljem vastane²⁷). Manihheismi uurimine on muutunud omaette uurimisvaldkonnaks, millel on erinevaid alldistsipliine, kuna see vajab paljude ida keelte tundmist, mille kaudu on vahendatud autentseid allikaid ning mis sisaldavad mitut sorti usuliste traditsioonide sünkretistlikku segu.²⁸ Erinevalt hermeetilisest ja gnostilisest liikumisest olid mandalaste usund ja manihheism hästi organiseeritud religioonid omaenda eriliste õpetuste, rituaalide ja vaimulikega. Nende ajaloolised allikad on hilisemad kui enamik autentseid hermeetilisi ja gnostilisi dokumente. Sel põhjusel ja eelmainitud spetsiifiliste uurimisprobleemide tõttu mainitakse siin mandalaste ja manilaste traditsioone vaid mõnikord.

Esimeste sajandite gnostilise liikumise uurimist valitses kaua aega vaatenurk, mida esindasid Eirenaios ja teised antignostilised autorid, kes kirjeldasid seda kui kristlikku hereesiat, mis õõnestas kiriku algset ühtsust ja õigeuslikkust. See vaade näib kirikuloolaste seas olevat peaaegu väljajuurimatu, aga see on leidnud tugevat

poolel, kuni Nag Hammadi raamatukogu avastamiseni, pidasid teadlased üldiselt hermeetikuid ja mandalasi vanaaja gnostikuteks. Tänapäeva teadlastest, kes hoiavad alal sama seisukohta, vt teiste hulgas Barnstone, Meyer 2009: 517–585 (tekstid) ja Pearson 2007: 273–291; 314–332.

²⁵Vt tema kohta Rudolph 2014: 341–367; Klimkeit 2002; Daryae 2019: 1658–1664; Hutter 2018. *Tlk.*

²⁶Manilaste misjoniretkede kohta Rooma riigis ja Hiinas vt Lieu 1985. *Tlk.*

²⁷Sellest perioodist oma elus räägib Augustinus oma *Pihtimuste* 5. raamatus. Vt Augustinus 1993. *Tlk.*

²⁸Manihheismi käsitlev kirjandus on tohutu. Vt nt Tardieu 2009; Oort 2005; Pearson 2007: 292–313. Valik tekste: Gardner, Lieu 2004; Barnstone, Meyer 2009: 589–674.

vastukaja ka “neutraalsemas” religiooniajaloo uurimises.²⁹ Tänapäevane termin “gnostitsism” ise pärineb ketseritevastase poleemika kontekstist. Selle oli loonud Cambridge’i platoonik³⁰ Henry More³¹ kommentaaris seitsmele kogudusele suunatud seitsmele kirjale Johannese Ilmutusraamatu 2. ja 3. peatükis (More 1669: 99). Ta kasutas terminit ühe Tüatiira³² naisprohveti tegevuse iseloomustamiseks; too prohvet ahvatles oma järgijaid astuma keelatud seksuaalsuhetesse ja sööma ohverdatud liha ning pühendas neid sellesse, mida “mõned kutsuvad “saatana sügavusteks”” (Ilm 2:20–25). See sõna “gnostitsism” negatiivne konnotatsioon säilis hiljem kirikuringkondades, samuti kirikuloo. Tänapäevases uurimises on tendents vabaneda heresioloogilisest kiriku ja hereesia vastandamisest, asendades termini “kirik” terminiga “peavoolu kristlus” ja “hereesia” terminitega “sekt”, “kultus” või “kildrühm”. On kaheldud, kas see muudab olukorda tegelikult paremaks,³³ kuid tuleks ära märkida, et isegi karm kristluse vastane

²⁹Karen L. King (2003) näitab, kui tugev on selle mõju ka tänapäevasele gnoosise-uurimisele. Arusaam gnoosisest kui kristlikust hereesiast seletab samuti, miks ainsat varakristlikku autorit, kes pidevalt räägib gnoosisest ja “õigest gnostikust”, Aleksandria Klemensit (u 200 pKr), on alati hoolega eristatud “hereetilisist gnostikuist”. Erinevalt enamikust gnostikutest peab Klemens tegelikult lihtsat usku küllaldaseks kristlase lunastuse jaoks, ent ta ei kahtle selles, et kristlane, kellel on gnoosis (mida Klemens mõistab samuti esoteerilise tunnetusena), ületab kaugelt tavalist usklikku. Vt Lilla 1971: 142–189.

³⁰Cambridge’i platoonikuteks nimetatakse rühma teolooge ja filosoofe, kes tegutsesid 17. sajandi keskel Cambridge’i ülikooli juures. Saanud nime rõhutatud huvist Platoni filosoofia vastu. *Tlk.*

³¹Inglise filosoof, 1614–1687. *Tlk.*

³²Linn Lüüdias (Väike-Aasias, tänapäeva Türgi alal), tähtis majanduslik sõlmpunkt Pergamonist Sardesesse. Selle linna kogudusele on suunatud läkitus Ilm 2:18–29. *Tlk.*

³³Vt Dunderberg 2008: 19–20: “Varakristluse “peavoolu” ja “sektantlike” vormide eristamine ei ole midagi muud kui vana ortodoksia ja hereesia diskursus uues maskeeringus.” Ta väidab mh, et ei ole “lihtne öelda, milline kristluse vool oli teise sajandi Roomas peavool”.

Kelsos (u 180)³⁴ eristas väikseid kristlikke rühmi ja “suurkiriku rühmi”, rääkides “nende suurest hulgast”, kes on peavoolu-kristlased.³⁵

Enne Nag Hammadi raamatukogu avastamist valitsesid akadeemilises gnostitsismi uurimises Saksa religiooniloolise koolkonna ideed,³⁶ mis juhatasid hellenistliku sünkretismi kui gnostilise mütoloogia hälli juurde ning viisid selle põhimütologeemid tagasi eelistatavalt usunditeni, mis õitsesid Vahemere ruumi idaosas.³⁷ Selle tõlgendusmudeli ilmne ebaadekvaatsus ning paljude algallikate avastamine nõudsid gnostitsismi uurimisele uut lähenemist ja sellest tulenevalt terminite “gnoosis” ja “gnostitsism” laialt tunnustatud definitsiooni. Esimene rahvusvaheline kollokvium gnostitsismist (Messina, Itaalia; 1966) lõi “lõppdokumendi”, mis lootis pakkuda sellist definitsiooni (Bianchi 1967: xxvi–xxix (inglisekeelne versioon)).³⁸ See reserveeris termini “gnostitsism” peaaesjalikult “teatud 2. sajandi “süsteemide rühmale, mida kõik on nõus tähistama selle terminiga”, kuigi “küsimus gnostitsismi *Weltgeschichte*³⁹ kohta” näib olevat “küllaltki õigustatud”. Terminit “gnoosis” peetakse palju laiemaks mõisteks, mida defineeritakse “teadmisenä jumalikest müsteeriumidest, mis on reserveeritud eliidile”. Ehkki Messina kirjeldus 2. sajandi gnostitsismi iseloomulikest joontest on ikka veel (kuigi reservatsioonidega)⁴⁰ laialt aktsepteeritud, on selle “gnoosise” definitsiooni üldiselt kri-

³⁴2. sajandi platonistlik filosoof. Kirjutas raamatu kristluse vastu, mis pole säilinud, kuid mille sisu tuntakse Origenese vastukirjutise kaudu sellele teosele. *Tlk.*

³⁵Origenes, *Contra Celsum* V, 59 (*apo megalēs ekklēσίας*) ja 61 (*apo tou plēthous*).

³⁶Selle koolkonna vaadete kohta vt Lahe 2011: 133–134. Religioonilooline koolkond mõjutas tugevalt ka Rudolf Bultmanni vaateid gnoosisest (vt Lahe 2012). *Tlk.*

³⁷Vt selle seisukoha hävitavat kriitikat: Colpe 1961.

³⁸Eesti k vt nende definitsioonide kohta Rudolph 2014: 62–64; Lahe 2009a: 143–145. *Tlk.*

³⁹Sks k ‘maailma ajalugu’. *Tlk.*

⁴⁰Samas: lk xxv: “2. sajandi sektide gnostitsism sisaldab sidusa rea tunnuseid, mille võib kokku võtta ideena jumalikust sädemest inimeses, mis pärineb jumalikust valdkonnast, on langenud sellesse saatuse, sünni

tiseeritud kui liiga laialivalguvat ning selle idee tuua kõik erinevat laadi eri aegadest ja piirkondadest pärinevad liikumised (nt upanišadid,⁴¹ orfism,⁴² katarite liikumine⁴³) üldnimetuse alla “gnostitsism”, ei ole õigusega leidnud toetust. Aga on üks Messina ettepaneku aspekt, mis väärib säilitamist, ja õigupoolest kujutab see endast selle raamatu ühte eeldust: selleks on üldise “gnoosise” mõiste ja selle 2. sajandi suurtes mütoloogilistes süsteemides kajastuva spetsiifilise väljenduse eristamine.

Messina dokument kukkus üldaktsepteeritud “gnoosise” ja “gnostitsismi” definitsioonide pealesurumisega läbi; vastupidi, see vallandas lõputud ja viljatud diskussioonid. Kui Nag Hammadi kirjutiste publitseerimise ja analüüsimisega edasi jõuti, sai üha selgemaks, et erinevused vaadete ja kirjutiste vahel, mida tavaliselt kirjeldati kui “gnostilisi”, on nii suured, et adekvaatne “gnos-

ja surma maailma ning mille peab selleks, et saada viimaks taas integreeritud, äratama “mina” jumalik paarik.” Vt ka M. Meyeri ja A. Marjaneni definitsioone märkustes 55 ja 56.

⁴¹Brahmanismi ja hinduismi pühad tekstid, millest vanimad pärinevad ilmselt I aastatuhande keskpaigast eKr. Neis on oluline idee aatmanist ehk isikulisest hingest, mis üha uuesti ümber sünnib, taotledes sellest vabanemist. Kuna aatman on upanišadide järgi samane jumaliku alge brahmaniga, siis seisneb vabanemine selle samastuse tunnetamises. Eesti keeles on valik upanišade ilmunud Andres Herkeli (1996) ja Martti Kalda (2008) tõlkes. Ideed upanišadide aatman-brahmani kontseptsiooni sarnasusest gnostilise ideega inimeses oleva jumaliku vaimu olemusühtsusest trantsendentse jumalusega on rõhutanud uuematest uurijatest nt Karl-Wolfgang Tröger (2001: 20–21). *Tlk.*

⁴²Arhailisel ajajärgul tekkinud dualistlik vool kreeka usundis, mis vastandas inimese hinge ja ihu ning taotles hinge vabanemist taassündidest. Liikumise kohta vt Burkert 2016: 113–151. Selle sarnasusele gnoosisega on juhtinud tähelepanu teiste seas Kurt Rudolph (2014: 297–298).

⁴³12.–14. sajandil eeskätt Lõuna-Prantsusmaal ja Põhja-Itaalias levinud dualistlik õpetus, mis vastandas head sealpoolset jumalat ja halba materiaalse maailma loonud jumalat. Liikumise kohta vt Le Goff 2000: 558–560; Le Roy Ladurie 1996; Borst 1997; vt ka Lambert 1992, 2002. Nende lähedusele antiiksete gnostikutega on juhtinud tähelepanu paljud uurijad, teiste hulgas Tröger (2001: 193–196) ja Rudolph (2014: 391). *Tlk.*

titsismi” definitsioon on niisama hästi kui võimatu. Sellest asjade seisust tegi Ameerika teadlane Michael A. Williams radikaalse järelduse, et terminid “gnoosis”, “gnostitsism” ja “gnostik” on nii laialivalguvad, et on kaotanud igasuguse spetsiifilise tähenduse ja järelilikult oleks kõige parem neid mitte kasutada.⁴⁴ Kuigi Williamsi raamat on kindlasti väärt lugemist ja pakub head vastumürki paljudele populaarsetele arusaamadele gnostitsismist, on vähesed järginud tema radikaalset seisukohta. Seda sellepärast, et terminite “gnoosis” ja “gnostik” vältimine ei aita kaasa tavaliselt nende sõnadega tähistatud spirituaalse liikumise paremale mõistmisele. Osa kriitikuid on väitnud, et need terminid on muutunud liiga rikutuks seose tõttu esimeste sajandite “gnostilise hereesiaga”. Kuid gnostiline maailmavaade ei piirdu esimeste sajandite ega kristlusega ning pealegi on termin “hereesia” religioosne, mitte ajalooline kategooria. Ajaloolane ei tunnista hereesiaid. Ta võib üksnes täheldada, et mingi religioosne kogukond hülgab mõned teistsugused ideed hereesiana. Tal ei ole seisukohta selle religioosse usu õigsuse suhtes, kuna see asub väljaspool tema ajaloolase pädevust. Seega ei ole põhjust anda terminitele “gnoosis” ja “gnostik” negatiivset värvingut ega tuua arutellu sisse tõeküsimust, nagu vahel teevad teoloogid (vt Broek 2013: 220, märkus 31).

Esimeste kristlike sajandite gnostiline religioon oli esoteerilise suundumuse kõige varasem esindaja lääne kultuuris. See, mis seda hilisematest liikumistest eristas, oli spetsiifiline ja äärmiselt mitmekesine mütoloogia, mis väljendab peamisi gnostilisi ideid. Gnostilised müüdid on suuremas osas kunstmüüdid, mõnikord on

⁴⁴Williams 1996; samuti King 2003. Dunderbergi raamatu pealkiri (Dunderberg 2008) peegeldab seisukohti, mida kaitsevad Williams ja King. Need seisukohad domineerivad ka H. Lundhaugi hiljutises raamatus (Lundhaug 2010), milles on ikka ja jälle väidetud, et terminite “gnostiline” ja “valentiniaanlik” kasutamine vihjab sellele, et seda on tehtud “hereetilise” tähenduses, mis on “vastandatud õigele kristlusele”. [Williamsi ja Kingi seisukohti on tutvustatud ja kritiseeritud eesti keeles: Lahe 2005a: 380–381, Lahe 2009a: 145–156, Lahe 2014: 428–438. *Tlk.*]

nad isegi hoolega konstrueeritud.⁴⁵ Antiikaja gnostikud olid andekad müüdimeistrid, kes olid suutelised kohandama oma müüte erinevate kontekstidega. Nad ei olnud selgelt eristatava gnostilise usundi järgijad — usundi, mida iseloomustaks sidus ideede ja rituaalide kogum ning mida praktiseeritaks teatud identititseeritavas sotsiaalses rühmas —, vaid nad olid inimesed selge gnostilise vaimsusega, gnostilise mõttevõrgustikuga, mis võis ilmnedagi erinevates religioossetes kontekstides. Gnostilist nagu ka hermeeetilist usundit iseloomustab tõsiasi, et ta saab end kergesti siduda juba olemasolevate religioossete ja filosoofiliste süsteemidega. Meie allikad annavad rohkesti tõendust gnostilise voolu eksisteerimisest varases kristluses.

Uuemas uurimistöös on siiski tugev tendents pidada esimese sajandite gnostilist liikumist eranditult kristlikuks nähtuseks, üheks paljudest võistlevatest kristlusesisestest vooludest, mis oli kujundatud selleks, et teha kristlust vastuvõetavamaks vähem või rohkem haritud inimestele, nii kristlastele kui ka mittekristlastele.⁴⁶ Seda ideed on tihti ühendatud ühe teise praeguse suunaga gnoosise-uurimises, nimelt trendiga reserveerida termin “gnostikud” ühele konkreetsele kristlaste rühmale, kellest usutakse, et nad olevat end ise nimetanud gnostikuteks. See seisukoht põhineb tähelepanekul, et Eirenaios nimetab väga tõenäoliselt gnostikuteks inimesi, kelle ideid ta kirjeldab teoses *Adversus haereses*

⁴⁵Vt näiteks jumaliku *pleroma* konstrueerimist “Johannese apokrüüfis” (Broek 2013: 160–162).

⁴⁶Selle vaate mõjukas kaitsja on Saksa kirikuloolane Christoph Marksches, kes näeb gnostilises müetograafias kristliku religioonifilosoofia vormi. Nii näiteks avaldas ta oma 1999. a artikli “Kristlik religioonifilosoofia või eelkristlik antiikne usund: Mis on gnoosis?” revideeritud versioonis (Marksches 2009: 23–52), mis sisaldab peaaegu unustatud Messina definitsioonide ägedat rünnakut, lõpetuseks soovi, et keegi ei nõustuks enam “nii metodoloogiliselt kui ka ajalooliselt äärmiselt problemaatilise” arusaamaga gnostitsismist kui eelkristlikust usundist ning et lõpuks “selle nähtuse rekontekstualiseerimine kristliku kiriku ajaloo ja teoloogia raames saaks üldiselt tunnustatuks”. Vt ka Broek 2013: 220.

(edaspidi AH) 1, 29–30.⁴⁷ Kuna Eirenaios AH 1, 29-s näib ise olevat tutvunud vähemalt “Johannese apokrüüfi” vanema versiooniga, on see kirjutis saanud põhiallikaks “gnostikute” ideedele ja mütoloogiale, millega teadlased on liitnud loendmatu hulga teisi gnostilisi tekste, milles väljenduvad nendesarnased või nendega seotud ideed.⁴⁸ Teised gnostilised rühmad, kes kasutasid terminit “gnostik” enesenimetuseks, oletatakse olevat kuulunud Eirenaiose “gnostikute” hulka.⁴⁹ Tulemuseks on kenasti kokku pandud pilt varakristlusest: kristlusesiseste konkureerivate liikumiste hulgas olid: a) mittegnostilised “peavoolu” kristlased, b) “gnostikud”, c) kirikule orienteeritumad valentiniaanid, keda siiski ei tulleks nimetada “gnostikuteks”, ja d) teised rühmad, mida enamasti kutsuti nende rajaja järgi ning keda mõnikord kutsusid gnostikuteks nende vastased.

Siiski näib neid praegusi seisukohti arvesse võttes olevat vaja väikest ettevaatust. Olgu nimetatud vaid mõned kahtlased punktid: ei ole otsustavat tõendusmaterjali, et gnostiline vool olnuks

⁴⁷Selline omistamine on võimalik ainult pärast ladinakeelse teksti korrigeerimist (eemaldades sõna “Barbelo” [Barbelo on jumalik naisolend gnostikute mütoloogias; *tlk*]), mille kasuks on siiski tugevaid argumente; vt Rousseau, Doutreleau 1979: 296–299. Sellest tuleneb samuti, et seisukohti, mida on väljendatud AH 1, 30, oli õpetanud sama “gnostikute” rühm, isegi kui need vaated erinevad peaaegu ühildamatult AH 1, 29 esitatud vaadetest (hilisemad kirikuloo kirjutajad samastavad neid ofiitidega). [Seda rühmitust on uuematest uurijatest käsitlenud põhjalikumalt nt David Brakke (2012) ja Einar Thomassen (2021). *Tlk.*]

⁴⁸Layton 1995. Oma teoses *Gnostilised pühakirjad* (Layton 1987: 5–22) oli Layton teinud juba selget vahet “gnostikute”, s.t “gnostilise mõttekoolkonna” pooldajate või “klassikalise gnostitsismi” (mida teised uurijad nimetavad “setiaanluseks”), ja teise varakristliku rühma, “Valentinuse koolkonna” vahel.

⁴⁹Kontsentreeritud ja õpetatud argumentatsiooniga, mis põhineb tööil laia hulga alg- ja sekundaarallikatega, on A. H. B. Logan (2006) üritanud määratleda gnostikute õpetuslikke ja kultuslikke eripärasid, tegelikult täiendades Laytoni kogutud materjali; vt ka Brakke 2010, kes järgib Laytoni ja Logani eeskju.

eranditult kristlik nähtus;⁵⁰ ilma igasuguse kristliku mõju jälgedeta gnostilisi tekste pole rahuldavalt käsitletud; andmed, mida on kasutatud “gnostikute” ideede ja tavade konstrueerimiseks, on võetud otsestest ja kaudsetest allikatest, millel on täiesti erinev taust; ja viimaks ei ole rahuldavat seletust ilmsele tõsiasjale, et “gnostikud” ei ole kunagi nimetanud end tolle nimega autentsetes allikates, mida on neile omistatud.⁵¹ Peaks ära mainima, et need praegused arengud gnoosise-uurimises kajastavad kirikuloolaste vaatenurka ja huvi, mitte üldiselt religiooniloolaste vaatenurka ja huvi. Loomulikult kuulub kristliku usu gnostiline tõlgendus varase kristluse ajalukku, ent see kuulub samuti Kreeka-Rooma maailma religiooni ajalukku, samuti sellise uue ja kiiresti kasvava akadeemilise distsipliini valdkonda, nagu seda on lääne esoteerika ajalugu (vt Hanegraaff 2012).

Kas on lisaks terminitele “gnoosis” ja “gnostik” vaja terminit “gnostitsism”? Tegelikult mitte. Seda sõna kasutatakse tänapäeva teaduses endiselt, isegi pärast Michael Williamsi kriitikat, kuid nüüd neutraalses tähenduses ja sageli samaväärsena väljendiga “gnostiline usund”.⁵² Selle lähem vaatlus, mida on tegeli-

⁵⁰Seisukohta, et oli olemas ka eelkristlik gnoosis ning et gnoosis juuri tuleb otsida teatud varase judaismi ringkondadest, esindavad näiteks Kurt Rudolph (2014), Gilles Quispel (1987) ja Birger Pearson (2020). Gnostitsismi päritolu kohta vt ka Lahe 2005b. *Tlk.*

⁵¹Layton (1995: 344) on pakkunud selle probleemi lahendamiseks ühte ebaveenvat seletust: termin “*Gnōstikoi*” olevat olnud kasutusel üksnes pärisnimena, et viidata, millisesse “koolkonda” need inimesed kuulusid, mõelduna “mitte ütlemiseks, mis nad olid, vaid kes nad olid”.

⁵²Vt arutelu: Pearson 2004: 201–223 (“Gnosticism as a Religion”), Pearson 2007: 8–15; Meyer 2005: 38–43. Täiesti teistsuguse, kuid pigem mõttetu gnostitsismidefinitsiooni on andnud A. Mastrocinque (2005: 4–5): “Selles teoses kasutatakse sõna *gnostitsism* hereesiade sünonüümina, millest on kõnelenud *Eirenaios*, ning sellega seotud samalaadsete hereesiade kohta” (Mastrocinque’i rõhutused); vt ka samas: 6: “Me jätame raske ülesande defineerida täpsemalt, mis gnostitsism oli või mis ta ei olnud, rõõmuga neile teadlastele, kes on head diskuteerima pigem nimetuste kui asja enda üle; antiikautorite kirjeldused sektidest, mida on määratletud “gnostilistena”, ja see vähene, mis neil on olnud sarnast, on meie jaoks piisav, et edasi minna.” Mastrocinque’i vaadete

kult mõeldud “gnostitsismi” või “gnostilise usundi” all, näitab seda, mida sisaldab peamiselt gnoosise radikaalne vorm, mis leidub selgelt väljendatuna 2. sajandi suurtes gnostilistes müütides, eriti nendes, mis leiduvad tekstides, mida paljud uurijad nimetavad “setiaanlikeks”,⁵³ ja teised tähistavad “gnostilistena” piiratud tähenduses, s.t “kuuluvana “gnostikute” sekti”.⁵⁴ Selle radikaalse gnoosisevormi iseloomulikud jooned on: (1) ülima, tundmatu Jumala ja ebatäiusliku või selgelt kurja looja-jumala eristamine; viimast on tihti samastatud Piibli Jumalaga; (2) see on sageli seotud jumaliku maailma (*pleroma*) ja ühe jumaliku olendi (Sophia, “Tarkus”) hukatusliku alumisse maailma “langemise” ulatusliku kirjeldusega; jumalikust maailmast pärineb inimese olemuslik tuum; (3) tulemuseks on, et inimene on vangistatud maisesse unustuse ja surma seisundisse, millest päästetakse gnoosise ilmutamise kaudu ühe või mitme taevase sõnumitooja poolt; (4) sageli aktualiseeritakse ja pühitsetakse lunastust rituaalides, mida sooritatakse gnostilises kogukonnas.⁵⁵

kohta vt ka Broek 2013: 13, märkus 1; 173, märkus 67; 213, märkus 13; 218, märkus 16.

⁵³“Setiaanlust” (saanud nime Aadama poja Seti järgi, kes esineb teatud gnostilistes tekstides ilmutuse vahendajana oma järeltulijatele) kui antiikse gnoosise ühte põhiharu eristavad paljud uurijad (vt nt Schenke 1981; Pearson 1990; Tröger 2001; Turner 1995, Turner 2001). Ka Roelof van den Broek ei eita setiaanlikuks nimetatud tekstide sisulist kokkukuuluvust, aga ta ei poolda nimetust “setiaanlik gnoosis”. *Tlk.*

⁵⁴Setiaanide kohta vt Broek 2013: 28–29.

⁵⁵Vrd Messina gnostitsismi definitsiooni, mida on tsiteeritud märkuses 40 ülal, ja Meyer 2005: 42: “Gnostiline usund on religioosne traditsioon, mis rõhutab gnoosise või müstilise tunnetuse primaarsust, mida mõistetakse tarkuse aspektide kaudu, sageli personifitseeritud tarkusena, esitatuna loomislugudes, mis põhinevad Genesise kirjeldustel ja mida on tõlgendatud mitmesuguste religioossete ja filosoofiliste traditsioonide (sh platonismi) kaudu, kuulutades radikaalselt valgustatud teed ja elu teadmises.” Nendes definitsioonides ei ole tunnistatud gnostilise usundi kultuslikke aspekte. Teisi gnostitsismi definitsioone ja diskussioone antiikse gnostilise usundi paljude aspektide üle võib leida M. Conneri teosest (Conner 2011), intervjuude kogumikust, mis on tehtud kolmeteistkümne teadlasega, kellest enamik on hästi kodus gnos-

Ei saa olla kahtlust, et see gnostiline müüt sai eri variatsioonides väga tuntuks ja mõjukaks. See on selle raamatu fookuspunkt. Ent näib soovitatav, nagu juba eespool märgitud, mitte rääkida sellest ideede kompleksist kui “gnostilisest usundist” ja seega loobuda terminist “gnostitsism” täielikult ning rääkida selle asemel “radikaalsest või mütoloogilisest gnostilisest usundist”, kuna see jätab ruumi teisele, vähem radikaalsele gnostilise usundi vormile. Vastasel korral saavad radikaalse gnostilise müüdi elemendid kriteeriumiks, mille põhjal otsustatakse, kas mõni tekst on gnostiline või ei ole. Hästi tuntud näide on Tooma evangeelium (NHC II, 2): see, kes võtab gnostilise müüdi kriteeriumiks, peab tunnistama, et see evangeelium on mittegnostiline, kuna see ei sisalda kahe jumala eristamist, *pleroma*’t, Sophia langust ega muud säärast.⁵⁶ Kuid selle evangeeliumi keskpunkt on esoteeriline sõnum, mille on toonud Kristus: “Need on salajased sõnad,

tilistes allikates. Kahjuks ei teata Conner, kas intervjuude tekstid on autoriseeritud intervjuueeritavate poolt. Jääb mulje, et mitte, näiteks oleks Karen L. King märganud, et Kanada teadlase nimi, kellele ta viitab, pole mitte Paschaux (lk 164, 165), vaid Painchaud. See ebakindlus muudab raamatu ebasobivaks teaduslike diskussioonide jaoks. [Gnostitsismi põhitunnuseid on käsitlenud paljud uurijad. Nende seisukohti on võrdlevalt käsitletud Lahe 2020: 281–289. *Tlk.*]

⁵⁶Pearson 2007: 257: “Tooma evangeelium ei ole gnostiline tekst, kuigi mõned teadlased väidavad, et on. Aga seal ei ole õpetust *pleroma* emanatsioonidest, ei ole Sophia müüti ega rumalat või pahelist demiurgi. See, mis tal on üldiselt gnostitsismiga ühist, on enesetunnetuse rõhutamise, kuid see ei ole midagi eriomast gnostitsismile, nagu me oleme seda määratlenud.” A. Marjaneni (2008) lühikene, ent suurepärane sissejuhatuse, mis on pühendatud “gnostitsismi” uurimise probleemidele, paneb ette (samas: 210–211) lisada silt “gnostiline” üksnes tekstidele, mis ühendavad idee kurjast või rumalast maailma loojast ideega inimese hinge või vaimu pärinemisest transtsendentaalsest maailmast, millel on potentsiaali pärast oma jumaliku päritolu kohta käiva gnoosise omandamist pöörduda tollesse maailma tagasi. Järelikult “ei saa Tooma evangeeliumi pidada “gnostiliseks”, kuna seal puudub eraldiseisva looja idee” (samas: 211). [Eesti keeles on seda problemaatikat käsitlenud Masing 1998: 231–242; Rätsep 1986; Lahe 2009b; vt ka Lahe 2009c. *Tlk.*]

mis Elav Jeesus on öelnud”⁵⁷ (pealdis) — seesama Jeesus, kes ütleb: “Ma olen lausumas oma müsteeriume neile, kes väärivad minu müsteeriume” (62). See, mis loeb, on enese- ja jumalatunnetus: “See, kes tunneb ennast, leiab selle [Jumala kuningriigi]” (3, kreeka keelne tekst), samuti duaalsuse elimineerimine ja tagasi-pöördumine languseelsetesse ühtsusesse (II, 22). Need on tüüpilised gnostilised teemad. Seega on kõik põhjused nimetada Tooma evangeeliumi gnostiliseks, aga see esindab gnoosise vormi, mis on väga teistsugune sellest, mis kõlab radikaalse gnoosise müütides. Igaüks, kes loeb gnostilisi Nag Hammadi tekste ja gnostikutevastaste autorite kirjeldusi, saab järeldada üksnes, et gnostilisel usundil oli palju variatsioone ja et seda ei saa taandada ühele variandile. See oleks sama kui väita, et roomakatoliiklus on kristlus või sufism on islam. Nagu näitavad tekstid, oli gnostilistes arusaamades reaalsusest ja inimese olukorrast libisev skaala, ulatudes äärmiselt radikaalsetest ja ühekülgetest vaadetest kuni tasakaaluka ja tõlgendusele avatuni. See teine kategooria võib mõnikord jätta ruumi vaidlustele, kas mingit kindlat teksti võib omistada gnostilisele vaimsele liikumisele.

Kokkuvõtteks võib öelda, et termin “gnostiline usund” ei osuta mingile iseseisvale omaette usundile,⁵⁸ vaid selliste müütide, ideede ja praktikate paljususele, milles domineerivat rolli mängib gnoosise mõiste, nagu seda eespool kirjeldati. See viitab religioossele maailmavaatele, mis on võimeline end kergesti siduma olemasolevate religioossete ja filosoofiliste traditsioonidega, neid seeläbi ümber tõlgendades ja uuesti kujundades.

Tõlkija kommentaarides viidatud kirjandus

Aitareja upanišaad. 1996. Tlk Andres Herkel. — *Akadeemia*, nr 9, lk 1876–1880

Augustinus, Aurelius 1993. *Pihtimused*. Tlk Ilmar Vene. Tallinn: Logos

Borst, Arno 1997. *Die Katharer*. 5. Aufl. Freiburg, Basel, Wien: Herder

⁵⁷Siin ja järgnevalt osundatud Uku Masingu tõlkes. *Tlk.*

⁵⁸Nagu seda on alati kaitsnud eriti Pearson, vt märkust 52 eespool.

- Brakke, David 2012. *The Gnostics: Myth, Ritual, and Diversity in Early Christianity*. Cambridge, MA: Harvard University Press
- Broek, Roelof van den 2013. *Gnostic Religion in Antiquity*. Cambridge: Cambridge University Press
- Burkert, Walter 2016. *Kreeklast ja idamaad. Homeroosest maagideni*. Tlk Jaan Lahe. Tallinn: TLÜ Kirjastus
- Daryaee, Touraj 2019. Impeeriumi usundid: Zoroastristid, manilased, juudid ja kristlased. Tlk Jaan Lahe. — *Akadeemia*, nr 9, lk 1652–1686; nr 10, lk 1776–1791
- DeConick, April D. 2016. *The Gnostic New Age: How a Countercultural Spirituality Revolutionized Religion from Antiquity to Today*. New York: Columbia University Press.
- Hutter, Manfred 2018. Manilus Iraanis. Tlk Jaan Lahe. — *Akadeemia*, nr 3, lk 497–524
- Klimkeit, Hans-Joachim 2002. Mani ja manilus. Tlk Tiit Hallap. — *Akadeemia*, nr 4, lk 795–831
- Lahe, Jaan 2005a. Gnoosise difineerimisest. — A. Hiob, U. Nõmmik, A. Tuhkru (toim.). *Kristuse täisea mõõtu mööda: Pühendusteos Jaan Kiivitile 65. sünnipäevaks*. (EELK Usuteaduse Instituudi Toimetised 13.) Tallinn: EELK Usuteaduse Instituut, lk 376–392
- Lahe, Jaan 2005b. Gnoosise päritolu. — *Acta Historica Tallinnensia*, nr 9, lk 136–164
- Lahe, Jaan 2005c. Sissejuhatus. — *Tooma evangeelium*. Tlk Uku Masing. Tartu: Johannes Esto Ühing, lk 7–18
- Lahe, Jaan 2006. Sissejuhatus. — *Manilaste laule*. Tlk Uku Masing. Tartu: Johannes Esto Ühing, lk 7–23
- Lahe, Jaan 2007. Gnoosis Uues Testamendis kui probleem Uue Testamendi teaduse ajaloos. — *Usuteaduslik Ajakiri*, nr 1, lk 25–58
- Lahe, Jaan 2009a. Kas gnoosis on olemas? Diskussioon gnoosise definitsiooni ja olemuse üle 20. sajandi lõpu ja 21. sajandi alguse gnoosise-uurimises. — *Usuteaduslik Ajakiri*, nr 1, lk 138–156
- Lahe, Jaan 2009b. Kui gnostiline on Tooma evangeelium? — *Usuteaduslik Ajakiri*, nr 2, lk 93–112 (= How gnostic is the Gospel of Thomas? — I. Peedu (ed.). *Estonian Study of Religion: A Reader*. Tartu: University of Tartu Press, 2019, pp. 174–196)
- Lahe, Jaan 2009c. Uku Masingust Tooma evangeeliumi uurijana. — J. Lahe, T. Pädam (koost.). *Minu Issand ja minu Jumal! Pühendusteos Dr. theol. Toomas Pauli 70. sünnipäevaks*. (EELK Usuteaduse Instituudi toimetised 20.) Tallinn: EELK Usuteaduse Instituut, lk 92–107

- Lahe, Jaan 2011. Idamaised usundid Rooma riigis kui probleem religiooniteaduse ajaloos. — *Usuteaduslik Ajakiri*, nr 1, lk 112–142
- Lahe, Jaan 2012. Rudolf Bultmann religiooniloolasena. — *Usuteaduslik Ajakiri*, nr 1, lk 80–102
- Lahe, Jaan 2014. Järelsõna. Kurt Rudolph ja tema töö 20. sajandi ja 21. sajandi alguse gnoosise-uurimise kontekstis. — K. Rudolph. *Gnoosis: Ühe hilisantiikse usundi olemus ja ajalugu*. Tlk Jaan Lahe, Jana Lahe, Marju Lepajõe. Tallinn: TLÜ Kirjastus, lk 393–444
- Lahe, Jaan 2019. Järelsõna. Rudolf Bultmann — teoloog, religiooniloolane, mõtleja. — R. Bultmann. *Eksistents ja evangeelium: Valitud esseed*. Koost. ja tlk Jaan Lahe. Tartu: Ilmamaa, lk 422–535
- Lahe, Jaan 2020. Gnostilise õpetuse struktuur. — J. Lahe, E. Naab (koost.). *Verbum Domini manet in aeternum: Pühendusteos professor dr. Randar Tasmuthile 65. sünnipäevaks õpilastelt ja kolleegidelt*. (EELK Usuteaduse Instituudi toimetised 30.) Tallinn: EELK Usuteaduse Instituut, lk 275–294
- Lahe, Jaan, Siim Haltsonen 2014. Maarja evangeelium. — *Usuteaduslik Ajakiri*, nr 1, lk 23–47
- Lambert, Malcolm 1992. *Medieval Heresy: Popular Movements from the Gregorian Reform to the Reformation*. Oxford & New York: Wiley-Blackwell
- Lambert, Malcolm 2002. Katarid. Tlk Riita-Ilona Märka. — *Akadeemia*, nr 7, lk 1416–1434; nr 8, lk 1712–1748
- Le Goff, Jacques 2000. *Keskaja Euroopa kultuur*. Tlk Margus Ott. Tallinn: Kuper
- Le Roy Ladurie, Emmanuel 1996. *Montaillou, Prantsuse küla 1294–1324*. Tlk Tiit Viirand. Tallinn: Kunst
- Lieu, Samuel N. 1992. *Manichaeism in the Later Roman Empire and Medieval China*. Tübingen: Mohr Siebeck
- Lohse, Eduard 1994. *Uue Testamendi tekkelugu*. Tlk Kalle Kasemaa. Tartu: Eesti Üliõpilaste Seltsi kirjastus
- Lundhaug, Hugo, Jenott Lance 2015. *The Monastic Origins of the Nag Hammadi Codices*. Tübingen: Mohr Siebeck
- Masing, Uku 1998. Tooma evangeeliumist. — U. Masing. *Meil on lootust*. Koost. H. Runnel, U. Tõnisson. Tartu: Ilmamaa
- Näripä, Neeme 2010. Hermes Trismegistos ja “Corpus Hermeticum”. — *Vikerkaar*, nr 1–2, lk 56–69

- Pearson, Birger A. 1990. *Gnosticism, Judaism, and Egyptian Christianity*. (Studies in antiquity and Christianity.) Minneapolis: Fortress Press
- Pearson, Birger A. 2020. Friedländer uue pilgu läbi: Aleksandria judaism ja gnostitsismi päritolu. Tlk Jaan Lahe; komm. Jaan Lahe, Anu Põldsam. — *Akadeemia*, nr 6, lk 1058–1090
- Poimandres. 2010. Tlk Neeme Näripä. — *Vikerkaar*, nr 1–2, lk 40–53
- Quispel, Gilles 1987. Gnoosis. Tlk Kalle Kasemaa. — *Eesti Evangeelne Luterlik Kirik*. Tallinn: EELK konsistoorium, lk 61–70
- Robinson, James M. 2014. *The Nag Hammadi Story: From the Discovery to the Publication*. Boston & Leiden: Brill
- Rudolph, Kurt 2014. *Gnoosis: Ühe hilisantiikse usundi olemus ja ajalugu*. Tlk Jaan Lahe, Jana Lahe, Marju Lepajõe. Tallinn: TLÜ Kirjastus
- Rätsep, Kaide 1986. Tooma nime kandvatest evangeeliumidest. — *Eesti Evangeelne Luterlik Kirik*. Tallinn: EELK konsistoorium, lk 34–43
- Schenke, Hans-Martin 1981. The Phenomenon and Significance of Gnostic Sethianism. — B. Layton (ed.). *The Rediscovery of Gnosticism: Proceedings of the International Conference on Gnosticism at Yale, New Haven, Connecticut, March 28–31, 1978*. Vol. 2: *Sethian Gnosticism*. Leiden: Brill, pp. 588–616
- Stadnikov, Sergei 2019. Sissejuhatus vanaegiptuse usundilukku ja mütolooiasse. — S. Stadnikov. *Muinas-Egiptuse ahvatlus: Artikleid Vana-Egiptuse kultuuriajaloo ja selle retseptisioonist*. Koost. M. Tamm. Tallinn: TLÜ Kirjastus, lk 29–40
- Thomassen, Einar 2021. *The Coherence of “Gnosticism”*. Berlin & Boston: Walter de Gruyter
- Tooma evangeelium. 2005. Tlk Uku Masing. Tartu: Johannes Esto Ühing
- Tröger, Karl-Wolfgang 2001. *Die Gnosis: Heilslehre und Ketzer Glaube*. Freiburg, Basel, Wien: Herder
- Turner John D. 1995. Typologies of the Sethian Gnostic Treatises from Nag Hammadi. — L. Painchaud, A. Pasquier (eds.). *Les textes de Nag Hammadi et le problème de leur classification*. Québec: Presses de l'Université Laval; Louvain & Paris: Peeters, pp. 169–217
- Turner John D. 2001. *Sethian Gnosticism and the Platonic Tradition*. Louvain & Paris: Peeters
- Valik upanišade. 2008. Tlk ja komm. Martti Kalda. (Loomingu Raamatukogu, nr 7/8.) Tallinn: SA Kultuurileht

Kirjandus

- Barnstone, Willis, Marvin Meyer (eds.) 2009. *The Gnostic Bible*. Rev. edn. Boston & London: Shambhala
- Bianchi, Ugo (ed.) 1967. *Le origini dello gnosticismo / The Origins of Gnosticism: Colloquium of Messina 13–18 April 1966*. (Studies in the history of religions; Vol. 12.) Leiden: Brill
- Brakke, David 2010. *The Gnostics: Myth, Ritual, and Diversity in Early Christianity*. Cambridge, MA & London: Harvard University Press
- Broek, Roelof van den 2005. Hermes Trismegistus I: Antiquity. Hermetic Literature I: Antiquity. Hermetism. — *Dictionary of Gnosis and Western Esotericism*. Ed. W. J. Hanegraaff, in collaboration with A. Faivre, R. van den Broek, J.-P. Brach. 2 vols. Leiden: Brill, pp. 474–478, 487–499, 558–570
- Broek, Roelof van den 2013. *Gnostic Religion in Antiquity*. Cambridge: Cambridge University Press
- Bultmann, Rudolf 1964. *ginōskō, gnōsis*, etc. — G. Kittel *et al.* (eds.). *Theological Dictionary of the New Testament*. Vol. I. Trans. G. W. Bromiley. Grand Rapids, MI: W. B. Eerdmans, pp. 688–719 (= *Theologisches Wörterbuch zum Neuen Testament*. Bd. I. Stuttgart: W. Kohlhammer, 1933, S. 688–719)
- Colpe, Carsten 1961. *Die religionsgeschichtliche Schule: Darstellung und Kritik ihres Bildes vom gnostischen Erlösermythus*. (Forschungen zur Religion und Literatur des Alten und des Neuen Testaments; Bd. 78.) Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht
- Conner, Miguel 2011. *Voices of Gnosticism*. Dublin: Bardic Press
- Copenhaver, Brian P. 1992. *Hermetica: The Greek Corpus Hermeticum and the Latin Asclepius in a New English Translation with Notes and Introduction*. Cambridge: Cambridge University Press
- Dictionary of Gnosis and Western Esotericism*. 2005. Ed. W. J. Hanegraaff, in collaboration with A. Faivre, R. van den Broek, J.-P. Brach. 2 vols. Leiden: Brill; reprint in one volume 2006, same pagination
- Dunderberg, Ismo 2008. *Beyond Gnosticism: Myth, Lifestyle, and Society in the School of Valentinus*. New York: Columbia University Press
- Fowden, Garth 1993. *The Egyptian Hermes: A Historical Approach to the Late Pagan Mind*. Rev. paperback edn. Princeton: Princeton University Press

- Gardner, Iain, Samuel N. C. Lieu (eds.) 2004. *Manichaean Texts from the Roman Empire*. Cambridge: Cambridge University Press
- Hanegraaff, Wouter J. 2012. *Esotericism and the Academy: Rejected Knowledge in Western Culture*. Cambridge: Cambridge University Press
- Kinng, Karen L. 2003. *What is Gnosticism?* Cambridge, MA & London: The Belknap Press of Harvard University Press
- Lampe, Geoffrey William Hugo 1961. *A Patristic Greek Lexicon*. Oxford: Clarendon Press
- Layton, Bentley 1987. *The Gnostic Scriptures: A New Translation with Annotations and Introductions*. Garden City, NY: Doubleday
- Layton, Bentley 1995. Prolegomena to the Study of Ancient Gnosticism. — L. M. White, O. L. Yarbrough (eds.). *The Social World of the First Christians: Essays in Honor of Wayne A. Meeks*. Minneapolis: Fortress Press, pp. 334–350.
- Liddell, Henry George, Robert Scott 1940. *A Greek–English Lexicon*. New edn. rev. and augm. by H. Stuart Jones, R. McKenzie. Oxford: Clarendon Press
- Lilla, Salvatore R. C. 1971. *Clement of Alexandria: A Study in Christian Platonism and Gnosticism*. Oxford: Oxford University Press
- Logan, Alastair H. B. 2006. *The Gnostics: Identifying an Early Christian Cult*. London & New York: T & T Clark
- Lundhaug, Hugo 2010. *Images of Rebirth: Cognitive Poetics and Transformational Soteriology in the Gospel of Philip and the Exegesis on the Soul*. (Nag Hammadi and Manichaean studies; Vol. 73.) Leiden: Brill
- Marjanen, Antti 2008. “Gnosticism”. — S. Ashbrook Harvey, D. G. Hunter (eds.). *The Oxford Handbook of Early Christian Studies*. Oxford & New York: Oxford University Press, pp. 203–220
- Markschies, Christoph 2009. *Gnosis und Christentum*. Berlin: Berlin University Press
- Mastrocinque, Attilio 2005. *From Jewish Magic to Gnosticism*. (Studien und Texte zu Antike und Christentum; Bd. 24.) Tübingen: Mohr Siebeck
- Meyer, Marvin 2005. *The Gnostic Discoveries: The Impact of the Nag Hammadi Library*. San Francisco: HarperSanFrancisco
- More, Henry 1669. *An Exposition of the Seven Epistles to the Seven Churches; Together with a Brief Discourse of Idolatry; with Application to the Church of Rome*. London: James Flesher
- Oort, Johannes van 2005. Mani. Manichaeism. — *Dictionary of Gnosis and Western Esotericism*. Ed. W. J. Hanegraaff, in collaboration

- with A. Faivre, R. van den Broek, J.-P. Brach. 2 vols. Leiden: Brill, pp. 756–757, 757–765
- Pearson, Birger A. 2004. *Gnosticism and Christianity in Roman and Coptic Egypt*. New York & London: T & T Clark
- Pearson, Birger A. 2007. *Ancient Gnosticism: Traditions and Literature*. Minneapolis: Fortress Press
- Rousseau, Adelin, Louis Doutreleau (eds.) 1979. *Irenée de Lyon. Contre les hérésies*. Livre I. (Sources chrétiennes, 263.) Paris: Les Éditions du Cerf
- Rudolph, Kurt 2005. Mandaeans. — *Dictionary of Gnosis and Western Esotericism*. Ed. W. J. Hanegraaff, in collaboration with A. Faivre, R. van den Broek, J.-P. Brach. 2 vols. Leiden: Brill, pp. 751–756
- Tardieu, Michel 2009. *Manichaeism*. Trans. M. B. DeBevoise, intro. by P. Mirecki. Champaign, IL: University of Illinois Press
- The Way of Hermes*. 1999. The Corpus Hermeticum. Trans. C. Salaman, D. van Oyen, W. D. Wharton; The Definitions of Hermes Trismegistus to Asclepius. Trans. J.-P. Mahé. London: Duckworth
- Williams, Michael A. 1996. *Rethinking “Gnosticism”: An Argument for Dismantling a Dubious Category*. Princeton: Princeton University Press

ROELOF VAN DEN BROEK (1931) on Hollandi religiooniloolane. Kaitstes 1972. aastal Utrechti Ülikoolis doktoritöö fooniksi müüdist Vana-Kreeka ja kristlikus pärimuses, mida juhendas tuntud Hollandi teoloog Gilles Quispel (1916–2006). 1979–1991 oli van den Broek Utrechti Ülikooli religiooniloo professor ning kuni emeriteerumiseni 1997. aastal kristluse ajaloo professor. Tema peamisteks uurimisvaldkondadeks on varane kristlus ja gnostitsism. Olulisemad teosed: *The Myth of the Phoenix: According to Classical and Early Christian Traditions* (1972); *Studies in Gnosticism and Alexandrian Christianity* (1996); *Gnosis and Hermetism from Antiquity to Modern Times* (1997); *Dictionary of Gnosis and Western Esotericism* (2005; koos Wouter J. Hanegraaffi ja Antoine Favre’iga) ja *Gnostic Religion in Antiquity* (2013). Ta on tõlkinud gnostilisi tekste hollandi keelde.

Jaan Lahe

TEOLOOG PIMEDATEL AEGADEL

Andrei Šiškov

Tõlkinud Marrit Andrejeva

Venemaa sõjaline sissetung Ukrainasse on tõenäoliselt süingeim ja kohutavaim sündmus Venemaa postsovetlikus ajaloos. Agressiooni ja territooriumi hõivamist kahtlemata hukka mõistes ei saa ma jätta mõtlemata üksikisiku, kodaniku ja kristlase isiklikule vastutusele autoritaarses riigis. Kõige sagedamini kuulen oma ukrainlastest sõpradelt etteheidet: "Miks te, venelased, ei peatanud president Putinit, ei mässanud ega kukutanud teda?" Nendes sõnades on kibe tõde, kuid ka valearusaam sellest, kuidas Venemaa viimastel aastakümnetel on elanud: joovastavas nostalgias impeeriali mineviku järele, hirmus oleviku ees ja ilma igasuguse tulevikuta. Ilma vabaduseta. Mida saan mina sel pimedal ajal teha? Seda küsin endalt iga päev.

PIMEDAD AJAD

Saksa filosoof Hannah Arendt on määratlenud pimedat aega kui olukorda, "kus avalik ruum on hämardunud ja maailm on nii kahtlane, et inimesed on lakanud nõudmast poliitikalt midagi enamat kui oma eluliste huvide ja isikuvabaduse austamist" (Arendt 1970: 11). Arendt võttis selle väljendi saksa luuletaja ja näitekirjaniku Bertolt Brechti luuletusest "Järelopõlvedele" (1938–1944;

Tõlgitud käsikirjast: Andrey Shishkov, "Theologian in Dark Times".

vt Brecht 1963, tlk August Sang¹). Mõlemad tundsid pimedaid aegu omast käest.

Brecht oli marksist ja veetis pool oma elust teel olles, põgenedes võimaliku tagakiusamise eest. Juba enne Adolf Hitleri võimuletulekut oli natsionaalsotsialistlik partei pannud ta kahtlase mainega sakslaste nimekirja. 1933. aastal oli ta sunnitud emigreeruma, esmalt Austriasse, seejärel Šveitsi ja Taani. Sel ajal põletati Brechti kodumaal tema raamatuid. Kuid ka Taanis olid Brechti natsionaalsotsialiste pilkavad kirjutised ebasoovitavad ja just seal kirjutas Brecht luuletuse “Järelopõlvedele” järgmised read:

*Mis ajad need küll on, kus
peaaegu kuritöö on kõnelda looduse ilust
sest see eeldab vaikimist nii paljudest jõledustest!
Kui mõni läheb rahulikult üle tänava
siis on ta kindlasti selja pööranud oma sõpradele
kes hädas on!*

Martin Heideggeri ja Karl Jaspersi õpilane Hannah Arendt põgenes juudina natsionaalsotsialistliku režiimi eest Prantsusmaale, kuid kui Saksamaa riigi okupeeris, võeti ka tema vahi alla ja paigutati laagrisse, kust ta siiski koos teiste naistega vabanes. 1941. aastal õnnestus tal Hispaania ja Portugali kaudu Ameerika Ühendriikidesse põgeneda.

Brecht ega Arendt kumbki ei osalenud natsionaalsotsialistliku režiimi kuritegudes, mõlemad püüdsid võimudele igati vastupanu avaldada. Neil õnnestus riigist lahkuda, samal ajal kui enamik sakslasi jäi kodumaale, muutudes järk-järgult tahtlikult või tahtmata võimude hirmutegude kaasosalisteks. On teada, et Arendti eluaegne sõber Martin Heidegger tegi koostööd natsionaalsotsialistidega ning lubas oma akadeemilise karjääri kõrghetkel

¹Brechti luulerea “Wirklich, ich lebe in finsternen Zeiten!” on August Sang tõlkinud “Tõepoolest, ma elan süngel aegadel!”; luuletuse “In finsternen Zeiten” pealkirja on Märt Väljataga tõlkinud “Pimedatel aegadel” (Brecht 2007: 167), mis on mõlemad võimalikud saksa *finster*’i vasted. *Toim.*

1930. aastatel endale ka juudivastaseid märkusi. Sellest hoolimata püüdis Arendt kuni oma surmani 1975. aastal näidata maailmale teist, ehtsat Heideggeri. Sellest sõprusest annab tunnistust nende kirjavahetus.

Arendt püüdis oma kirjutistes mõtestada tahtliku või tahtmatu koostöö olukorda kuritegeliku võimuga. Raamatus *Eichmann Jeruusalemmas: Aruanne kurjuse banaalsusest* (1963) rääkis ta neist, kes olid kaotanud mõtlemisvõime ja õigustasid juudi rahva genotsiidi käskude täitmisega. Arendt näitas, et holokausti loogistilise külje eest vastutav ametnik ei olnud mitte mingi koletis, vaid pigem tühine inimene, kes oli võimetu mõtlema ja kõlbelsi otsuseid langetama. Seda nähtust nimetas ta kurjuse banaalsuseks. 1960. aastal ilmunud essees *Inimlikkus pimedatel aegadel: Mõtteid Lessingist* (vt Arendt 1970) püüab Arendt mõista, kuidas inimesed suutsid nendes tingimustes ellu jääda ja inimlikkuse säilitada.

AVALIK SFÄÄR PIMEDATEL AEGADEL

Hannah Arendt tugineb oma pimedate aegade analüüsis Heideggeri väljendile “Das Licht der Öffentlichkeit verdunkelt alles” (Avalikkuse valgus varjutab kõike) (Arendt 1970: ix) ja nimetab seda väliselt vastuoluliseks väiteks, mis ometi tabab probleemi tuuma. See on olukord, kus “avalik sfäär on kaotanud oma valgustusvõime, mis oli algselt osa tema olemusest” (samas: 4). Ta seostab seda muutust suureneva depolitiseerimisega, üksikisikute kaugenemisega poliitilisest vastutusest.

Laskumata tänapäevase riigikorra kujunemise ajalukku, võib öelda, et üksikisikute poliitilise osaluse piiramine on tolle protsessi peamine tunnusjoon sõltumata poliitilisest ideoloogiast. Demokraatlikes riikides taandus see lõpuks korrapärasele osalemisele valimistel. Autoritaarsetes ja totalitaarsetes riikides kontrollib avalikku sfääri riik. Oluline on teha vahet totalitarismil ja autoritarismil. Esimesel juhul, näiteks natsionaalsotsialistlikul Saksamaal või kommunistlikus Nõukogude Liidus, politiseeritakse kodanikud eraelusfääri hävitamise ja ideoloogilise kontrolli kaudu, ilma et nad midagi otsustaksid. Autoritaarne riik, nagu

tänapäeva Venemaa, teeb aga kõik endast oleneva, et inimesi vägisi depolitiseerida ning takistada neid poliitilises mõttevahetuses ja tegevuses osalemast. Avalikku sfääri ebasoovitavatest “elementidest” puhastades loob riik rahvusliku ühtsuse illusiooni. Maailma ei ole jäänud peaaegu ühtegi totalitaarset riiki (välja arvatud Põhja-Korea), kuid autoritaarseid riike on palju.

Avalikkuse valguse metafoori võib mõista mitut moodi. Kui valgus on valgustatus koos oma ratsionaalsuse ja kriitilise mõtlemisega, siis on avaliku sfääri võimetus elu valgustada vaimne kokkuvarisemine või katastroof. Sel juhul võib valgus olla nii tugev, et see pimestab, lülitades välja kriitilise mõtlemise. See on ideoloogilise propaganda ilming ja ma oletan, et Heidegger pidas seda silmas, kui ütles, et avalikkuse valgus varjutab kõik. Sellele lisandub midagi, mida Arendti ja Heideggeri ajal olemas ei olnud ja mis on iseloomulik *Web 2.0* ajastule: trollivabrik. Peter Pomerantsev näitab oma raamatus *See ei ole propaganda: Seiklused reaalsusevastases sõjas* (2019) seda erinevust hästi. Kui varem toimis propaganda usaldusväärse teabe puudumise kaudu, siis nüüd toimib see ebausaldusväärse ja näiliselt usaldusväärse teabe ülekülluse kaudu. Tõejärgsus kui nähtus särab eredalt, kuid varjutab avalikku sfääri, sundides meid selle eest varjuma.

Praegu väidavad Vene riigi ametlikud allikad häbematult, et sissetung Ukrainasse toimub selleks, et tuua riiki rahu. Sõltumatud ajakirjandusväljaanded on sunnitud seda teavet oma uudistes kajastama lisaks muule sisule, mida nad ise avaldada soovivad. Nii seguneb propaganda objektiivse teabega ja tekib infosudu, mis sündmuste olemuse varjutab. Mõlemad poliitilise konflikti pooled püüavad võita ka infosõda, kasutades selleks kõiki olemasolevaid vahendeid. Avalik sfäär on muutunud infovõitluste väljaks, mis on täis kraatreid, kuristikke ja kurdusid. Nendes kurdudes peidavad end tavalised inimesed, kes on lakanud usaldamast seda, mida avalikku ruumi tuuakse.

Pimedatel aegadel ei ole inimestel jõudu riigivõimule vastu panna. Ja kuigi Hannah Arendt peab maailmast põgenemist teatud tingimustel jõuks (sellest allpool), ei saa sellega võimu vastu. Avaliku ruumi kurdudes tekivad privaatsuse soid, kus inimesed on enda ja teiste vastu ausad. Pimedatel aegadel muutuvad

need ainukeseks avalikkuse vormiks propaganda pimestava valguse taustal. Nendes alkoovides kogunevad inimesed riigi eest varjatult väikestes rühmades, võrgustikes või kogukondades, kuni riik hakkab nende privaatsuses uut avalikkuse vormi nägema. Siis võtab ta kasutusele rasketehnika ja likvideerib kurru. Nendest kurdudest lähtuv valgus võib kanduda läbi käänuliste kanalite, korduvalt tagasi peegeldudes ja heledust kaotades. Nõukogude ajal räägiti poliitikast köökides ja poliitilisi ideid levitati käsitsi kirjutatud või ümber trükitud tekstide, nn *samizdat*'i kaudu. Võrreldes kogu ideoloogilise masinavärgiga oli selliste väljaannete mõju tühine, kuid sellest sai kultuurinähtus, mis kujundas paljude poliitiliste juhtide teadvust vabades postsovetlikes riikides.

PIMEDAD AJAD VENEMAAL

Praegu väidavad paljud eksperdid tagantjärele, et Putini sõda Ukrainas vastu oli vältimatu. Selleni viis Venemaal üles ehitatud poliitilise süsteemi loogika. Venemaa pimedate aegade kroonika ulatub 2011. aasta detsembrisse, kui pärast parlamendivalimisi toimusid rohkearvulised meeleavaldused, mille tulemuseks oli poliitiliste meeleavalduste seaduse märkimisväärne karmistamine. 2012. aasta lõpul võeti Venemaal vastuseks Ameerika Ühendriikide nn Magnitski seadusele vastu nn Dima Jakovlevi seadus, millega keelati Venemaa laste lapsendada andmine välismaalastele. Samal aastal võeti vastu ka välisagentide seadus ning vastuseks Pussy Rioti etteastele Lunastaja Kristuse katedraalis Moskvast seadus usklike tunnete solvamise kohta. 2013. aastal võeti vastu homopropaganda seadus ja veebilehtede kohtuvälise blokeerimise seadus. Kui kaks esimest seadust olid versta-postiks suhete halvenemisel Läänega, siis ülejäänud kolm seadust said aluseks edasisele tsensuurile riigis. Just siis hakkas avalik sfäär piisavalt väänduma, et kurde tekitada.

2014. aastal, pärast Krimmi annekteerimist, suutis Vladimir Putin enamiku elanikkonnast oma lipu alla mobiliseerida — seda nimetati Krimmi konsensuseks. Alguse sai varjamatu vastasseis Läänega, mis põhines imperialistlikul kibestumusel. Samal ajal puhkes sõda Donbassis, kus Venemaa separatistlikke jõude aine-

liselt ja tehniliselt toetas. Venemaa sattus lääneriikide sanktsioonide alla ja hakkas järk-järgult isoleeruma. 2014. aastal karmistati taas poliitilisi rahvakogunemisi käsitlevaid õigusakte. 2015. aastal võeti vastu seadus ebasoovitavate organisatsioonide kohta, millega õieti kuulutati välismaised organisatsioonid ja Venemaa sõltumatud vabaihendused ohuks Venemaa põhiseaduslikule korrale ja riiklikule julgeolekule. Seaduse eesmärk oli kodanikuaktiivsuse mahasurumine. 2015. aastal võeti vastu rahvusvahelise õiguse ülimuslikkusest loobumise seadus, mille järgi Venemaa Föderatsioon ei saa rahvusvaheliste kohtute otsuseid täita.

2017. aasta märtsis, juunis ja oktoobris ning 2018. aasta jaanuaris ja mais liikus üle Venemaa korruptsioonivastaste meeleavalduste laine, mis lähtus Aleksei Navalnõi ja Korruptsioonivastase Fondi tegevusest. 2018. aasta protestid kulgesid Venemaa presidendivalimiste kampaania taustal. Navalnõid ei registreeritud presidendikandidaadiks, kuid ta jätkas kampaaniat, kasutades üleriigilist toetajate võrgustikku, kus oli palju noori. Pärast Putini valimisvõitu karmistati poliitiliste aktivistide, sõltumatute valitsusväliste organisatsioonide ja ajakirjanduse vastu suunatud repressioone. Navalnõid rünnati 2020. aastal surmava keemilise ainega. 2021. aastal, pärast ravi Saksamaal, naasis ta riiki ja vangistati. Temaga seotud organisatsioonid kuulutati äärmuslikuks ja keelustati. Navalnõi toetajad jätkasid oma tegevust paguluses.

2019. aastal toimusid Moskvas ja teistes Venemaa linnades massimeeleavaldused, mis olid seotud sõltumatute kandidaatide väljajätmisega kohalikest valimistelt. Neid proteste iseloomustab eriti vägivaldne mahasurumine ja lisakaristused. Nn Moskva juhtumi kostjatele määrati vanglakaristused massirahutuste korraldamise ja neis osalemise, võimuesindajate vastu suunatud vägivalda jm eest. Kirill Žukovile määrati kolm aastat vabadusekaotust ähvardava liigutuse eest politseiniku suunas, ilma et ta tema kiivrit puudutanud oleks. Meeleavaldajaid peksnud politseiniku käe kinnihoidmise eest sai Danil Beglets kaheaastase vanglakaristuse. Nikita Tšertsoville määrati aastane vabadusekaotus politseiniku tõukamise eest. Vladimir Jemeljanov sai kohtu sõnul kaheaastase tingimisi vanglakaristuse füüsilise valu tekitamise eest rahvuskaartlasele. Vladislav Sinitsa mõisteti viieks aastaks vangi, sest ta

kutsus üles avalikustama meeleavaldajate vastu vägivalda tarvitanud politseinike nimesid. Jõhkrad karistused olid mõeldud inimeste hirmutamiseks. Peale selle hakkasid ametivõimud meeleavaldajate tuvastamiseks aktiivselt videosalvestusi kasutama. Pärast 2021. aastal Navalnõi toetuseks korraldatud rahvakogunemisi peeti paljud meeleavaldajad kinni elektroonilise näotuvastuse abil. Aastatel 2020–2021 kandsid Venemaa võimud paljud sõltumatud ajakirjandusväljaanded välisagentide ja ebasoovitavate organisatsioonide nimekirja.

Koos Ukraina ründamisega võtsid Venemaa võimud kasutusele repressiivsete seaduste paketi, millega hävitati sisuliselt kogu sõltumatu ajakirjandus. Mitu väljaannet, nt Ehho Moskvõ, TV Dožd jt ei suutnud survele vastu panna ja lõpetasid tegevuse. Teised jätkasid tööd, kuid lõpetasid sõjategevuse kajastamise. Uue õigusaktiga võrdsustatakse igasugune kaitseministeeriumi ametlikust seisukohast erinev teave lahingutegevuse kohta “võltsingutega”, mille levitamise eest karistatakse kuni 15-aastase vangistusega. Sõna “sõda” ei tohi seoses Venemaa agressiooniga kasutada.

Venemaa ametivõimud blokeerisid 2022. aasta märtsi algul kõigi suuremate välismaiste meediakanalite, paljude sõltumatute Venemaa meediakanalite ning sotsiaalvõrgustike Facebook ja Twitter veebilehed Venemaal. Blokeerimine ähvardab ka YouTube'i. Tegelikult on Venemaa meediaruum praegu 99 protsendi ulatuses riigi kontrolli all, levitades propagandat. Suuremal osal elanikkonnast puudub ligipääs objektiivsele teabele. Samal ajal investeeritakse propagandasse miljardeid. Avalik sfäär kui vaba suhtlusruum on kokku varisenud.

Venemaa pimedate aegade kirjelduse lõpetuseks võib öelda, et jõustruktuuride — politsei, rahvuskardi, armee, eriteenistuste jne koosseis ühe kodaniku kohta on äärmiselt suur. *Projekt-Media* andmetel töötab iga 57. elanik Venemaal riigi nn julgeolekuasutustes (2,6 miljonit inimest). Seejuures ei ole arvestatud neid, kes töötavad eraturvafirmades (Triumf... 2020), ega neid, kes on erru läinud. *Silovik*'ide-klass on moodustatud nii, et see elab ülejäänud elanikkonnast üsna sõltumatult, pälvides võimudelt märkimisväärsed privilee. Ja nagu Valgevenes, kus olu-

kord on sarnane, ei peata massiprotestid julgeolekujõudude ülimat vägivalda. 2021. aastat jääb meenutama teabe avalikustamine piinamiste kohta politseis, mis on muutunud tavapäraseks.

VENEMAA KIRIK PIMEDATEL AEGADEL

Venemaa vägede sissetungi alguspäeval Ukrainasse edastas patriarh Kirill sõnumi Vene Õigeusu Kirikule, mille autonoomne osa on Ukraina Õigeusu Kirik. Ta ütles, et need sündmused kurvastavad teda, ja kutsus konfliktipooli üles tegema kõik endast oleneva, et vältida tsiviilohvraid (Kirill 2022a). Patriarhi sõnastuses muutus sõjaline sissetung “sündmusteks” ja sõda “konfliktiks”. Ta ei suutnud anda toimuva eelhindlust ega kurjuse toimepanijaid otse nimetada. Peagi põhjendas patriarh Kirill ühes oma jutluses Venemaa sõjalist agressiooni Ukrainas geiparaadide ohuga (Kirill 2022b). Tegelikult toetas Venemaa kirikujuht Vene armee tegevust, hoolimata sellest, et Kiievi metropoliit Onufri ja Moskva Patriarhaadi Ukraina Õigeusu Kiriku Püha Sinod agressiooni hukka mõistsid.

Venemaa kirik on uhke tuhandete uusmärtrite üle, keda ta on alates 1990. aastatest igal aastal pühakute hulka lisanud. Erinevalt vana aja märtritest, kes andsid tunnistust Kristusest avalikus sfääris — tsirkuseareenidel, poliitilistel kogunemistel, keisri juures —, andsid nõukogude aja uusmärtrid Kristusest tunnistust enamasti suletud kohtusaalides, vanglates ja laagrites. Seega moodustas tunnistaja (ja märter ongi tunnistaja) ruum totalitaarses ühiskonnas just selle eespool käsitletud kurru. Uute märtrite tegudest saame teada arhiivides säilitatavatest kinniste kohtuprotsesside protokollidest. Võib-olla ongi see põhjus, miks tänapäeva vene õigeusklikul kristlasel puudub sügavam side nõukogudeaegsete märtritega, nii et nende austamine ei ole laialt levinud (erinevalt mütolooilisest emakesest Matronast).

Avalikus ruumis esindas kirikut aga metropoliit Sergiuse (Stragorodski) deklaratsioon (1927), mis kuulutas kiriku täielikku ustavust nõukogude võimule, ning Moskva patriarhaadi ajakirjas ilmunud ametlikud önnitlused Nõukogude juhtidele, sealhulgas Jossif Stalinile, kes on vastutav terrori eest, mille käigus tapeti

need, keda me tänapäeval uusmärtriteks nimetame. Patriarh Kirill on selle koolkonna esindaja. Ta järgib metropoliit Nikodimi (Rotov; 1929–1978), kuulsat kirikudiplomaati, kes uskus, et õigeusk ja totalitaarne kommunistlik süsteem sobivad omavahel kokku.

Venemaa kirik on sattunud pimedatesse aegadesse seoses skandaaliga, mis on seotud rühmituse Pussy Riot esinemisega Moskva Lunastaja Kristuse katedraalis. Noored naised Nadežda Tolokonnikova ja Maria Aljohhina, kes väidetavalt esitasid punkpalve sõnadega “Neitsi Maarja, aja Putin ära!”, mõisteti kaheks aastaks vangi. Moskva patriarhaat reageeris sellele esinemisele, püüdes usklikke pühapaikade solvamise vastu mobiliseerida ja olles solidaarne sellega, et riik on kehtestanud repressiivse seaduse usklikke tunnete solvamise kohta. Alates 2012. aastast on Venemaa kiriku juhtkond aktiivselt toetanud riigis välja kuulutatud traditsiooniliste väärtuste kaitsmise diskursust. Samal ajal on kiriku juhtkond avalikkuses häälekalt kinnitanud kiriku apoliitilist olemust ning kuulutanud religiooni ja poliitika segamise lubamatust. Moskva patriarhaat reageeris negatiivselt igale vaimulike katsele näidata oma kodanikupositsiooni, võtta sõna vägivalda vastu suunatud miitingutel jms. Eelkõige võime siinkohal meenutada preestrite kirja nn Moskva juhtumiga seotud isikute toetuseks 2019. aastal. Poliitiliselt aktiivsed vaimulikud said tunda kiriklikke repressioone.

Siiski ei saa öelda, et Venemaa kirik, mida esindavad tema piiskopid, oleks poliitiliselt neutraalne ega toetaks ühtegi poolt. 2019. aastal Venemaal ja 2020. aastal Valgevenes kutsusid kirikujuhid usklikke üles poliitikasse mitte sekkuma ja ainult palvetama. Sellega kaasnes lojaalsus võimudele, kes rahumeelsete meeleavaldajate vastu vägivalda kasutasid. Tegelikult muutus palve selles kontekstis eufemismiks lojaalsusele kehtiva võimu suhtes. Täpselt samasugune on Vene piiskopkonna reaktsioon Ukraina sõjale: üleskutse palvetada rahu eest ilma agressorile osutamata. Paljud kõrged kirikuametnikud, nagu metropoliit Hilarion, kiriku välissuhete osakonna juht, on vaikinud ega ole avalikult väljendanud oma suhtumist sõjasse. Mõned populaarsed jutlustajad, nt ülempreestrid Andrei Tkatchev ja Artemi Vladimirov, on sõnaselgelt toetanud sissetungi Ukrainasse, nii nagu ka metropo-

liit Tihhon Ševkunov. Venemaa Õigeusu Kiriku Püha Kirilli ja Mefodi nimelise kraadiõppe instituudi teadusprorektor professor Dmitri Šmonin andis oma allkirja avalikule kirjale, mis toetab “sõjalist operatsiooni”.

Vene kirikus on neid, kes Venemaa agressiooni Ukraina vastu hukka mõistavad, ja on ka neid, kes selle heaks kiidavad. Sõda hukka mõistvate inimeste eneseabirühmad on moodustumas eraviisilistes suhtlusruumides, kuid repressioonide hirmus püüavad nad end avalikkuse eest varjata.

Patriarhi abitu rahusõnum sõja esimesel päeval on näide nõukogude retoorikast, kui kirik võis võimude käsul riigi igasugust agressiooni retooriliselt õigustada. Võib-olla on patriarh Kirillil ka oma privaatsusruum, kus ta on aus iseendaga, kuid tundub, et seal ei ole aknaid, sest valgust sealt ei paista. Patriarh Kirilli kõige julgem sõjavastane avaldus oli tema puudumine Kremli pidustustelt, mis olid pühendatud Krimmi annekteerimisele 2014. aastal: sõna otseses mõttes tühimik avalikus ruumis. Pärast seda ei ole midagi sellist juhtunud.

Kirik ei räägi pimedatel aegadel patriarhide kaudu. Ta ei kipu üldse mitte rääkima. Hannah Arendt märgib, et pimedatel aegadel asendab valgus soojust, mis “mõjub ligitõmbavalt kõigile, kes häbenevad maailma sellisena, nagu ta on, nii väga, et tahavad varjuda nähtamatusse” (Arendt 1970: 16). Sõnagi ütlemata varjab preester politsei eest põgenevaid meeleavaldajaid kirikuhoones (nagu juhtus Moskvast 2019. aasta meeleavalduste ajal). Ja see tegu räägib kõnekamalt kui kirikujuhtide sõnad tõe kohta.

TEOLOOG PIMEDATEL AEGADEL

Prantsuse filosoof Gilles Deleuze kirjutas kurdude fenomeni uurides, et materia kurdub ja hing paindub (Deleuze 1993). Avaliku sfääri kurdumine riikliku vägivalla ja kontrolli all moodustab suletud soppe, kus inimesed jätkavad suhtlemist. Kõõgid, kinnised klubid ja kogudused, kus pimedatel aegadel elavad inimesed neid ümbritseva tegelikkuse üle üsnagi vabalt arutleda saavad. Nad ei ole kaitstud välise sissetungi eest, kuid nende kaitse seisneb täht-

susetuses ja silmapaistmatuses, varjatud olemises. Isegi nutitelefon oma anonüümsete vestlustega foorumites muutub selliseks üsna materiaalseks kurruks (materiaalseks, sest politsei kontrollib seda, konfiskeerides seadme füüsiliselt ja sundides seda avama).

Materiaa kurdub ja hing paindub. Deleuze kirjutab, et “elav olevik kutsub esile enam kui ühe tegevuse ja annab oma ühtsuse enam kui ühele liigutusele” (Deleuze 1993: 71). Kui hinge liikumisamplituud juhib vaid ühele tegevusele, kaotab hing vabaduse. Hinge kurdumise näitlikustamiseks pöördub ta sünge needuseteooria juurde:

Juudas pole neetud mitte sellepärast, et ta Jumala reetis, vaid sellepärast, et olles Jumala reetnud, vihkas ta teda veel rohkem ja suri sellesse vihkamisse. Hinge jaoks on see absoluutne miinimumamplituud, mis hõlmab ainult ühte predikaati: “vihkama Jumalat” (samas).

Kui Juuda hing oleks amplituudi kas või pisutki taastanud, siis oleks ta lakanud sel hetkel vihkamast ja neetud olemast: “See, mis neid neab, on just nende praeguse kitsarinnalisus olevikus, nende hinge ebapiisav amplituud” (samas). Argus ja hingejäikus on märk sisemise vabaduse puudumisest. Kui me laiendame seda teooriat Hannah Arendti uuringule kurjuse banaalsusest, võime järeldada, et Eichmanni probleem ei olnud mitte ainult kriitilise mõtlemise puudumine, mis iseenesest on tõendiks hinge kitsast amplituudist, vaid ka äärmuslik vaimukitsus, vaimne pankrot, mille tulemus oli suutmatuse teha kõlbelisi valikuid siin ja praegu.

Pimedad ajad võivad hinge halvata. Esiteks hirmu, masenduse ja apaatia ning teiseks võimetuse tõttu saavutada kriitilist distantssi propagandast. Kui me käsitame propagandat Timothy Mortoni järgi hüperobjektina, muutub selle peamiseks omaduseks viskoossus, kleepuvus (Morton 2013). Propagandadiskursuse külge kleepunud hing on oma liikumises piiratud. Mida kauem ta selle mõju all püsib, seda sügavamale ta vajub, kaotades järk-järgult liikumisvõime. Olles kõrvuni täidetud vihkamisega riigi nii välis- kui ka sisemiste vaenlaste vastu, kaotab ta võime kogeda muid keerukamaid tundeid, sealhulgas armastust.

Hinge liikumise sidumine olevikuga saab ka Arendti sise-emigratsiooni diskursuse oluliseks osaks. Ta kirjutab:

Pimedatel jõuetuseaegadel on maailma eest põgenemine alati õigustatud, kui me ei sulge silmi reaalsuse ees, vaid peame seda pidevalt silmas kui midagi, mille eest peab põgenema. Kui inimesed valivad selle tee, võib ka eraelu säilitada mitte vähetähtsa reaalsuse, mis ei ole tähtsusetu, kuigi see jääb jõuetuks. Oluline on teadvustada, et selle reaalsuse reaalsus ei seisne selle sügavalt isiklikus olemuses ega tulene privaatsusest kui sellisest, vaid selle seotusest maailmaga, millest ollakse põgenenud. Nad peavad olema teadlikud, et nad on pidevas põgenemises ja et nende pagemine on tegelikult maailma tegelikkuse avaldus. Seega sünnib põgenemise tõeline jõud tagakiusamisest, ja põgeneja isiklik jõud kasvab koos tagakiusamise ja ohu suurenemisega (Arendt 1970: 22).

Teoloogi ülesanne on pimedatel aegadel hoida kõiges, mida ta teeb, kontakti tegelikkusega ja püüda hoida hinge liikumise amplituudi võimalikult laiana. Vaatleme kolme valdkonda, milles see töö avaldub.

Sõna. Teoloog ei tohi lakata mõtlemast sellele, mis tema ümber toimub, et mitte kaotada kontakti tegelikkusega. Tema ülesanne on seda reaalsust parandada. Teoloogi üks peamisi ülesandeid peaks olema Jumala tõe rääkimine, nagu kirjutab Aristoteles Papanikolaou (2012). Pimedatel aegadel ei ole probleemiks mitte niivõrd sisu, kuivõrd sõna levitamise kanalid. Kirjasõna kaob varju, sest seda ei saa repressioonide ohu tõttu sageli avaldada. Avaliku sfääri äärmise käänulisuse tõttu pörkuvad teoloogi julgeimadki katsed tõe kuulutada levitamise probleemi vastu. Avalik sfäär, millele teoloog võib pimedatel aegadel toetuda, ei ole mitte mäetipp, vaid käänuline koobas. Ja isegi kõige julgem katse pöörduda *urbi et orbi* poole ei pruugi saavutada soovitud mõju ja seab teoloogi enda ohtu, nii et ta jääb igavesti vaigistatuks. Selles olukorras on eriline tähtsus lausunud sõnal, mida keegi kusagil ei jäädvusta. See on alati suunatud kuulajatele ja eeldab otsekontakti. Suusõna on kuulda privaatsetes ruumides, mis on tekkinud avalikkuse kurdudesse. Siinkohal muutub oluliseks varakristlike ja nõukogude aja katakombikogukondade kogemus. Sõna leviku

kanalidki meenutavad maa-aluseid katakombe. Loomulikult on teoloogi või lihtsa preestri ja kirikujuhi, näiteks patriarhi kanalid tõe jutlustamiseks väga erinevad ning ei saa öelda, et nende vastutus oleks võrreldav.

Palve. Paljud õigeusklikud kordavad neil pimedatel ja kohutavatel päevadel mantrana: palvetage rahu eest, armastuse eest, kurjade südamete pehmenemise eest. See on kõigest püie reaalsust teiseks võluda, mis põhineb väärkujutlusel sellest, kuidas Jumal maailmas toimib. Kurja südant ei saa pehmendada välise mõjuga, kui ta ise ei muutu. Isegi Jumal ei saa vastu seista inimese vabale tahtele. Veel vähem saab seda kontrollida maagiliste pöördumistega. Kui rahu eest palvetamine suudaks peatada sõja, siis ei oleks sõdu. Mõlema maailmasõja ajal palvetas kristlik Euroopa iga päev rahu eest, kuid see ei hoidnud katastroofi ära. Pärast Teist maailmasõda küsisid paljud teoloogid, nii kristlased kui juudid: “Kus oli Jumal, kui toimusid need hirmuteod?” Vastus on, et ta oli koos nendega, kes kannatasid. Ta lohutas neid, kes tema poole pöördusid, andis jõudu inimkonna püsimiseks ebainimlikes tingimustes. Jumal tegutseb seal, kus valitseb avatus ja soov, et ta tegutseks. Ta ei kukuta türanne, ta ei peata sissetungijaid, ta ei hävita vägistajaid — seda teevad inimesed. Jumal annab aga meile võime teha vahet heal ja kurjal. Teoloog peaks selle eest ise palvetama ja seda teistele õpetama.

Armulaud. Analüüsides seda, kuidas kristlased Augusto Pinocheti pimedatel päevadel Tšiilis vastupanu osutasid, märgib katoliku teoloog William T. Cavanaugh, et vägivaldne autoritaarne režiim “loob hirmuäratavaid ja eraldatud organeid, mis alluvad režiimi eesmärkidele” (Cavanaugh 1998: 206). Pimedatel aegadel on poliitilise režiimi peamine eesmärk tõepoolest kodanike killustumine, igasuguse solidaarsuse hävitamine. Cavanaugh vastandab seda euharistia-ruumile kui ühele kogukondlikule ihule. Armulaual osalemine iseenesest ei aita siiski killustatust ületada. Euharistliku kogukonna liikmeteks võivad olla erinevate poliitiliste vaadetega inimesed, sealhulgas need, kes riigipoolset vägivalda toetavad. Euharistia ei saa täita oma ühendavat rolli ilma leppimis-

ta kogukonna sees. See eeldab esiteks tõe kuulutamise tööd kogukonnas, teiseks aktiivset meeleparandust, mis põhineb hea ja kurja eristamisel, ja kolmandaks askeetlikku pingutust, mis kasvataks ligimesearmastust ja solidaarsust kannatajatega.

Tahaksin oma teksti lõpetada sõnadega Hannah Arendt 1968. aastal kirjutatud eessõnast oma esseekogumikule *Inimesed pimedatel aegadel*:

Isegi kõige pimedamal ajal on meil õigus oodata mingitki valgust, ja see valgustus ei tule mitte niivõrd teooriatest ja kontseptsioonidest, vaid sellest ebakindlast, võbelevast ja sageli nõrgast valgusest, mida mõned inimesed oma elus ja töös peaaegu igas olukorras kannavad ja millega nad valgustavad neile antud aega siin maailmas (Arendt 1970: ix).

Artikkel on valminud Eesti Teadusagentuuri rahastatud uurimisprojekti “Õigeusk kui solidaarsus: Uuring õigeusu kiriku rahvalikust kogukondlikkusest (*sobornost*) Eestis 19.–20. sajandil” (PRG 1599) toel.

15. märtsil 2022

Kirjandus

- Arendt, Hannah 1963. *Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil*. New York: Viking Press
- Arendt, Hannah 1970. On humanity in Dark Times: Thoughts about Lessing. Translated by Clara and Richard Winston. — Hannah Arendt. *Men in Dark Times*. New York: Harcourt, Brace & World, Inc., pp. 3–31
- Brecht, Bertolt 1963. Järelopõlvedele. Tlk August Sang. — *Looming*, nr 6, lk 893–894
- Brecht, Bertolt 2007. *Luulet*. Koost. Märt Väljataga, tlk Ain Kaalep, Maarja Kangro, Jaan Kross, Kersti Merilaas, August Sang, Debora Vaarandi, Märt Väljataga. Tallinn: Vagabund
- Cavanaugh, William T. 1998. *Torture and Eucharist: Theology, Politics, and the Body of Christ*. Oxford: Wiley-Blackwell
- Deleuze, Gilles 1993. *The Fold: Leibniz and the Baroque*. Transl. by Tom Conley. London: The Athlone Press

- K i r i l l 2022a = Кирилл, патриарх Московский и всея Руси. Обращение Святейшего Патриарха Кирилла к архипастырям, пастырям, монашествующим и всем верным чадам Русской Православной Церкви. — Русская Православная Церковь: Официальный сайт Московского Патриархата, 24 февраля 2022 г. Vt www.patriarchia.ru/db/text/5903795.html
- K i r i l l 2022b = Патриаршая проповедь в Неделю сыропустную после Литургии в Храме Христа Спасителя, 6 марта 2022 г. Vt www.patriarchia.ru/db/text/5906442.html
- M o r t o n, Timothy 2013. *Hyperobjects: Philosophy and Ecology after the End of the World*. Minneapolis, Minn.: University of Minnesota Press
- P a p a n i k o l a o u, Aristotle 2012. *The Mystical as Political: Democracy and Non-Radical Orthodoxy*. Notre Dame, Ind.: University of Notre Dame Press
- P o m e r a n t s e v, Peter 2019. *See ei ole propaganda: Seiklused reaalsusevastases sõjas*. Inglise keelest tõlkinud Heija-Liis Ristikivi. Tallinn: Tänapäev
- T r i u m f . . . 2020 = Триумф боли: Исследование о том, сколько в России силовиков и много ли они получают. — проект+, Команда “Проекта”, 19 февраля. Vt www.proekt.media/research/zarplata-siloviki

ANDREI ŠIŠKOV (1983) on lõpetanud Moskva Riikliku Pedagoogilise Ülikooli 2006, Moskva Õigeusu Teoloogia Akadeemia 2010, Venemaa Õigeusu Kiriku Püha Kirilli ja Mefodi nimelise kraadiõppe instituudi 2014, magistriraad füüsikas 2006 (MRPÜ), praegu Tartu Ülikooli usuteaduskonna doktorant. Venemaa Õigeusu Kiriku Sinodi piibli- ja teoloogiakomisjoni teadur 2010–2020, Venemaa Õigeusu Kiriku Püha Kirilli ja Mefodi nimelise kraadiõppe instituudi teadur 2013–2016 ja 2020, vanemõpetaja 2017–2019; TÕ usuteaduskonna külalisteadur a-st 2022.

VIRGE JÕEKALDA. Varane ärkaja (2013)

LUULET

Jaroslav Dovhan

Tõlkinud Katrin Väli

*

Issand avita ma asun teele enne kui tõuseb päikene
ja tasa siblib tuul kuivanud lehtedes lapsed lähevad
kooli Jumalkaasa jõe pääl laguneb jää
rohelistes jäärad silla all hüppavad üle kivide
auto sahin äratav ja häälestab teeäärse
hommikuvaike soojas tuules on puudel
ja põõsastel tärkav roheline levinud kõnniteeni sarved on
püsti karjana söövatel tigudel päike soojendab hei
pidage valgusfoor kollane tuli lidub punane kass tema järel sassis
sabaga ruuge koeralita ja oma
ärist punnasilmnä juuksur toob välja tooli ja enne
kui istuda soojendab selga vastu seina mõne
sammu järel õitseb paradiisiõunapuu ta all on paradiis mängi
või ära mängi ikka ei piisa krosse piletiks rongile mis
silla all pahistab auru ning aurust otsekui pilv ilmub vana silla

***Господи допоможи я вирушаю ще сонце не підбило-
ся... — ***літак приземлився... — ***На той бік вулиці інак-
ше як підземним переходом... — ***З усіх ножів на госпо-
дарстві... — ***То що в сусідній — на прохання Мункове —
кімнаті... — ***Вона повернулася. І тепер щоночі, а особли-
во над ранок настає така тиша, як і тоді... — Самітником на
Сааремаа. — ***Садівники у райському саду потрібні...

viirastus siin keset sood paiknes hurtsik hele laik
rööbaste kõrval hakkas tibutama peitun puu alla lehti peale
puult pudeneb kastaneid peaingel miikaelile pähe
lund pähe ja lund teele kuid mind see enam ei hirmuta
küll alles õhtuks kuid ikkagi jõudsin stanislavi kergelt
Jumal tänatud

*

lennuk maandus
rong jõudis jaama
takso tõi treppi
lõpuks said koju
vastu ei tuldud
ei kirju ei lehti
kellel sind vaja
kostita kaimusid
veiniookeani
rajudest räsitud
teest nad ei hooli
eks võtke istet
jumal teiega

*

Teisele poole tänavat sa teistmoodi ei pääse kui maa-aluse üle-
käigu kaudu ei mingil juhul! veel ka sõjamasinad rindele lippude-
ga

Sügavaim pimedaim me ülekäikudest allmaailm hea et me pole
siin üks

Anna käsi ja lähme koos nii esimene samm üles (värise) nii
teine aste nii kolmas (hirm on seljataga) ärme vaata tagasi vaiki-

nud vaikus me seljataga ehitab surnud losse meie neid asustama
ei hakka isegi mitte mõttes ammugi siis veel päriselt

Jõudnud üles me raputame taskutest välja maa-aluste ülekäiku-
de tolmunud pimeduse

*

Kõigist nugadest majapidamises
märkimisvääraseim
kadus kusagile
Tuli meelde: jätsin ta kuhugi õue
aga kuhu — mitte ei tule meelde
Pärast pikka mälus sorimist
võib midagi meenuda
näiteks see et ma olen kogenud laskur
et saan ümber kehastuda sihtmärgiks
sulada sellega kokku
ja siis on ta minu oma
Pingelise otsingu ajal
nii teengi —
muutun noaks mis unustatud kes teab kuhu
ja keskendunult säran päikse käes
ja kutsun — siin ma olen
Kõik asjata
jaapani tarkus ei tööta
Mu nuga on siiani teadmata kus
ja mina — juba kolmas aasta läheb —
olengi unustatud

*

Mis see oli kõrvaltoas, mille — Munchi palvel — tõstis
tema arst Christian Schreiner teise kohta?
Mis oli vaja sureval kunstnikul

enne surma tingimata ümber tõsta,
ja just seal?
Ja mida Liv Berg, tema viimane majapidaja,
talle vastas,
kui ta temalt küsis, kas arst on ta soovi täitnud,
ja kohe, kui kuulis vastust, jäi meelemärkusetuks?
Ta teadis kindlalt, Edvard Munch, kunstnik,
et just selliselt paigutatuna
ei hoia asjad teda kinni.

*

Jultunud hiir on ära krabistanud — maga
Ei maga — ma kuulatan — põrand naksab
raskelt vajub õõ tugitooli
millel väike pehme vaip —
tool nagiseb ja ägab raskuse all
valvsalt vaibus kell
pragisedes lahenevad raamatuseljad
üks mitteloetuist täitub
imetabase valgusega
ja märkamatult avaneb
kõige heledamasse päeva
Kõik on paigas — rõõmus kell
põranda peegelkaldad tugitool
kuid mis see on? —
vaibake ta peal on käkras
Ohoo! Öösel võib kõike juhtuda
Ja siis tuleb meelde — purjus õepoeg käis
vist üleile
Teine mõõde —
terve õhtu pajatas küülikutest
Minul aga ei läinud kuidagi peast John Fowles

Fowles Fowles Fowles — mis John Fowles siia puutub?
Ja tema — küülikud küülikud küülikud
Aga ei — ta ei istunud tugitoolis
vaid põrandal
Ja vaip vaeseke keerdus
säärase ebakõla pärast tõmbus kägarasse
Sest kus on siin Fowles
kui igal pool sagivad küülikud

*

päike tilkus pudelisse
ja seal päikesel
löödi hädakella
tilkus omasoodu
siis hakkas voolama
merena lainena jõena
lainete vahel lained
ja mitte miski
kaua voolas laksus
mulksus ja vulksus
kuni voolas välja

uputuse alarm
rahunege maha
aitab küll
viimse helini
on juba paljaks võetud kellad
rahunege maha
nad on juba täitsa alasti

*

Ta tuli tagasi. Ja nüüd saabub igal ööl, eriti vastu hommikut, samasugune vaikus nagu tollal, enne suurt veeuputust, mis ei olegi lõppenud. Raskelt võtab võimust röske õhk, lendab üle puulatvade, mis enam ei kriiksu reumaatiliselt, teravatipulise hüti korstna otsa. Ja kisendab, halvab ruumi, kisub lõhki.

Midagi peab juhtuma, kui mitte täna, siis homme, sest need tiivad on laotunud üle inimeste, üle loomade.

Kui hea, et ta lõpuks tuli tagasi.

Mu tühi välgumihkel süttib ja valgustab tühja häirimatust.

ÜKSILDASENA SAAREMAAL

Põletasin ära pooltuhat kirja.

Lugesin läbi veerandi piiblit.

Nägin merd — море.

Ja uinusin.

Õigeusklike paastuaeg

on veel kaugel.

Leida Voore.

*

Kas paradiisiaeda aednikke on tarvis?

Ega teagi, kas saab maisest melust ära.

Puutumatud on sääli rehad, hõbedased hargid,

sina sõnaprahist roogi puhtaks värav.

Kui see paat siis aias põõsastesse vaob,

kes enam julgeks eluteed tallata?

Aednikke ootavad sõnatud maod

ürgmetsadest sügavalt allvallast.

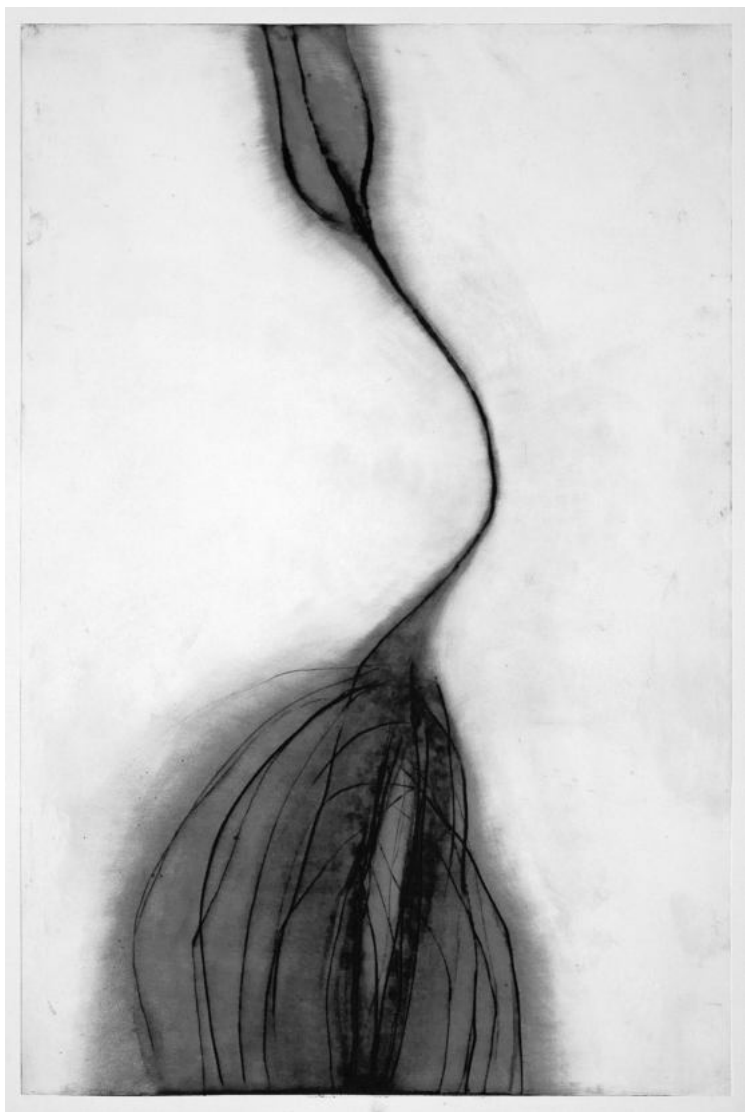
JAROSLAV DOVHAN on Ukraina luuletaja ja toimetaja.

Ta on sündinud 5. märtsil 1956. aastal Mõkõtõntsi külas Ivano-Frankivski lähedal, kus elab ka praegu. Lõpetas 1981. aastal Gorki-nimelise Kirjandusinstituudi Moskvast luule erialal. Töötas Ivano-Frankivski oblasti kirjastuses toimetajana 1982–1992, ajakirja *Pereval* toimetaja ning piirkondliku televisiooni Galõtšõna korrespondendina 1992–1997, Ivano-Frankivski kirjastuse Lileja-NV peatoimetajana 1997–2021, a-st 2021 vabakutseline toimetaja. Oli 2022. aastal ajakirja *Täheke* ukrainakeelse erinumbri toimetaja. Lvivi kirjastajate foorumil 2004. aastal valiti Jaroslav Dovhan aasta toimetajaks.

Avaldanud luulekogud *Tšõslobog* (Числобог; 1989), *1999* (1997), *Vaatleja* (Спостережник; 2004), *Kaotatud kott kuivikutega* (Посіяна до часу торба з сухарями; 2006), *Paradiisilind sügisese aias* (Райський птах в осінньому саду; 2009), *Siin on minu oas* (Ось і моя оаза; 2012), *Seitsmendale taevale elavat värvi tooma* (На сьоме небо по живуццю барву; 2013), *Smaragdsed lennuväljad* (Смарагдові летовища; 2015), *Päikeselisel poolel* (На сонячному боці; 2015), *Nõel* (Голка; 2020) ja *Meri vertikaalne* (Море вертикальне; 2021). Tema luulet on tõlgitud rootsi, eesti, slovaki, vene ja inglise keelde.

Akadeemias on varem ilmunud neli tema luuletust Harald Rajametsa tõlkes (2005, nr 12, lk 2637–2638), ajakirjas *Looming* on avaldatud tema luuletuste tõlkeid Maarja Kangrolt (2022, nr 3). Siin tõlgitud luuletuste algupärandid on ilmunud kogudes *1999*, *Paradiisilind sügisese aias*, *Seitsmendale taevale elavat värvi tooma*, *Smaragdsed lennuväljad* ja *Nõel*; luuletus “Mis see oli kõrvaltoas...” on tõlgitud käsikirjast. Täna Ellen ja Liina Dovhanit abi eest tõlkimisel.

K. V.

VIRGE JÕEKALDA. Õitseæg V (2006)

ESIMENE VEPSA-RETK,

1917–1918

Lauri Kettunen

Tõlkinud ja kommenteerinud Jüri Valge

Tõlkija sissejuhatus

Rootsis Värmlandis elavate metsasoomlaste, eestlaste ja vadjalaste järel jõudis Lauri Kettunen oma keeleuurimisretkedel 1917. aastal vepslaste juurde. Nii inimese kui ka uurijana oli ta selleks ajaks kümne aasta võrra küpsem kui Turu sadamas laevaga kunagiste rahvuskaaslaste poole teele asudes. Niihästi teadmisi ja kogemusi kui ka nooruslikku, kohati sinisilmse hulljulguseni ulatuvat idealismi läks Vepsamaal tarvis, sest keeleretke ajast sündmusterikkamat on raske ette kujutada. Mitte vähem raske pole ette kujutada neid olukordi, mis Vepsamaal oleku viie kuu jooksul oleksid võinud nii retke kui ka Kettuse elu enne õiget aega lõpetada (retke tegelikult lõpetasidki).

Venemaa, mille loodenurgas on vepslaste asuala, oli koos teiste An-tanti riikidega Saksamaa ja selle liitlaste vastu Esimeses maailmasõjas. Keiser oli veebruarirevolutsiooniga kukutatud ning Kettuse esimestel Vepsamaal viibimise nädalatel kukutasid bolševikud Aleksandr Kerenski Ajutise Valitsuse. Venemaa ja Saksamaa vaherahu küll sõlmiti, kuid pärast rahuläbirääkimiste takerdumist tungisid sakslased Narva taha ja ähvardasid Petrogradi (seejärel sõlmiti ka rahuleping). Bolševike poliitilised dekreedid ajasid rahva segadusse, raha kaotas oma väärtuse ning kogu riigis võttis maad üleüldine segadus ja kaos.

Soomes toimus üldstreik, võeti vastu iseseisvusdeklaratsioon ning saadi Venemaalt tunnustus sõltumatusele. Sisemaised pinged kasvasid riigipöördeks ja kodusõjaks, milles seaduslikku valitsust toetas keiser-

Ensimmäinen Vepsän-matka, 1917–18. — Lauri Kettunen.
Tieteen matkamiehenä: Kaksitoista ensimmäistä retkeä 1907–1918.
Porvoo—Helsinki: Söderström, 1945, s. 272–410.

lik Saksamaa (Hankos maabusid krahv Rüdiger von der Goltzi väed) ja “punaseid” Venemaa oma Soomes viibivate sõdurite, aga eelkõige relvadega. Vaasasse taandunud valitsust saabusid toetama Saksamaal koolitatud ja Kuramaal lahingukogemuse saanud jäägrid.

Kettuse teksti tugevuseks on selle kirjutamine kirjeldatavate sündmuste keskel. Päevikus leidub ülevaade uurimisretke ettevalmistustest ning sõidust vepslaste juurde. Ta kirjeldab üksikasjalikult olmetingimusi vepsa taredes, oma keelejuhte ning uurimistegevust, mis kaldus ka folkloristika ja etnograafia valdkonda. Päevikust saab ühtlasi aimu ekspeditsiooni ajal Venemaal toimunu kohta ning selle kajastustest vepsa külades. Kuigi kodumaast kaugel ja isoleeritud, püsib Kettunen oma päevikussegi jõudnud filosoofilis-poliitilistes mõtisklustes kogu aeg ka Soome sündmuste juures.

*

Tölke kommentaarides tutvustatakse Kettuse kirjanekutes mainitud isikuid ja seletatakse sündmusi Soomes ning Venemaal, samuti tuuakse esile rööpjooni vepsa ja eesti rahva- ja olmekultuuri vahel. Esmapilgul suurena tunduvad erinevused ei pruugigi alati nõnda olla — nende põhjustajaks võib pidada nii kiriku, kohalike kui ka riigivõimude erinevat suhtumist ja toimumispraktikat õigeusulises ja luteri kultuuriruumis.

Kommentaariide koostamisel on kasutatud järgmisi väljaandeid: Mati Graf (alus käsikiri). *XX sajandi kroonika: Eesti ja maailm. I osa: 1.01.1900–16.06.1940*. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2002; Tamara Habicht. *Eesti saun: Saun ja saunakombed eesti pärimuskultuuris*. 3., ümbertööt. tr. Tallinn: TEA Kirjastus, 2014; Indrek Jääts (koost.). *Ekspeditsioonid läänemeresoome muinasmaale: Eesti etnograafide vepsa välitööde päevikud (1962–1969)*. Tartu: Eesti Rahva Muuseum, 2019; *Kodumurre* 10/11 (1972), 15 (1982). Tallinn: Emakeele Selts; Friedrich Reinhold Kreutzwald. *Kalevipoeg*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1953; Maarja Lõhmus ja Eero Medijainen (koost.). *Soome ja soomlased: Fennid — Tacitusest tänapäevani*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2005; Elias Lönnrot. *Kalevala: Eepos*. Tlk August Annist. 3. tr. Tallinn: Eesti Raamat, 1985; Heiki Pärdi. *Eesti argielu. Teekond mood-sasse maailma*. Tallinn: Tänapäev, 2017; Ahto Raudoja ja Tapio Mäkeläinen (koost.). *Setomaa tsässonad*. Obinitsa: Setu Kultuuri Fond, 2011; Seppo Zetterberg. *Eesti ajalugu*. Tlk Helga Laanpere, Erkki Bahovski, Paul Kokla, Maimu Berg, toim. Margus Laidre, Tõnu Tannberg, Ago Pajur. Tallinn: Tänapäev, 2009; Ilmar Talve. *Eesti kultuurilugu: Kesk-aja algusest iseseisvuseni*. Tartu: Ilmamaa, 2004.

Vepsaainelised kommentaarid toetuvad muu hulgas järgmistele allikatele: Madis Arukask. Vepsa-põhjaveine karjusekultuur — rollid, ta-

bud ja seksuaalsus parasvöötme metsavööndi traditsioonilises ühiskonnas. — Madis Arukask (koost. ja toim.). *Uurimusi vepsa rahvausust*. Tartu: EKM Teaduskirjastus, 2016, lk 13–88; Madis Arukask. Vepslastest, nende ajaloost, traditsioonilisest eluviisist ja maailmapildist. — Nina Zaitseva. *Virantanaz: Vepsa eepos*. Tlk Madis Arukask. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2018, lk 249–271; Madis Arukask, Eva Saar. Vaidkimine, rääkimine ja muud traditsioonilised kõnetead vepsa rahvakultuuris kultuuridevahelises võrdluses. — *Mäetagused* 77 (2020), lk 89–116; Madis Arukask, Eva Saar. Deminutiivid idapoolsete läänemeresoome rahvaste animistlikus keelekasutuses. — Mati Ereht (peatöim.). *Emakeele Seltsi aastaraamat 66 (2020)*. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 2021, lk 9–38; Marje Joalaid. Lõunavepsa kul'ikod. — *Eesti NSV Teaduste Akadeemia toimetised: Ühiskonnateadused*, 27. kd, nr 2, 1978, lk 158–170; Marje Joalaid. Vepslased ja vepsa keel. — Jaan Õispuu (koost.). *Kaheksa keelt kaheksa rahvast*. Tallinn: Tallinna Pedagoogikaülikooli Kirjastus, 1998, lk 50–70; Валентина Лебедева. Вепсы: Этнографические заметки. Санкт-Петербург: Нестор-История, 2018; Irma Mullonen. Vepsän etnisen alueen muodostuminen paikannimistön perusteella. — Lassi Saressalo (toim.). *Vepsä: Maa, kansa, kulttuuri*. Tampere: Tampereen museot; Helsinki: SKS, lk 48–62; Kristi Salve. Vepsäläisestä folkloresta. — Lassi Saressalo (toim.). *Vepsä: Maa, kansa, kulttuuri*. Tampere: Tampereen museot; Helsinki: SKS, lk 86–118; Irina Vinokurova. Vepsäläisten vuotuisjuhlista ja rituaaleista. — Lassi Saressalo (toim.). *Vepsä: Maa, kansa, kulttuuri*. Tampere: Tampereen museot; Helsinki: SKS, lk 74–85; Ирина Ю. Винокурова. Обычаи, ритуалы и праздники в традиционной культуре вепсов: Учебное пособие. Петрозаводск: Карельский научный центр РАН, 2011.

Nende kõrval on saadud tuge sõnaraamatutest ja teatmeteostest, Viikipeediast, asjakohastest kirjutistest ning palutud ja saadud abi Eesti Kirjandusmuuseumist ja Eesti Rahva Muuseumist. Tõlke autor on tänulik Madis Arukasele, Juha-Matti Arosele, Aare Hörnale, Erkki Kakkosele, Irina Külmojale, Hannu Remesele ja Anti Selartile.

Kohanimed on tõlkes esitatud nii, nagu Kettunen need 1917. ja 1918. aastal Vepsamaal retkepäevikusse kirjutas ja hiljem oma mälestustes avaldas. Seose loomiseks tänapäevaga on need alljärgnevas loetelus esitatud ka tänapäevase, Indrek Jäätsi raamatus *Ekspeditsioonid läänemeresoome muinasmaale* kasutatud vepsa kirjutusviisi kohaselt; nende järel sulgudes on esitatud tänapäeval kasutatavad venekeelsed nimed (kui Kettuse tekstis esinevaid kohanimesid Jäätsi raamatus pole, siis on need nii tõlke tekstis kui ka käesolevas nimeloendis ainult Kettuse kasutatud kujul): Arskaht — Arskaht' (Radogoštš); Borisof-

šina — Borissovštšina (Borisovštšina); Bušakoid; Fedramäe; Jehimova — Jefimovski (Jefimovski); Jeramäe; Koigutsi — (Koiguši); Koi-višto; Kortlaht — Kortlaht (Kortlahta, Kortala, Kortalo); Korvoila — Korval (Korvala); Koski; Maigarve — Maigär' (Bobrozero); Maksimäe; Maslagja; Omozmä; Peloila — Peloo (Peluši); Pjatina — Pätin (Pjatino); Požarissa — Požarišš (Požarištše); Rostanje; Sare; Sodjärv — Sodjärv (Sidorovo); Säigjärv; Sängjärv; Šidjärv — Šidjärv (Prokuševo); Tedro; Tihvin; Tšaigla — Čaigl (Tšaigino); Tšasla; Tšutskaja/Tšudskaja; Tutuka; Vaugedjärv — Vaagedjärv (Belaja).

Vepsakeelsete sõnade ja lausete eestindamisel on lähtutud Kettuse soomekeelsest tõlkest; kui seda pole, on kasutatud tänapäeva vepsa keele tundjate abi.

J. V.

RETKE EELLUGU

Nagu öeldud, olin otsustanud jätkata uuringuid vadja külades. Ja kuna Setälägi¹ käik sinna oli jäänud pooleli, pidas kantsler õigeks anda mulle väikese retke-abiraha, et pääseksin 1917. aasta suvel paariks kuuks vadjalaste juurde. Samal ajal olin aga taotlenud ülikooli konsistooriumilt nn Aleksandri reisistipendiumi, et uurida v e p s a keelt k o g u a a s t a. Seda head stipendiumi oli Lõuna-Eestis rännates saanud kasutada teiste hulgas ka Ojansuu,² nagu omal ajal olen juba maininud. Läks nii õnnelikult, et siis, kui sõja tõttu teed Euroopasse juba umbes olid, jäin ainsaks taotlejaks ja saingi lõpuks kaua igatsetud võimaluse asuda suurema stipendiumi toel aastapikkusele katkestuseta uurimistöole. Ja veel palju pakkuva vepsa keele kallal! Tõsi, pere kodus pidi elama samast stipendiumist, aga ähvardasin — keegi on seda tagantjärele meenutanud — hakata kas või vepslase sulaseks, et vaid saaksin oma retke teoks teha.

Retkele mineku otsustasin lükata sügisesse, sest kaks suvekuud, nagu öeldud, olid juba kinni Vatja minekuks. Kahetsen veel tänapäevalgi seda, et too Vadja-käik ära jäi. Miks? Osalt väga lapsikulil põhjustel. Mu vend, meie endise kodutalu omanik, kar-

¹Emil Nestor Setälä — Soome keeleteadlane. Vt *Akadeemia* 2005, nr 9, lk 1947. *Siin ja edaspidi tõlkija märkused.*

²Heikki Ojansuu — Soome keeleteadlane. Vt *Akadeemia* 2005, nr 11, lk 2368.

tis mu Venemaale minekut — sest olukord seal hakkas muutuma aina segasemaks — sedavõrd, et lubas mulle koguni rahalist hüvitist, kui jääksin “koju kala püüdma”. Kantsleri sekretär jälle kinnitas, et abiraha võib kasutada veel aasta pärast, ja see sõnum oli minu jaoks otsustav. Nii mööduski too kallis suvi tõepoolest kala püüdes ja vähil käies. Sügissuvel tuli mu koduonnikesse (olin kolinud enda ostetud väiksesse suvemajja Tuusula järve ääres) perelisa — ning seegi lükkas retkele minekut edasi. Kopeerisin endale Helsingis Kujola³ Sununsuu lüüdi keele⁴ sõnavara⁵ (missugune töö võttis paar nädalat) ja kui kõik muugi oli lõpuks korraldatud, õnnestuski viimaks 1917. a oktoobri alul retkele pääseda. Kaasas oli sel korral peale tavalise passi kohe esimese järgu tähtsusega soovitus, mille minule oli hankinud mu sõber magister J u l i u s M a r k,⁶ tol ajal Vene revolutsioonilise armee lipnik. Praeguses presidendilossis oli tollal “tööliste ja sol-

³Juho (Johannes, Ivan) Kujola (18. I 1884 – 4. VI 1963), lüüdi ja karjala keele uurija, Helsingi ülikooli audoktor (1960); tegi uurimisretke Salmi murde alale (1905; 5000 sõnasedelit) ja Sununsuu lüüdi alale (1909; 3000 sõnasedelit); 1910. aastal saatsid Vene võimud ta soomluse ideede propageerimise süüdistusel Karjalast välja; avaldanud mh häälikuloolise uurimuse Salmi murdest (1910) ja *Lyydiläismurteiden sanakirja* (1944).

⁴Lüüdi keel — Petroskoi lähedal Äänisjärve ääres räägitav karjala ja vepsa keele vahemurre, lüüdi juurtega Miikul Pahomov peab seda oma väitekirjas *Lüüdi küsimus: Rahvas või hõim, keel või murre?* (Lyydiläiskysymys: Kansa vai heimo, kieli vai murre?; 2017) Aunuse sanskritiks; rääkida oskajaid 100–500, koguarv u 10 000; varaseim lüüdi keelenäide on D. E. D. Europaeuse avaldatud “Seppoi Ilmorin starina” (1847), 1908 ilmus Peterburis Mihail Georgijevski lüüdi sõnaraamat; lüüdi keelt on uurinud ka Pertti Virtaranta, Aimo Turunen jt; 1. XII 1998 asutati Helsingis Lüüdi Selts, 23. V 1999 tähistati esimest korda lüüdi keele päeva, 2010. a avati Aunuses (Olonets) ja Kuujärvis (Mihhailovskoje) ning 2019 Petroskoi lüüdi rahvakultuuri keskused.

⁵Tegemist saab olla Juho Kujola 1909. aasta uurimisretkel kogutud materjalide kopeerimisega (sõnasedelid ning vahest ka foneetilised ja morfoloogilised märkmed), sõnaraamatu avaldas Kujola alles 1944. a.

⁶Julius Mark — Eesti keeleteadlane. Vt *Akadeemia* 2011, nr 2, lk 303.

datite täitevkomitee”,⁷ Mark läks — mind tänavale jättes — sisse ning tuli hetke pärast tagasi, kaasas “tõend”, mille mulle pihku pistis. Selles öeldi, et komitee kiidab mu retke heaks ja toetab mind. Ma lugesin ja naersin, nii et Mark juba solvus ja tahtis paber mu käest tagasi kahmata. Jumala pärast, sain siiski kohe aru, et see on tähtis paber! Vahest peangi tänama Marki selle eest, et pääsesin retkelt eluga tagasi.

Eelmisel suvel (1916) oli Setälä, kaaslaseks A . O . Vä i - s ä n e n,⁸ rännanud läbi vepslaste ala, ja Väisäselt sain ka tähtsad juhtnöörid retkeks. Ta oli juba suvel kirjutanud Lõuna-Vepsasse Tšaiglasse mu tulekust ja palunud ühelt tuttavalt mulle ulualust, aga vastust kirjale ei olnud tulnud. Minu plaaniks oli aastane retk lõunast põhja kuni Äänisjärve kaldale välja, ja võimaluse korral veel Soome piirile lähemal olevate vepsamõjuliste lüüdi murrete uurimine.

Mu selle retke sündmused ei ole enam palja mälu järgi kirja pandud, sest kohale jõudnud, hakkasin pidama päevikut. Pärast tagasi jõudmist avaldasin värskest peast lühikese reisikirjelduse 1918. a *Virittäjäs*⁹ (hiljem ilmus väikesi “laaste” *Suomen heimon kirja*’s¹⁰ ja mujal).

JALGSI JEHIMOVALT ARSKAHTISSE

Oktoobrikuu kümnes päev — Soome kalendri¹¹ järgi — oli koitmas, kui Peterburi-Siberi rong kõvasti tõrisedes oma saabumisest

⁷Bolševistlik-revolutsiooniline, arvestatava mõjuga seaduseväline paralleelne võimuorgan.

⁸Armas Otto Väisänen — Soome rahvamuusikateadlane. Vt *Akadeemia* 2020, nr 4, lk 716.

⁹1918. a avaldas Lauri Kettunen ajakirjas *Virittäjä* artikli “Matkamüistelmia Vepsän perukoilta” (nr 1–4, lk 38–62; nr 5–6, lk 95–104).

¹⁰Vt *Akadeemia* 2005, nr 11, lk 2397.

¹¹Rootsis ja Soomes mindi Gregoriuse kalendrile üle 1753. aastal: 17. veebruarile järgnes 1. märts. Eestis otsustas ülemineku Nõukogude Venemaa valitsus 24. I 1918: kasutusele võetud Gregoriuse kalendris järgnes 31. jaanuarile 14. veebruar.

Tihvini¹² linnast itta jäävasse Jehimova jaama märku andis. Ilm oli sombune ja tibutas vihma, nii nagu oli olnud juba mitu päeva. Astusin oma pagasiga perroonile, lootes kohata küüti pakkuvaid vankritega talupoegi, nagu olin harjunud alati nägema Ingeri külades. Jaamaülemalt sain pärast rongi ärasõitu teada, et niisugusel teedelagunemise ajal on õnn, kui leiab hobuseküüdi külast otsideski; võiks siiski proovida sealt ja sealt. Seal see jaama lõunaküljel laiuski — tüüpiline vene küla, majalobudikud üksteise kõrval, sügisporisse uppumas.

Käisin ühes ja teises kohas, aga kõikjal oli lühike ja pahuravõitu vastus: *Tšuhareihin*,¹³ sinna on viis-kuuskümmend versta põhjatuid teid; ei, hea mees, kui ehk veel kolmekümne versta kaugusele — see oli kõige inimlikum pakkumine — saja rubla eest. Aga kõige õigem, kui pöörad koju tagasi ja tuled talvetee ajal.

Sada rubla oli minu jaoks liiga suur raha — ja tahavad mind veel koos asjadega tagasi kupatada; kui vaid saaksin need kuidagimoodi lasta Arskahtinigi küütida. Läksin jaama ühe venelasest kaupmehe jutule. Ta oli väga sõbralik mees ja andis mulle tarka nõu. Et jätaksin oma asjad tema juurde ja prooviksin jala. Sealt *tšuharite* (vepslaste) juurest tuleb ikka keegi jaama kauba järele ja võtab ka minu asjad kaasa. Tõmbasin säärikud jalga, toppisin kõige hädavajalikumad asjad väiksesse kohvrisse, viskasin koorma õlale toki otsa ja asusin jätkuvas uduvihmas teele põhjapoolsete tundmatute kohtade poole.

Pori, pori ja veel kord pori! Ei olnud tõesti ime, et hobusemeestel polnud tahtmist tulla sumpama niisugustel teedel. Hobusega liikujad, niipalju kui neid nägi, olid peaaegu alati ainult ratsa. Tee servas oli muidugi ikka mõni kuivem koht, aga lohkudes ja kraavide juures kippusid saapad vajuma sügavamale, kui sääri jätkus. Ent vaim oli täis pingelist uudishimu — ja seepärast ei

¹²Tihvin — 1773. a linnaõigused saanud Venemaa tähtis usukeskus (1560 rajati sinna klooster).

¹³Tšuhar — veidi halvakõlaline nimetus venelaste kõnepruugis eriti lõunavepslaste kohta (aga leidis 20. sajandi keskel passidesse kirjutatuna ka ametlikku kasutust); suguluses nimetustega *tšuid* ja *tšuhnaa* ka teiste läänemeresoomlaste, sh eestlaste kohta.

suutnud ei märjad riided ega magamata ööde väsimus edasiminekut takistada. Nii jõudsingi *Tšutskaja* vene külla, ilma et oleksin tähelegi pannud, et olen juba viisteist versta maha käinud.

Esimese hoone kaevu juures oli eideke kibusid pesemas. Uurisin, ega külas ei ole *tšainajat* 'teemaja', kus saaks süüa ja puhata. — "Ei ole, kulla mees, aga rändajat söödetakse ja joodetakse kindlasti igas majas." Perenaine ajas ennast kibude kohalt sirgu, viipas mu endaga kaasa tarre ja varsti suhises samovar laual, kuhu kuhjati odrapirukaid ja muud head. Siin sain ka selle lohutava teadmise, et põhjapoolseteski külates on veel neid, kes võivad võtta külalise oma lauda, kuigi nälg on hakanud näpistama juba kõikjal. Uurisin ka küla nime kohta: *Tšudskaja*, sellest ju paistaks, et külal on soome juured, sest venelased kutsuvad vadjalasi ja (põhjas) ka vepsulasi ja üldse soome sugu rahvaid *tšuudideks*. Ilma kahtluseta kuuluvad siinsed kohad muinasvepsa alade hulka, kuhu on võinud tulla hilisemat asustust ka Karjalast (karjalaste kolooniaid on ju siit lõuna pool Tihvini kandis), kuid pärimus ei ulatunud — sedavõrd kui jõudsin kuulata — küla nime algupära seletama.

Hea oli vastuvõtt ka viis versta põhja pool asuvas *Rostanje* külas, kus veetsin öö. Mitte keegi ei küsinud mult passi ega kahtlustanud ka muul moel, kuigi mina kahtlustasin kõiki sel määral, et laetud revolver — mille jaoks mul muuseas ei olnud mingit kasutusluba — oli kogu aeg taskus.

Eriliselt on meelde jäänud ööbimiskoha silmatorkav omanik, pika habemega vanamees, kes ehtsa tolstoilase¹⁴ kombel, koguni silmad märjad, rääkis sõjast: "Kristus on käskinud meil armastada oma vaenlasigi, aga meie tapame üksteist." Tuleb tunnistada, et see armastuse evangeelium ja taadi rahulik kodu mõjus nii turvaliselt, et oli natuke häbi, sest olin magama minnes mõelnud jätta revolvri käeulatusse. Pingile tõstetud õlgmadratsis ja tekis tundus küll liikuvat varasematelt retkedelt tuttavaid vihomehi,¹⁵ aga olin

¹⁴Tolstoilane — Lev Tolstoi usulis-eetiliste vaadete, sh kurjale kurjaga mittevastamise pooldaja.

¹⁵Kirbud, kellega Kettunen võitles oma keelekogumisretkedel Eestis ning Liivi- ja Vadjamaal; 1910. aastal Kodaveres olles laskis ta Tartu rät-

liiga väsinud nendega võitlemiseks. Kui hommikul andsin tasuks mõne kopika üle küsitud hinna, pandi veel pirukaid teemoonaks kaasa.

Järgmisel hommikul oli ees paarkümmend versta pikk teelõik läbi asustamata maastiku, algul lehtpuusalusid, lagendikke ja alemaid, siis sünget põlismaant, kuni järgmise küla vanad ja uuemad põllumaad paistma hakkasid. See küla oli *Pjatina*. Minu andmetel pidi selles olema juba mõni vepsa keele rääkija. Kohtasin külatänaval naise, kelle käest vene ja soome keelt kasutades uurisin, kas keegi neist oskab vepsa keelt. Mind vaadati natuke pilkavalt, kuni sinna ilmus keskealine naisinimene, kes rõõmsalt hüüatas: *Mä mahtan basjta vepsaks!* 'Ma oskan rääkida vepsa keeles!' See oli minu jaoks omamoodi ajalooline hetk: kuulsin esimest korda loomulikus olukorras seda igatsetud keelt, koguni sõna "vepsa" ennast. Emand võttis mu oma hoole alla kui hingesugulase. Ta seletas — sain peaaegu kõigest aru —, et külas ei hoolita enam vepsa keelest, aga tema on siia "toodud" Arskahtist ja vepsa on tema emakeel. Tema mees, *Senka*-nimeline, oli siin külas sündinud ja teadis olevat endal karjala juuri. Temagi oli lapsest saadik rääkinud mingil määral vepsa keelt (karjala keelt ei teadnud ta kedagi olevat rääkinud). Samovar pandi kohe lauale ja mulle pakuti suhkrust alates head ja paremat. Oleks tahetud päris vägi — sest vihma tibutas lakkamatult üha edasi — lasta mul end sisse seada ja jääda puhkama järgmise hommikuni. Nende ainuke poeg oli olnud ilma vaheajata juba kolm aastat sõjas, see oli suur mure, mida meelepärase külalise kohalolu tundus leevendavat. Pool päeva aga oli alles ees ja nii kiirustasin pärast söömist jälle teele, lubades veel tagasi tulla, sest küla vana murregi, arvasin, nõuaks uurimist.

Olin kõndinud suure tüki maad mööda üksildast metsateed, kui sain rõõmsa üllatuse osaliseks. Vastu tuli kaks hobusemeest vankriga, ja kui hakkasin neilt ettevaatlikult teed küsima, tuli välja, et nad olid Arskahti vepslased ja minemas just Jehimovasse

sepal endale koguni erilise kirbukoti õmmelda ning see oli tal ka mõnel järgmisel keeleretkel kaasas (kasu sellest küll suurt ei olnud). — Olme-parasiidid kimbutasid ka 1960. aastatel Vepsamaal käinud uurijaid.

jahu järele. Sain nende kõnest aru, kuid pidin kindluse mõttes kasutama vene keelt soome keele kõrval, et saaksin oma tähtsa asja ära öelda. — *Daa, daa, elgendan* (jaa, jaa, saan aru, “eljennän”), küll nad toovad mu asjad sealt kaupmehe juurest, *tomai* (toome), *tomai, ala varaida* (ära karda). — Ja kas Arskahtis antakse öömaja? — *Mikš ebad anda, sötäbäd, jotabad verhan* — miks ei antaks, söödavad-joodavad külalist.

Oi kui hea oli meel pärast meestega kohtumist! Ei rõhunud jalgu väsimus ega märg mantel ja kandam õlgu. Ja kui pidulik tundus too vepsa keel; ega Europaeus¹⁶ ilmaasjata kutsunud omal ajal seda “soome sanskritiks”. Ei ole sellest — teoreetiliselt seda juba teadsin — ükski konsonant kadunud ega paljud diftongidki kulunud, mõni vokaal vaid on lühenenud või ära kukkunud — kõik on nii läbipaistvalt selge ja arusaadav juba vähese kuulamisega, nii et pole muud, kui hakka kirjutama.

Nii mõtiskledes olin juba jõudnud *Koigutsi* vene külla, kus ei mallanud peatuda, sest teegi oli muutunud liivaseks ja kuivemaks. Aga kui olin jõudnud *Borisofšinasse*, ja sel päeval oli käidud 24 versta, oli mu jõud ka otsas. Tuli minna vene tarre hinge tõmbama, ennast kuivatama ja süüa paluma. Olin just saanud jalga kuivad sokid ja asunud toidu kallale, kui öeldi, et üks Arskahti vanamees sõidab mööda. Pistsin kiiresti jooksu talle järele. Kuigi ma ise tema tillukesele, kraami täis vankrile ei mahtunudki, sain ometi sokutada sinna oma väikese kohvri ja mantli. Ise marssisin kõrval, püüdes vanameest rääkima meelitada, ning kui hobune sammu lisan, hoidsin vankripärasest kinni ja sörkisin kergelt kaasa. Nii lõppeski see teekonna viimane osa, paarkümmend versta, enne kui õhtu oli jõudnud pimedaks minna. Kүүdimees näitas mulle maja, kus kõlbaks ööd olla, sai korraliku jootraha ja

¹⁶David Emmanuel Daniel Europaeus (1. XII 1820 – 15. X 1884); soome keele kaitsja ja arendaja (u 200 soome keele sõna, sh *eduskunta*, *osoite*, *pätevä* jt esmakasutaja) ja sõnaraamatu koostaja ning rahvusaktivist; oli aktiivne paljudes valdkondades: ajakirjanduses, arheoloogias, matemaatikas, kurtummade õpetamises; *Kalevalas* on hulgaliselt Europaeuse kirjutatud värse.

soovis rõõmsalt, et leiaksin külast meelelahutuseks *tšoma neižnje*, ilusa tüdruku.

ARSKAHTIS

Töö algus

Mu esimesena kohatud venelasest perenaine oli kinnitanud, et siin kandis on ainult häid inimesi. Senka naine Pjatinas oli tagasihoidlikult öelnud, et vepsa külades on nii häid kui halbu. Selline mööndus paistiski olevat oma kohal, sest esimesi muljeid Arskahti tänavalt oli röökiv ja kaklev lastekamp. Väike tüdruk virutas poisile kiviga vastu külge. Aga see kisa, mis jõnglaste suust kostis, tegi mu meele rõõmsaks, sest see oli puhas vepsa kisa.

Ei paistnud ka toda vahetut võõrale osutatavat sõbralikkust. Nii lubas peremees esimeses majaski, kuhu läksin, küll ööbimispaika, aga perenaine hakkas kohe kurtma raske elu üle — et ei ole endalgi midagi süüa. Otsisin siis üles selle maja, mille pere-meest olin teel kohanud, ja seal anti hea meelega süüa ja pink magamiseks.¹⁷ Kogu õhtu jooksul sagis mu ümber uudishimulikke külainimesi, kes olid rohkem kui vajagi valmis aitama mul alustada oma keeleõpinguid. Kõik näisid arvavat, et külalist huvitavad eelkõige vähem sündsad sõnad. Jätkus naeru ja möllu, kuni perenaine ajas liigse rahva välja ja pani ukse haaki.

Hommikul ilmus *Randa* (“Ranna”, küla alumise osa) poolt üks tragi naine, *Iljih Gaška*, pakkuma *hvatjerat*, korterit. See juba oli midagi. Suure kambri otsas oli väike laudadega eraldatud osa, mis oli igasuguse koli ja toiduainete säilituskoht. Üleliigne kola kanti minema ja selle alt ilmus välja magamislavats — või klopsiti see seina äärde kokku —, nii et tuba mis tuba, eriti kui sinna lubati midagi ahjutaolist ehitada ja hiljem ehitatigi. Esialgu pidi magama ühises toas õlgmadratsil pingi peal. Tares elasid peale

¹⁷Eestis talumajades kasutati seinapinke (40–50 cm laiused seina külge kinnitatud pingid) istumiseks ja magamiseks veel 19. sajandi algupoolel; sajandi teisel poolel muutusid tavaliseks voodid ning sajan-di lõpul toolid.

Gaškast perenaise veel vaikne, eide kamandamisele alluv pere-mees *Ilja* ning kolm last: 5-aastane poeg *Stjopa* ja kaks tütart, 10-aastane *Oudotja* ja *Olja*, juba täiskasvanu. Lapsi oli olnud 11 tükki,¹⁸ kuid kaheksa surnud väiksena — päris tavaline suhe nendes külates. Gaška ise pidi olema vene juurtega, kuid vene-keelset sõna ei kuulnud ei selles majas ega kogu külas, kui just ei oldud juhuslikult venelastega asju ajamas. Niisugune siis oli see kodune keskkond, see mälestusterohke paik, mis sai olla poolteist kuud joovastava töörõõmu ja paljude imeliste asjade tunnistajaks. Vahest on kõige parem lasta kõigest jutustada päevikul ja lisada vaid sobivaid täiendusi juurde.

Keelejuht Marja

Arskaht 15.10.17. — Lõpuks siis on mu vähesed asjad kohale jõudnud (sõnasedelid jm) ja võin alustada oma “reeglipärast” elu... (Järgneb eespool vahendatud retkekirjeldus.) Keelejuhiks on olnud üks 62-aastane *Marja*-nimeline lesknaine ja osaliselt tema umbes 20-aastane poeg *Mikulai*, kes haisvat luuüdi põletikku põdevana lamab voodis. Nad oleksid alguses tahtnud mind enda juurde elamagi ja ilmselt kahetsesid, et olid lubanud saja rubla eest kuu aega kogupäevast keeleõpetust. Loodavad nähtavasti saada rohkem, kui “pätsi” (ahju) puudumine ja muud olmetingimused sunnivad mind ehk varsti maja vahetama. Kuigi olen oma meelest otsustanud leppida millega tahes, näib pidev elamine ja söömine väikeses palavas onnis, kus pealegi lamab too õnnetu haisev haige, siiski üle jõu käivat.

Marja tükeldas lihagi kambri põrandal. Mainisin ettevaatlikult, et vahest leiduks mõni puhtam koht. — *Ii vjet meil lapsiid ole*, ega meil ju lapsi ole, kes trööpaks, mis see muu põranda mus-

¹⁸Eestis hakkas laste arv peres vähenema juba 19. sajandi alul, murrang toimus sajandi teisel poolel: enne seda oli naise kohta 4,5–5 last (kellest pooled surid enne täisiga), pärast kaks (enne täisiga suri üksikuid). Sünnimuse vähenemist mõjutasid luteri usk, hariduse levik, talurahva liikuvuse suurenemine ja linnastumine, samuti varasemast kõrgem abiellumisvanus.

taks teeks. Juba päev otsa töötamist seal tundub natuke “teadusele ohverdamise” moodi. Eit on nimelt peaaegu et asendamatu keelejuht — kui ta läheb korrakski onnist välja, siis utsitab poega: *Sanelehta, Mikulai!* Ja küll Mikulaigi oskab oivaliselt “sanelehtada” ‘kõnelda; jutustada’.

Maksim, “miilitsaülem”

Kogu küla on käinud minuga tutvust tegemas. Saabumisejärgsel päeval oli ka üks tavalisest huvitavam kohtumine. Sisse astus keskealine, hoolitsetud välimusega mees, andis tervituseks kätt ja teatas viisakalt, et on “natšalnik militsija”, see tähendab miilitsaülem — revolutsiooniline nimetus ja auaste, millest külas küllap ainult tema üksi täielikult aru sai, kui temagi, sest mingisugust “miilitsat” ei ole. Vaatas läbi kõik mu dokumendid ja oli varasemast veel viisakam. Seletas teistele, missugune kõrge külaline (mis muuseas ei tule mulle eriti kasuks, sest perenaine tahab kohe tasu minu aukraadile vastavalt ja keelejuht paistab olevat aru saanud, et rublane päevapalk on liiga väike, kuigi tema oma töö, tohust viiskude ja määrside punumine ning värtna keerutamine, minu tõttu palju ei kannata). See minu uus tähtis tuttav, *Maksimiks* kutsutav, on endine vallakirjutaja — vallamaja ehk *pravlenja* on siinsamas külas — ja mees on väga õige vepslane, temagi siinsamas Arskahtis sündinud. Teda huvitab väga mu töö, millest ta ebamääraselt arvab kasu tulevat ka vepslastele, kellel vaesekestel ei ole, nii ta ütles, isegi omakeelset aabitsat.¹⁹ Mina tundsin, et vahepeal märgatavalt vähenenud turvatunne (räägin sellest hiljem)

¹⁹Esimene vepsakeelne aabits, keskmurdel põhinev *Ezmäne vepside azbuk i lugendknig* avaldati 1932. aastal Leningradis koos u 30 vepsakeelse algkooliõpikuga (koostajateks M. Hämäläinen, F. Andrejev jt; kõik raamatud hävitati 1937. aastal); 1991. a ilmus Petroskois Nina Zaitseva ja Maria Mulloneni ladinatähestikuline ja 1992 Šoutjärve keskkooliõpetajate R. Maksimova ja E. Kottina vepsa aabits kirjillitsas. Põhjaliku ülevaate vepsakeelsetest trükistest on andnud Enn Ernits artiklis “Vepsakeelsest kirjandusest” (*Paar sammukest: Eesti Kirjandusmuuseumi aastaraamat 28/2011*. Tartu, 2013, lk 151–174). Vt www.folklore.ee/rl/pubte/ee/araamat/2011/kogu.pdf.

tuleb tagasi, ja sain rahulikult pöörata oma tähelepanu keeleliste ja muude avastuste tegemisele — inimeste sõeludes minu ümber. Maksim loetles mulle tund aega vepsakeelseid kalade ja lindude nimetusi ning lahkus kõike head soovides.

Sõber Ondrei

Nimetan siin korraga ka teist igapäevast tuttavat *Ondreid*. Ta on siin kõige lähem naaber, rõõmsameelne pigimusta habemega venelase moodi mees, aga ehtne vepslane ning alati valmis mind aitama. Ameti poolest on ta kingsepp ja talupoeg, kuid ilmselt üks küla laiskvorste, sest tal on alati aega istuda siin naabri pool. Tuleb juba hommikuhämaras või siis vähemalt õhtul, kui olen töölt tulnud, ja teretamise asemel — siin ei näi kellelgi tervitamise kommet olevat, lüüakse vaid ukse peal ikooni poole pöördudes risti ette — küsib minult iga kord: *Laur vou hengiiš?* (Kas Lauri on veel elus?) Ta vähemalt ei tahaks, et ma hinge heidaksin, ütleb alati venelase moodi armastusväärset *brat* (vend) ja pakub uusi sõnu, eelkõige selliseid, mille üle võib naerda.

See sõber, Petra Ondrei (häälduspärasemalt *Ondrjee*), on alles 32-aastane. Temagi on olnud juba “gonitud”, milline sõna õigupoolest tähendab karja ajamist, aga on hakanud märkima ka soldatiks võtmist, ajateenistuskohustust, ning selle mõiste jaoks muud väljendit ei tuntagi. Miks Ondrei on lastud koju juba aasta tagasi, ei teata ega ka ta ise ei anna seletust, viskab vaid hooletult: *On heid sigau minuttaingi*, on neid seal ilma minutagi.

Kuidas sain oma toidukausi ja käed “lapistin”

Paistab, et külaeidend on jõudnud minu suhtes sedavõrd arusaamisele, et sosistavad üksteisele: *starovjer*,²⁰ niisugune vanausu-

²⁰Starovjer, staroveerets, vanausuline — vene õigeusklikud, kes ei tunnista patriarh Nikoni reformiga (1656) tehtud muudatusi. Vanausulisi tuli jälitamise eest alates 18. sajandi algusest ka Eestisse Peipsi äärde ja Piirissaarele; Eesti Vanausuliste Koguduste Liitu kuulub 11 kogudust, Eestis elab umbes 15 000 vanausulist.

line, kellel ei kõlba süüa teistega koos ühest kausist. Olin nimelt suutnud endale välja rääkida oma kausi ühises toidulauas, sest see siinne rõve söömisviis hakkas mulle kõvasti närvidele käima. Vähe veel sellest, et igaüks ammutas oma puulusikaga potist leent — mustade sõrmedega kougiti sealt lihapaladki enda ette palja laua peale. Taldrikutest, kahvlitest või muust sellisest ei olnud muidugi juttugi.²¹ Noh, hakkasin siis väga ettevaatlikult tegema juttu isiklikust kausist, aga Gaška ei teinud kuulmagi. Sellega seoses võttis ta siiski jutuks *starovjeride* kombed ja mina otsustasin kohe riskida — sest toda vanausuliste sekki nimelt halvustatakse —, et meil Soomes on ka selline usk kausi suhtes. — Noh, kui see on just usu asi, mis seal siis ikka. Paistis ju niikuinii välja, et mul pole õigeusklike kombeid: ei tee ristimärki lauda istudes ega sealt tõustes. Aga siiski, tuli minulgi ometi näidata soomlasi veidi paremast küljest ning nii sellepärast kui ka suuremale üksmeelele jõudmiseks panin vahel käed kokku, nii nagu ema lapsena oli ilusasti õpetanud. See meeldis neile väga. Juba seletas Gaška külalistelegi heatahtlikult: *Lapištab käded, ninga* — ja ta näitas, kuidas ma oma käed Jumala kiituseks “lapistan”.

Ma ei ole muuseas ülearu täpne usu asjades. Õppisin ristimärki tegema ja õigupoolest ei peakski see — sügavamalt järele mõeldes — ristitule kõige hullem temp olema, ainult risti sümbol. Siiski ei ole ma seda kommet palju järginud.

“*Mida kažin rikoid?*”

16.10.17. — Kui täna välja läksin, oli tänaval trepi kõrval poisike, suur puss käes. Tema kõrval oli tapetud kass. — *A mida kažin rikoid?* (Miks kassi ära tapsid?) — *A mida hān pagostj, maidon paganoitš* (Mis ta siis tegi pahandust, piima rikkus ära). Kõva oli noormehe karistus kassile väikese patu eest. Kas muutus potitāis

²¹Eesti maaperedes võeti taldrikud, kahvlid, lauanoad ja -lusikad iga sööja jaoks eraldi kasutusele alates 1870. aastast, lõplikult 1930. aastail; varem söödi ühisest puukausist puulusikatega; 19. sajandil tulid taas kasutusele ka vahepeal unustatud savinõud. Siiski esines ühiskausist söömist veel 1920. aastatelgi.

piima (*maitpada* kassi lakkumisest joogikõlbmatuks, seda ma ei küsinudki, aga minule oleks see küll kõlvanud rohkemgi kui tolle poisi, tattnina rüüpamise järel. Karmid ajad, karmid kombed. . .

Gaška keelejuhina. Setälät mäletatakse. Peerukultuur

17.10.17. — Gaška-emand ei laseks mind täna mingil juhul mu keelejuhi juurde. Ta ei saa rahu, et teine võtab rubla päeva eest, kuigi küsitlen vaid *knigaspäi*, raamatust (võtan läbi Setälä *Häälikuloo*²² näitestikku). Üleeile pakkus ta ennast veel pooleteise rubla eest mu õpetajaks, nüüd rubla eest, et vaid midagi ei läheks majast välja, võistlejale. Mõistuse poolest kehvake, kuigi selge jutuga. Peaks andma talle täna rubla, aga sundima ta oma tahtmisest loobuma — selline töö tüütab kõige usinamagi kähku ära. Ei õnnestu temast kuidagi korralikku keelejuhti koolitada. Lisaks ütleb ta *ü* ja *ö* asemel *i* ja *e*, vahest venemõjuline hääldus? Teiste käest ei ole ma seda veel kuulnud.

Vepsa keel hakkab ometi selgeks saama. Esimestel päevadel pidi ikka võtma mu vähese vene keele abiks. Täielikuks arusaamiseks aga on vaja head vene keele oskust, sest eelkõige uusi kultuurimõisteid väljendatakse võõraste sõnadega. Üha rohkem usaldan noppida sõnu vabast kõnestki. Teatavaks lohutuseks kuulsin, et Setälä, kes ülemöödunud suvel oli siin nädalapäevad töötanud, ei olnud lahkudeski vepsa keelt osanud. Väisänen oli oma vene keelega aidanud tal hakkama saada. Ega ju olegi, et praktiline keeleoskus üksikuid sõnu ja vorme küsitledes oleks ülearu tähtis, eriti kui lausefoneetikat osatakse jälgida. Setälät muidugi ei saanud tema senised oskused alguseski aidata ega ole ta nende põhjal ka kõige silmapaistvam teadusemees — nagu lai avalikkus arvab —, “keelegeenius”. Isegi suur soome-ugri keelte uurija

²²E. N. Setälä, *Yhteissuomalainen äännehistoria* I–II (1890–1891); selle teosega pani Setälä aluse soome-ugri keelte häälikuloo teaduslikule uurimisele, kirjeldades esimest korda üsnagi usutavalt läänemere-soome ja olulisemate teiste soome-ugri keelte konsonantismi arengut; vokalismi ajaloo jättis Setälä avaldamata.

Thomsen²³ ei oska mingilgi määral rääkida ei soome ega mõnda teist sugulaskeelt (nagu tõdesime tema 1912. aasta Helsingi-külastuse ajal), aga ta on siiski ka paljude teiste keelte u u r i j a - n a tõeline geenius.

Päris töötegmine ei kesta päevas rohkem kui kaheksa tundi, vahepeal mitte sedagi, aga istun ju muugi osa päevast vepslaste keskel, sedelid ja pliats käes — söögi ajalgi on need mu kõrval. Kui vaid õli täitsa otsa ei saaks. Peeru valgel ei ole esialgu pidanud just kirjutama, kuigi see niikuinii lõõmab nurgas, sageli isegi perenaise hammaste vahel, kui ta *tanhalta* (laudast) tulles oma kibudega üle võõruse koperdab või põranda alt keldriluugist tõuseb nagu mingisugune *karjznan emag*, ahjualuse haldjaema, nii et ei saa isegi vanamehe peale lõuata, enne kui on peerujupi jälle kätte võtnud. Küll ikka Jumal hoiab neid, kui niiviisi ringi käies ei panda kõiki maju põlema. Ega ole siiski vähe neidki, mis pannakse — ja siis hobune ette ja kerjama.

Armetu küla ja selle ehitised

17.10.17. Kell 6 õhtul. — Kuus tundi olen täna tolle lollakavõitu Gaška-eidega tööd teinud. Esihammaste puudumine ei lase isegi sibilante²⁴ hästi kuulda. Videvikus lonkides tegin sellele risakil külale ringi peale. Vadjalaste juures oli külatüüp reeglipärasem: majad “tänava” kahel poolel. Siin üks maja siin, teine seal, ilma süsteemita, aga siiski üksteise lähedal. Loomade asupaik, *tanaz* (: *tanha*-) ehk laut elukambri kõrval sama katuse all (nagu vadjalastelgi), selle peal heinasara, kuhu tänav poolt võib mööda laia silda üles sõita, vähemalt suuremate majade puhul. Elukambri peal pööning igasuguse kola jaoks ja toa all kelder ehk

²³Vilhelm Thomsen (25. I 1842 – 12. V 1927); Taani keeleteadlane, noorgrammatik; 1887–1912 Kopenhaageni ülikooli professor; uuris läänemeresoome keelte vanu germaani ja balti laene, desifreeris koos Vassili Radloviga (Wilhelm Radloff; 1837–1918) turgi keelte vanima mälestise.

²⁴Sibilandid ehk sisihäälikud on s, š, z, ž; kuuluvad ahtushäälikute ehk frikatiivide hulka.

karzin kartulite jms tarbeks — väga müstiline koht vähemalt laste fantaasiamaailmas. — Võib-olla aastaaja tõttu, aga kõik näib äärmiselt räpane ja käest lastud. Ela siis koos nendega, söö koos nendega igasugust rokka — vahepeal on päris tülgestav. Aga ikkagi, eriti kui silmitsen kiiresti kasvavat sõnasedelikuhja, milles on jällegi hulk uudisleide, täidab mu meelt rahulolu ja rõõm. Ja parasjagu toob perenaine uue *potuška* (õlgmadratsi), sest olin talle kurnnud, et kirbud kiusavad igal ööl.

Ütlen veel lisaks, et küla all on järv (paljud külad ongi järve kaldal) ja üleval otsas ehk *Mäge* poolel poollagunenud palvetuskabel ehk tsässon²⁵ (*tšasoinik*); kõige lähem kirik on kaugel põhja pool Peloilas ja teine lõunas Koigutsis ehk vepsa keeles *Lepojal* (“Lepaojal”?) Seal tsässoni taga olevat *kaumišt*, kalmistu, surnuaed; aga kuskil veel vanem, juba maha jäetud surnuaed, millel on müstiline nimetus *käpišt*, s.t “kääbikla”, samast tüvest kui meie *kääbus*-sõna. Kaugemal küla servas on suur algkool, kus on umbvenelasest noor õpetajanna. Olevat ühe papi tütar. — Nii-sugune on siis see Arskahti.

Kelli ei ole. Söögikorraldus. “Mugavused”

18.10.17. — Kummaline on see lõunavepslaste elu. “*Meil kukid laulabad tšasuikš*”, meil kirevad kuked kellade asemel, ega sellest täpsemat ajateadmist ole hommikuti vaja. See maja on küla jõukamaid ning lisaks peremees Ilja *torguib*, ajab väikest linnu- ja võiäri, kui Peterburis käib, aga kella pole mitte mingisugust,²⁶ isegi mitte peremehe taskus. Mõni maailma näinud *priha* ‘mees’

²⁵Tsässon — õigeusu külakabel ka Setumaal; Mikitamäe vana tsässon (arvatavasti 1694) on Mandri-Eesti vanim puitehitis; põhjaliku ülevaate Eesti tsässonitest on andnud Tapio Mäkeläinen ja Ahto Raudoja raamatus *Setomaa tsässonad*.

²⁶Eesti taluperes hakkasid seinakellad levima 19. sajandi kolmandal veerandil (jõukamad hankisid varsti paremaid kappkelli); seoses raudtee, koolide, seltsi- ja vallavalitsuste tegevusega levis ka uus, tunde ja minuteid arvestav arusaamine ajast; sajandi lõpul ja 20. sajandi algul hakkas meeste riietuse juurde kuuluma ketiga taskukell (uur), mida kanti kas vesti- või kuuetaskus.

on võib-olla hankinud endale uhkuse pärast *tšasud*, aga tavaline külainimene isegi ei oska kella järgi aega öelda. Tema jaoks on “esimesed, teised ja kolmandad kuked” hommikul ning seejärel päikese kõrgus ehk pilves ilmaga päikese asendi arvamine. Kuidas ka mujal on, aga selles majas on kogu elukord iseäranis kummaline. Vahel on üleval poole ööni, siis jälle lähevad varakult magama ja tõusevad poolest ööst üles. Lambisilma pealt hoiavad kokku, nii et eilegi tõi perenaine mulle “kamariini” ‘kambrisse’ paar peergu: Kui sul veel tuld vaja on, siis siin on. Eelmisel õhtul juhtus nii, et kella üheksa ajal olid *tšajud* joodud ja kõvasti söödudki. Olin enda juba magama seadnud ja vahest veidi maganudki, kui tüdruk tegi ukse lahti ja hõikas: *Užinale!* (õhtusöögile). Tuli tõusta.

Kõhu saab hästi täis, kuigi toidud ei ole rasvased (ei ole paastuaegki, süüakse toitvat “arkea” ‘argipäevast’ toitu). Menüü on peaaegu muutumatu: hommikul teed — ilma suhkruta muidugi — ja paljast leiba, lõunaks *šti-suppi* (lahjat lihasuppi) ja teiseks roaks kartuliputru; videvikus taas teed ja siis õhtuks sama mida lõunakski. Onni suurt ahju köetakse hommikul (nagu ka vadjalaste juures) ning selles toidud küpsevad ja püsivad soojad kuni õhtuni, kui ahi saab veel täita s a u n a ülesannet; sellest hiljem.

Loomulikult ei ole mingisuguseid hügieenimugavusi.²⁷ Siinsete võõraste toitude tõttu läks mu kõht korrast ära; ja väikeselegi asjale tuleb kobistada läbi toa ja võõruse “tan hale”, nii et magajad ärkavad. Lehmgi ärkab ja tõuseb üles, keel pikalt väljas, oma soolahimu rahuldama. Ja kui peaks olema veel vaja maha kükitada... noh, jäägu see. Vadjalaste juurest mäletan, et sellisesse kohta oli pandud väike redel, mille peal sai valida sobiva kõrgu-

²⁷Eesti maarahva hulgaski ei olnud käimlad populaarsed ja nende rajamata jätmiseks leiti hulgaliselt põhjusi, k.a see, et oldi harjunud käima laudas, elu- ja majandushoonete nurga taga, põllul või võsas (“sitalepikus”); 1920. aastatel olid käimlad eesti taludest umbes pooltes, aga käimlata talusid leidis veel 1970. aastatelgi, kuigi juba kuberner Sergei Šahhovskoi (1893) ja eriti Saksa okupatsioonivõimud (1918) nende rajamist olid karmilt nõudnud; Eesti vene külates olid käimlad põhiliselt olemas, ilmselt tihedama asustuse tõttu.

sega pulga — aga need elavadki ju seal uhkelt suure kultuurilinna külje all.

Ahne perenaine, helde peremees. Pulli tapmas

18.10.17. (Päeval.) — Suur skandaal! Marja-memm tuleb siia ja palub raha. Tal on paar rubla palka saada. Ei ole väiksemat kui viierublaline, annan selle, sest ta lubab edaspidigi õpetada. Aga see ajab mu perenaisel kopsu üle maksa. Ma maksvat Marjale kaks rubla, temale vaid ühe. Ei usu mu selgitust, hää! päris värisseb vihast. Tuli temaga leppimiseks Setälä häälikuloo näited lõpuni läbi võtta. Muutusin rangeks, aga ega ta selletagi streikima hakkaks, ahne eit, kardab ilma jääda praegusestki teenistusest.

Õnneks on peremees Ilja teisest puust. Tahtsin lõpukski saada kindlust, et ega eit ei mõtle mind koorida “hvatjeras” elamise eest, ja küsisin hinda Iljalt. See ei tahtnud öelda, käskis mul endal määrata. Kui pakkusin kahte rubla, ta lausa rõkatas rõõmust: *Lib!* (“lie”, s.o aitab, küllalt). Oleks võinud küsida neligi. Kui mind vaevab kõha, olen ravinud seda võiga, mille hinnaks Ilja määras kolm rubla nael. Aga kui tuli maksmise aeg, jõudis eit juuba vahele: maksab kolm pool ja nii palju ma olevat pakkunudki. Aga Ilja oli otsustav: Ise olen kolm rubla maksnud ja sinu arvelt ma teenida ei taha.

Põikasin muuseas pulli tapmise juurde, mida ka lapsed huvi-
ga pealt vaatasid. Imelik, et verd ei võeta üldse.²⁸ Seevastu *muu-
gud* (munad) on maiuspala. Soolikatest võetakse vaid osa ja maonahast nülitakse ära *huba taho*, halb koht, see on mao sisemine pool — meil süldimaterjali parim osa. Sain terve hulga huvitavaid sõnu selle tegevuse kohta.

²⁸Vere toiduks kasutamist või kasutamatast mõjutab religioon; vere söömist väldivad juudid ja moslemid, kristlastest eelkõige adventistid ja Jehoova tunnistajad, ka vene õigeusklikud, sest nende uskumuse järgi peitub veres hing ja see kuulub Jumalale. Siiski on Euroopas verd toiduks kasutatud sadu aastaid; verivorstid jõudsid Eestisse 19. sajandi algul rootslaste ja lätlaste vahendusel (levides siit edasi ka Venemaa-
le) — enne seda söödi valgeid, vereta valmistatud tanguvorste.

Välitööde väärtusest. Muinassoomlaste olude tundmisest

Laupäeval, 20.10.17. — Kaheksa tundi olen piinanud Marja-memme ja tema tüdart, suur virn sõnu on jälle kirja pandud. Too tütar, arukuse poolest ema vääriline, on “antud” naiseks ühele möldrile Fedramäe külla. Temagi juurest võiksin kuuldavasti saada elupaiga, sest m ö l d r i l jätkuvat leiba alati, nii kaua kui veski *survoo* (jahvatab), aga murre ei paista olevat Arskahti omast erinev. Olemine võiks olla parem, aga ka halvem ja vähemalt alguses ebakindlamgi, ning ega sobi nüüd jagada tööd kahe küla vahel.

Oi sa mait, kuidas mõne asja kallal on kinnistes töökabinettides nokitsetud ja nokitsetakse edasi, samal ajal kui küps kuldsete peadega vili põldudel variseb! Ja teooriaid, suuri teooriaid tehakse väikese materjali põhjal või lausa laest võetuna, klopsitakse ehitist kokku katusest alustades. Taas kord, selgemalt kui varem, saan tunda, et olen omalt poolt tegemas vundamenti püsivamale hoonele, ükskõik kelle tööks ehitise enda püstitamine lõpuks jääbki. Juba see keskkond ise ja need olud koos keelega loovad tunde, nagu elaksid hämaras muinasajas, algsome ajal; ega ole alati kindel, kas see kõik on uni või tõelisus. Ometi see on: seal poeb eit koos poegadea ahju sisse pesema ja seinaga taga on neil päevil kukelaulust saadik kriuksunud käsikivi. Ainult kaks sauna ehk *kylbetti*’t on kogu suures külas²⁹ — nende väike arv osutab tegelikult pigem “arengule” kui minevikule — ja ühte neist ongi mul kavas täna õhtul minna vaatama ja proovima. Tegelikult neid koetavat vaid suvel, sest talvel on ahi mugavam. Juba tulevadki järele...

²⁹Saun on olnud igipõliselt olemas kõigil läänemeresoome rahvastel (sõna *saun* ise on üle 4000 aasta vana); Eestit käsitlevates kirjallikes allikates leidub sõna esimest korda kohanimes *Saunja* (13. sajand); 18. sajandi Valjalast ja Urvastest pärit andmetel oli saun igas talus; kuni 19. sajandi keskpaigani olid kõik Eesti talusaunad suitsusaunad; 1920. aastatel oli enim saunu Lõuna-Eestis ja Saaremaal, vähim Järva-, Harju ja Läänemaal. Alates 2014. a kuulub Võrumaa suitsusaun ja selle kombestik UNESCO kultuuripärandi nimekirja.

Pühapäev, pirukate söömise ja täitapu päev

21.10.17. — On pühapäev ja selle kõige iseloomulikum tunnus on pirukate söömine ja üldine täitapp. Pirukaid, eri sorti ja eri nimega, on suures ahjus küpsetatud piisavad hunnikud; kui esimesed kuluvad juba hommiku-*tšaju* kõrvale, siis “blinoja” ‘pliiine’ ei anta kohe kuumalt söömiseks. Sellele järgneb too teine tegevus, täirituaal. Peremehel “rikottiin” (tapeti) täid juba eile, otsekui sissejuhatuseks pühale toimingule. Ta kobis tütre ette põlvili põrandale ja sai seal kõssitades silmapilgu pärast tunda ja kuulda, kuidas see kraabib noaga ta pead ja naksutab leitu hingetuks. Oljga paistabki olevat meister selle teravat silma nõudva töö peale, sest täna põlvitavad tema ees ema ja lapsed; oma pea tuleb tal aga lõpuks kallutada emale läbi vaadata. Filosofeerin omaette, kas on selline komme põlvest põlve päritud arhailisus või vägagi praktiline tegevus. Vähemalt mina vean vajaduse tulles noota — tihe kamm on õnneks kaasas. Siiani on ainult kirbud veidike kiuisanud, kuigi öeldakse: “Täi mehe, kirp koera seljas.” Täide vastu ei ole kuulnud mitte mingit nõidust (kui täid just ei olegi tervise tunnus, nagu teatavat olema arktilistel rahvastel), aga kirpudest saavat lahti siis, kui on meeles suure reede õhtul pesta keldri lage, see tähendab tare põrandat altpoolt.

Soome-sõbralikkus. Sõjaaja armastust

24.10.17. — Väikest nagistamist jälle perenaisega, kes on kade Marja peale ja kamandab mindki nagu oma ülejäänud peret. Täna teenis ta kõva tööga oma rubla välja ja paistab jälle leebem.

Aga külas on küll toredaidki tüüpe, kas või too noor Petra Mišiha talus, kus käisin saunas. Sauna enda kohta ei ole midagi öelda, samasugune kui aus Soome suitsusaun. Ehk ainus erinevus, et veekatelt ei olnud, vaid vett soojendati saunahjust toobrisse tõstetud k i v i d e g a. Lampi, mida üldiselt kõikjal peetakse luksusesemeks, ei toodavat sauna küll kunagi, seal ajab peerg väga hästi asja ära. Juba kolm korda varemgi on käidud mind enda juurde *besedale* (külla) kutsumas ja kostitatud *tšaju*, pirukate ja õllega. Too noor peremees, Petra, on avala pilguga, reibas ja

tugev soldat, kes on pääsenud rindelt puhkusele ja kellest olen saanud endale ustava sõbra. Tema ja mitmed teised tajuvad minus sugulast, ja samal ajal panen neis tähele Soome-sõbralikkust ning vepsa rahvustunde nõrka tukset. Ega mitte ainult nõrka. Õhus oleks nagu midagi enamat, kas või too ebamäärane loosung “kõikide rahvaste enesemääramisõigusest”,³⁰ mida bolševism küllaltki sümpaatselt kuulutab. Kõige äärmuslikumat seisukohta iseloomustab üks teine koju tulnud soldat, kes on teeninud Soomes ja õppinud soome keeltki. Ta teatas mulle kohe otsustavalt: Me vepslased, me ei ole venelased, vaid soomlased! Ta oli võtnud pähe, et Vepsa peab kuuluma Soome. Ei muud, kui et Soome ehitaks siinamaani raudtee ning tõstaks Vepsamaa hariduslikku ja majanduslikku õitsengusse. Tuleb tunnistada, et nood utopiad mõjuvad kogu oma naiivsuses soojendavalt keset seda pimedust ja hingelist madalust. Loomulikult ei julge ega tahagi ma omalt poolt kaasa kiita sellele hulljulgele mehele, kes näib olevat Soomes saanud erakordselt palju mõjutusi, olevat mõelnud isegi Saksamaale “jäägriks”³¹ minemisele. Kõigele lisaks oli tal olnud tõsine armuseiklus Tampere ja selle meenutuseks mõned soomekeelsed kirjad, mis ta oli saanud kallimalt pärast Peterburi siirdumist.

Tüdruk kirjutas, et on valmis järgnema mehele kas või maailma lõppu, igal juhul tahtis ta tingimata sõita Peterburi temaga kohtuma. Ehk oleks sõitnudki, kui mees ei oleks pääsenud koju — oma naise ja viie, kuue lapse juurde. Olin tema väikeses ta-

³⁰7. novembril 1917. aastal alanud II ülevenemaaline nõukogude kongress deklareeriski Venemaa rahvaste enesemääramisõigust, 16. novembril 1917 avaldas Venemaa Sotsialistliku Föderatiivse Nõukogude Vabariigi Rahvakomissaride Nõukogu “Venemaa rahvaste õiguste deklaratsiooni” (propagandistliku loosungina oli teemat käsitletud juba varem).

³¹Soome jäägrid — 1915. aastal Berliinis sõlmitud salaleppe järgi kutsuti 200 soomlast kuuajalisele sõjalisele väljaõppele Saksamaale (koolitusaega pikendati ja osalejate arv suurendati kümnekordseks; Soomes, Saksamaal ja Venemaal loodi lai salajane värbamisvõrgustik), 1916. a saadeti 27. Preisi kuninglik jäägripataljon Kuramaale Vene armee vastu lahingusse. Naasnud 1918. a veebruarist alates Vaasa kaudu Soome, olid jäägrid oluliseks jõuks võitluses punaste vastu Soome kodusõjas ja moodustasid riigi tulevase armee tuumiku.

res andmas vajalikku abi kirjade segaseks jäänud kohtade tõlgendamisel. Aga naine segas tegevusele vahele, haaras minu käest kirja ja rebis selle tükkideks. Sellised need naised siis on, kuigi vaene mees ei olevat olnud isegi oma noorima lapse isa. Neid küla ühiseid lapsi tundub olevat rohkemgi. Ühe sellise lapse ema seletas süütult: Ei tulnud ega tulnud mees koju, juhtusin sööma *jablokan* (õuna), ja laps oli valmis. See eufemism tundus paslikuna, aga üldiselt on sõjaleskede jutud kasimata kombel otsekohe-
sed.

Ilja Peterburis. “Besednikad”

25.10.17. — Ilja-peremees läks Peterburi oma linde ja võid müüma; läbi häda pääseski sinna, sest Gaška torises enne minekut: *Tarbiš tuggedust tehta* ehk tuleb ära lõpetada need Peterburisõidud. Nüüd kasutas ta olukorda, et tõsta mu üüriraha, millega mina vastu hakkamata nõus olin. Töö edeneb siin kõigest hoolimata hästi, kuigi silmad kipuvad sellest pidevast hämaras kritseldamisest kipitama. Õli saaksin ehk hankidagi, aga paraku ei ole kogu tares rohkem kui üks lambisilm. Oma “kambris” lasen hommikuti ja õhtuti peerutulel lõõmata, kuigi pikemat aega ei ole selle valgel ometi pidanud töötama.

Õhtuti ei tule ka perekambris töötamisest suurt midagi välja, sest tavaliselt on tare “besednikaid” ‘külalisi’ pungil täis. Tare tuleb neidiseid ja noormehi täis, tüdrukud, värtnad kaasas, ketrama ja poisid nalja viskama. Gaškal pole midagi noorte ja vanadegi rõõmutsemise vastu. Tuleb seltsi Matveigi, pika habemega vana-mehe, ja *vändab garmonjha*, tõmbab lõõtsa, ning — räägin Gaška jutu järgi — *troputab jaugau, da bard träsise*, lööb jalaga rütmi, nii et habe väriseb. Sellised *besednikad* ja tantsuõhtud pole minu jaoks muud kui üks nuhtlus. Siiski, sel ajal on hea võimalus päevikut täita. Õhk on küll paks kõikidest lõhnadest, kuid kuna mul on visa kõha, siis kardan minna sinna mu külma, niiskesse kamorkasse pikutama.

Rahvaluulest. Kummalisi arusaamu kombekohasusest

25.10.17. — On juba hiline õhtu. Gaška oli jäänud keeleõpetamist võlgu ja sellepärast töötasime kaua. Kolm neidist jõudis tulla oma värtnatega *besedale*, aga siis pani eit ukse haaki ja teised ei pääsenud sisse. Sõnade kogumisest ei tulnud midagi välja, aga selle asemel pakkus eit hoogu sattudes laulukatkeid, loitse ja mõistatusi. Laule ja mõistatusi paistab leiduvat tüdrukutelgi. Rahvaluulet, märkan oma rõõmuks, on vepslastel rohkesti ja on ilmselt alati olnud — vastupidi üldisele arvamusele. Kui panna kadunud vokaalid oma kohale, siis saab päris ilusaid neljajalgseid Kalevala-trohheusi — kuidas oleksidki vanad laulud suutnud ajale vastu panna, kui proosakeel on jättnud luulekeele nii kaugele maha. Eestis on need siiski vastu pidanud, aga seal on laulutraditsioon — just keele järgi otsustades — olnud paganlusajast saadik alati võimas. Vepslastel paistab olevat omast järel vaid riismed, sest vene mõjugi on olnud suur. Kui fonograafi saan, võin koguda selle abil kindlasti palju hinnalist. . .

Eit ronis hetk tagasi ahju peale, ja kui tüdrukud hakkasid harjumust mööda jorutama vene keeles oma tänapäevaseid “germantsu”-laule (neetud sakslastest paistab olevat sündinud hulk laule), hakkasin une peletamiseks kirjutama. Ega siinkohal tule paremat meelde kui nende looduslaste — või peaks neid nimetama rikutud looduslasteks — omapärased kõlblusarusaamad. Eitedelt saaks — kui need tulevad isekeskis latrama — üles kirjutada kogu sugueluterminoloogia. Meeldetuletus, et olen *nailend* (abielus), et mul on kodus *mamš ani tšoma da lapsiid* (väga hea eit ja lapsi), peletab neid enamasti veidi eemale, aga mees- te arvates on need liiga kaugel. Mulle peaks siin naine võetama. Ja nood emade ütlemissed lastele! Üks ütles — kas hellitades või vihaga — oma päterdavale tütrekesele: Sina väike lits! Ja Gaška-perenaine väiksele Stjopale, kes jälle millegi nurumisega tüütas: Kõike sa tahad saada, kõike, ainult . . . naisterahva käest ei oska veel küsida. — Üks nendest tüdrukutest juhtus valjusti tuult laskma, millele reageeriti ühise naeruga — ning ei läinud palju aega, kui sama kordus uuesti. Mida kultuuriinimene peab häbistavaks,

see paistab siin olevat loomulik, vähemalt sundimatult esile tulles.

Olgu korraga räägitud ka see, mida minu käitumiskommetest arvatakse. Kui siin natuke haige olin, sain endale ööseks suure vaevaga välja rääkida mingi potsiku voodi alla. See oli heade kommete vastane. Teiselt poolt peeti naeruväärseks, kui keset tööd tõusin vahel üles ja läksin üle koridori alla lauta “tanhalle” sülitama, sest tavapärane viis on sülitada *pertjhe*, tare põrandale,³² kus larakas jalaga laiali hõõrutakse — see on puhtuse pärast hädavajalik. Noh, Gaška-moor, kes räägib hea meelega teistele, mida ta minu juures on tähele pannud, selgitas besednikatele, et vot, on meil selline külaline, *sylgõb tanhalõ a kuzob pertjhe!* ‘Sülitab lauta, aga kuseb tarre.’

Tasub mainida, et isegi tsaar, kelle elukombed on muinasjutudest hästi tuttavad, ei toimetanud oma tares sedamoodi, vaid läheb ööselgi asjale “tanhale”.

Vepslus ja venelus

30.10.17. — Kummaline seltskond on need vepslased. Kas see võib olla tõesti kaunis emakeelearnastus või on pelgalt vanamoelisuus see venelastemere keskel säilinud vepslus? Ei räägi nad omavahel ega lastegagi kunagi midagi muud kui ainult vepsa keelt ega ole ka venelastega ülearu palju suhtlemist; aga jumal teab, kust nad on vene keele ära õppinud, nii et räägivad seda vabalt. Sõnade seletusegi saan vajaduse korral alati ka vene keeles. Algkooliõpetaja, kellega üleeile juttu ajasin, ütles teadvat, et külalapsed ei oskavatki vepsa, vaid ainult vene keelt! Arvatavasti rääkis ta vastupidi sellele, mida teadis — oma suurvene innustusest. Kas ta ikka leiaks endagi olevat vene päritolu, kui tunneks oma sugujuuri ja nendest hooliks? Selline siis ongi see püha Venemaa — ja teistegi suurte rahvaste — hiiglaslik sulatusahi. Kui

³²Põrandale sülitamise komme polnud päris kadunud veel 20. sajandi alguse Eestistki: “korralik inimene, kuigi ta harjumusest põrandale sülitas ning sinna ka suitsukonid viskas, hõõrus need kohe saapaga laiali” (Pärdi, *Eesti argielu*, lk 166).

piits oleks omal ajal püsinud tatarlaste käes piisavalt kaua,³³ mine tea, võib olla oleks kogu riik nüüd tataripärane, eelkõige kui usk oleks suudetud ära muuta. Aga ometi on kujuteldamatult palju eri rahvusi Venemaal siiski veel elus ja siin-seal üksikuid soomlasigi, kes on suutnud jätta oma keele lastele päranduseks. Selles suhtes ei ole ida olnud soomlusele sugugi nii ohtlik kui lääs, mis praegugi veel üritab koguni meie armsal kodumaal õõnestada pinda soomlaste jalge alt.³⁴

Kui tuleks vabadus, millest nüüd nii kõvasti pasundatakse, ei siis vepslastelgi pealehakkamisest puudu oleks. On tavaline, et tahetakse teada, kui küsitlen vepsa keele sõnu, kuidas on vastav sõna soome keeles, ja ollakse rõõmsad, kui sõna on — nagu üpris sageli on — vepslastele arusaadav. Oleme *heimod*, hõimud, sugulased. Üks kirjaoskaja sõdur palus minult soomekeelseid kuude nimetusi — vepsa keeles on need venepärased³⁵ — ja ma kirjutasingi need talle vene tähtedega. Ta rääkis, et on kirjutanud kirju rindelt koju vepsa keeles — kõigele lisaks veel asjadest, mis vene keeles kirjutatuna ei oleks pääsenud tsensuurist läbi. Räägitakse, et sõja ajal on vepsa keelt sellisel otstarbel üpris palju kasutatud. Mõni *kirnik*, lugemis- ja kirjaoskaja, on ikka leitud nendest kirjadest arusaamiseks.

³³Vene ajalooteaduse järgi kestis mongoli-tatari ike Venemaal aasail 1237–1480 (mõne teooria järgi aga pole seda iket olnudki).

³⁴Kuigi soome keele tegelike kasutusvõimaluste suurendamist Soomes nõuti juba 19. sajandil (1863. aastal kirjutas Aleksander II ka alla keeleteadusele) ning Helsingi ülikooliski peeti mõned loengud soome keeles, oli rootsi keele ametlik kasutus valdav, lisaks venestuse mõju. 1921. a põhiseaduse järgi sai soome keel Soome Vabariigi riigikeeleks (koos rootsi keelega), aga võitlus soome keele kui kõrghariduskeele ümber kestis 1930. aastate lõpuni.

³⁵Tänapäevastes käsitlustes leiduvad ka vepsakeelsed kuude nimetused: jaanuar — *viluku*, veebruar — *uhoku*, märts — *keváz'ku*, aprill — *sulaku*, mai — *semendku*, juuni — *kezaku*, juuli — *heinku*, august — *eloku*, september — *sügüz'ku*, oktoober — *reduku*, november — *kül'mku*, detsember — *tal'vku* (vepsa kirjaviisis ei eristata lühikesi ja pikki vokaale).

*Ahjusaunas*³⁶

31.10.17. — Tervisi ahjust, *pätsist!* Tulin just peretoa suurest ahjust (sugugi mitte esimest korda, kuigi ei ole sellest kirjutanud); ja just praegu kostab sealt järgmise saunalise viha sopsumist.

Ahjusuu on harjumatale nii kitsas, et kipub sisse roomamisel kõrvetama külgi ja selga. Esimesel korral mõtlesin peaaegu tagasi pöörduda, sest lisaks tundus pimedasse kuuma sügavikku sukeldumine kui rännak põrgusse. Seda tunnet ei vähendanud põrmugi kuum keedupada, mille vastu mööda minnes pea ära lõin. Küllap oli perenaine unustanud selle mu roomamisteele, kui oli koldepõrandale õlgi laotanud. Teise, saunaliste veepaja leidsin käega kobades, kuid enne seda olin juba jõudnud kasta oma viha soolasse toiduleeme sisse. Sain oma eksimusest kohe aru ja panin paja-kaane tasakesi oma kohale tagasi. Ahju rauduks oli minu järel muidugi riivi pandud ja see suurendas olemise ebakindlust. Istuma ei mahtunud, küll aga mõnusalt lesima nii paksul õlekihil, et kuum ahjupõrand üldsegi ei kõrvetanud.

Alguses ei leidnud leiliviskamiskohta. Proovisin pritsida vett ahju külgedele ja lakke, mis olid küllalt kuumad, et põletada paljast nahka, kui ennast pöörates sinna vastu läksin. Leili tuli vähe. Aga kui hakkasin ennast märja vihaga ropsima, tuli mu saunakamber nendest pritsmetest magusat leili nii täis, et ma kõva leilimehenagi rohkem ei kannatanud. Kui ettevaatlikult külge vahetada, said kõik kohad vihaga pehmitatult oma naudingu kätte. Suutsin enda ka ahjus ümber pöörata ja pea ees tagasi roomata; tuli vaid hüüda tupp, et nad ahjuukse lahti teeksid. Ennast ahjusuus mustaks, nõgiseks tegemata jõudsin põrandale ja läksin särpiga

³⁶Lauri Kettusega umbes samal ajal toimunud ahjus vihtlemisest räägib Piret Raua (Norvik) keelejuht M. Stogova Moskva-lähedaste Džorža karjalaste juures: “Vihtlemas käidi suures kuumaks köetud leivaahjus, kui sealt olid söed välja tõmmatud ja õled põhja peale laotatud” (*Kodumurre* 15). 1966. aastal on Aleksei Peterson oma ekspeditsioonil leidnud enda ahjus pesemisest rääkiva vepslase ja 1968. a märgivad sama Marje Joalaid ja Maave Leivo (*Kodumurre* 10/11). Ahjus vihtlemisest Eestis on olnud väheseid andmeid Setust, küll viheldi reheahju peal parte äärel.

kaetult oma nurka, kus peerg sõbralikult mulle vastu lõkendas. Seal ootas suur küna, veekibu selle kõrval. Künas istudes sain pestud. Oli kästud panna istumise alla kõik mustad alusriided, mis siis öö läbi seal ligunenuna on hommikuks “stiraitamiseks” (pesemiseks) valmis või tuleb neid võib-olla veel teibaotsaga “tutkia” (torkida) või muidu “hopia” (*hobida*, pehmendada).

Õhtusöögimeeleolu. Ilja mälestus Viiburist

Vahepeal juba söödi siin õige kõvasti, nii et on igatpidi hea tunne — nagu sauna järel ikka; ainult järv on liiga kaugel ja kaev, et saaks keha karastavalt maha jahutada. Ega ole ka lund veel tänaval. Peremees õngitses lauale tõstetud keedupajast koos lihaga enda ette paar vihalehte ja viskas need veidi imestunult põrandale. Mind ajas see naerma, aga ma ei öelnud midagi — lüripisin vaid puulusika ja hea isuga sama leent oma kausikesest. Ei, see ei olnud kauss. Silmitsesin seda kummalist nõu, kuni märkasin: “Nje plevatj na pol!” ehk “Mitte sülitada põrandale!” Tehases oli see valmistatud süljetsiks. Oh seda sõbralikku Iljad, et tõi koguni portselani Peterburist kostiks! Oleks võinud võtta sellise ühekõrvalise, aga pidas seda vist liiga suureks ühe mehe portsjoni jaoks. Noh, olen ma ju kord helpinud samasugusest maitsvat hapupiima ühel jahiretkel Soomes — ega metsaonnis ju kõikide poest saada-vate härrasrahva nõude algset otstarvet tunta.

Aga veel paar sõna Iljast, kes — muidu vaikne nohiseja — oli pärast sauna jututujus. Nooremana oli temagi käinud Soomes, olnud ajateenijana veidi aega Viiburis. Ja sealt oli tal üks unustamatu mälestus. Oli viidud nad, soldatid, kuhugi suurde “tarre”, kus “puhuti pasunaid” — ja missuguseid kõiki muid mänguriistu seal oli! See ei olnud veel midagi, aga siis oli tõusnud pingi peale või mingile muule kõrgele kohale üks kummaline mees. See oli hakanud kätega vehkima, samal ajal kui teised hakkasid mängima — nii, nii. . . Ilja tegi oma käsi tõstes taktilööjat järele; ja see kummaline mees, kes seal kasutult oli vehkinud, samal ajal kui teised mängisid, ajas teda veelgi naerma.

Mahajäänud põlluharimine. Uue aja ootus

3.11.17. — Neljas nädal algab ega ole mul maailma sündmustest eriti aimu. Nädal tagasi ainult sattus mu kätte üks venekeelne leht, mis kinnitas vepslasest soldati räägitud uudist: *Rigan jou-dudabad*, Riia evakueeritakse.³⁷ Mis Riia vallutamise järel on toimunud, sellest ei ole siin vähimatki ettekujutust. Post pidi tulema juba kolm päeva tagasi, aga kui täna läksin “pravlenjasse”, sain kuulda, et postimees ei olnud sel nädalal läinud ega ole seega võinud tulla. Kuuldavasti peab oma palka väikeseks. Küla ei hooli postiühendusest kuigi palju, välja arvatud mõned taadid, kellele olen lubanud paberossipaberit, kui minule mu “gasetad” tulevad.

Taadid tahaksid küll innukalt põlluharimise õpetust, sest on märganud, et ma sellest midagi tean. Ma võiksin nendes oludes tõesti kõlvata hädapäraseks agronoomiks. Ei ole neil väikest kraavijuppi põllul, ja kuigi hea mudasoo on otse siinsamas, ei oska nad seda ära kasutada. Soovitasin komposti tegemist ja kõik olid sellest uuendusest päris vaimustuses. Maad oleks rohkemgi kui vaja, kui vaid osataks seda harida. Alepõletamine³⁸ oleks nende meelest kõige kasulikum leiva saamiseks, aga omi metsi ei ole. Oma vilja jätkub hädavaevu kõige töökamatelgi.

Räägitakse juba ka oma *azbuga* (aabitsa) vajadusest. See tahtmine on kindlasti tulnud soldatite mõjul, samuti arvamus, et soome *bukvad*, tähed, on vepsa keele jaoks sobivamad kui vene omad. Üks 15-aastane algkoolipoiss vaevas mind niikaua, kui kirjutasin talle soome ja vene tähed kõrvuti; ja siis hakkas ta enda

³⁷Riia evakueeritakse — ilmselt on tegu juba rohkem kui kuu aega vana infoga, mis ei jõudnud Kettuseni enne tema Helsingist lahkumist: Saksa väed vallutasid Riia 1.–8. septembrini väldanud operatsiooni käigus 3. septembril 1917.

³⁸Ants Viires kirjutab 1965. a suve ekspeditsioonipäevikus Pelajärve lähedalt leitud, noorde kasemetsa rajatud umbes kolme hektari suurusest alemaast, kus kevadel raiutud puud olid koondatud vallidesse suvist põletamist ootama. Eestis oli aletegemine olulisim maaharimisviis 17., Lõuna-Eestis kuni 19. sajandini, sh Karulas 20. sajandi alguseni.

õpitud kohe kasutama. Millegi uue ja parema ootuses elavad inimesed siin kaugel Arskahtiski.

Petra juures “vastomas”

5.11.17. — Seesama Petra, kellest varem rääkisin, tuli täna Tihvinist tagasi, ja rõõmustades selle üle, et tema puhkust oli pikendatud kolme kuu võrra, laskis sauna kütta ja käis ka mind vihtlema kutsumas. Olin juba eelmisel korral aru saanud, et ta on — nagu vepslased üldiselt — kõva leilivõtja, ja jällegi vihtlesime võidu. Muuseas on imekspandav, et saunaviha nimetus *vast* on tuttav vepsa keeleni välja, koguni juba mainitud verbituletis *vas-toidazhe* ‘vihelda’, kuigi tegu peaks olema rootsi või vähemalt vanema germaani laenuga (rootsi *kvast*). Kui selle alusel vaid ei hakataks väitma, nagu eeldaks meie teaduse loogika, et germaanlased on õpetanud soomlastele ka saunakultuuri! Ka Savos ja kaugel Karjalas *vasta*, aga rootslastele lähemal Lääne-Soomes (nagu eesti keeleski) *viht*.³⁹ Tuleb meelde seegi, et siinne vepsa keele sõnavara meenutab hämmastavalt palju idasooime ehk “karjala” oma (siin ka *kylbet*, karjalas *kyly* ‘saun’), küllap on kindlasti olnud ka rahvarändeid nii- ja teistpidi.

Eelmine kord eksisin tagasi tulles ära, ekslesin pimedas mööda küla, aga nüüd kahlasin otse läbi tuttavate poriloikude oma majutuskoha. Küla ei paku enam kuigivõrd uut.

Posti ootuses

6.11.17. (Kell $\frac{1}{2}$ 4 hommikul.) — “Kullakallis koiduhetk” lubagu mul kirja panna uudis, mida just peremehelt kuulen. Postimees — nähtavasti uus, mitte see streikija — oli läinud Jehimovasse ja a posti järele, kuigi seda on sinna kogunenud paras jagu hobuse jaoks, sest see maanurk on ikkagi suur. — “Tassib nii palju, kui jaksab,” arvas Ilja omalt poolt. Ega muud, kui ei kergendaks oma koormast vähemalt kirju tee äärde.

³⁹ *Viht* on läänemeresooime keeltes levinud sõna, mida on peetud ka vene laenuks.

Post tuleb. Venelastest külalised ja Ondrei umbusk

8.11.17. — Eile see lõpuks tuli, post. Kodustki paar kirja, mis meelt kergendasid. Aga ajalehed! Tõsi, ainult ühe nädala lehed (kuhu võisid teised jääda?), kuid nendeski jätkub hämaras ja lambisilma valguses lugemist, nii et silmad on kibedad. Tuleb tasa teha kaotatud töötunnid, seega pole aega hakata meeleoludest rääkima.

Ei malda siiski siin Marja-moori onnis tema metsast tulekut oodates jätta mainimata, et eile käis külalisi: üks härrasmehe moodi venelane koos viie saatjaga. Olid protokolle tegemas selle kohta, et *bairi* (härä) metsades oli hakatud omavoliliselt alet tegema. Nende arvamus minu isikust ei olevat kuuldavasti olnud hea: “nemts” (sakslane) muidugi. Peamees ise oli küll arvanud, et ehk olen vaid ohutu “statistik” (!), aga sakslane ikkagi, kuid ülejäänud olid ässitanud külarahvast mulle igaks juhuks kere peale andma. Ega nende üleskutsed läinudki päris raisku selle järgi otsustades, et koguni mu sõber kingsepa-Ondrei, kellega olime viimasel ajal samuti veidi tööd teinud, paistis täna tavatult umbusklik. Küsis viimaks, et mis eesmärgiga olen ma *Nemtsa*-maa läbi käinud, sest tean nende linna ja oskan nende keeles kirjutada (nad olid nimelt lasknud mul kirjutada aadresse sõjavangidele). Seletasin, et olen nii keelt kui ka linnade nimesid õppinud tundma ainult “školas”. Ondrei ei pidanud seda võimatuks, kuid ütles siiski, mida venelased olid soovitanud minuga teha. Mina Ondreile, et kui nood “durakod” tõesti tahaksid mind minema kihutada või lasta ära tappa, siis ainult sellepärast, et olen soomlane, vepslastega sama “sugu” ja nende sõber. Ondreil endal ei olnud minu vastu midagi muud raskendavat kui too mainitud kahtlane Saksa asjade teadmine, mille kohta olin saanud anda mingil määral usutava selgituse.

Prantsatus pööningult. Besednikate melu

Laupäeval, 10.11.17. — Eelmine sissekanne pidi pooleli jääma ja ka seekord on raske kirjutada, sest olen haige ehk vepsa keeles öelduna “en voi”. Katsun siiski, sest ei ole — eesti keeles öel-

dult — “targemat teha”. Panen ainult kirja, mispärast ma haige olen, kuigi seda tobedat lugu mäletan tõenäoliselt alati ka ilma selleta.

Olin olnud tolle sõbraliku Maksimi, miilitsaülema juures saunas, et näha, milline on küla teine “kylbetti”, ning ega ma ka muidu oleks võinud keelduda austavast kutsest, sest Maksimi noorem vendki, kes paistab talus peremeheks olevat, on minu vastu ülimalt heatahtlik. Pärast sauna pakuti süüa ja juua ning kui olin hilja koju jõudnud, läksime Iljaga pööningule, kuhu pääseb redeliga kambri ja “tanha” ‘lauda’ vahelisest vöörusest. Seal üleval õrte peal peab Ilja oma ostetud linde; aga või siis küla k a s s i d neid rahule jätavad. Mina, vana saarmakütt, olin Iljaga pannud sinna üles kasside surmal õ k s u ja meile meenus minna viimase tööna seda üle vaatama. Mis seal ikka, tõusime pööningule, Iljal põlev peerg käes. Ei olnud saaki. Tagasi tulles läksin mina ees, Ilja tuli oma tõrvikuga järel. Äkitselt tundsin, et jalad on õhus — olin astunud, tobu, pimedas üle pööninguserva ja prantsatasin umbes kolme meetri kõrguselt kõhu peale esiku põrandale. Kukkudes käis peast läbi lootusetu mõte, et see on mu viimane teekond, sest teadsin esikus olevat käsikivi, toobreid, samovari ja hunniku kõike muud mind vastu võtmas. Ilja mu taga röögatas ja pere jooksis kukkumist kuuldes kambrit välja. Esimesel silmapilgul olin veidi uimane, aga samas jõudsin juba rõõmu tunda, kui märkasin, et olen pikali paljal põrandal, ja meenus, et olin enne retkele tulekut võtnud õnnetuskindlustuse! Varsti selgus, et olin imekombel kukkunud kõige koli keskele paljale põrandale ja tundsin, et vähemalt suuremad luud olid terved. Tõusin ilma tõstmata, katsusin ennast, mind valgustati peerutulega igast küljest — ei mingit nähtavat viga! Rõõmustasime kõik täiest südamest ja naersime kogu juhtunu üle. Ja põhjust naermiseks siin oligi. Mis ime kombel olin võinud oma mõtetesse kinni jäänuna niimoodi pööningult alla sadada? “Ei se puttoominen, mut se äkkipyssäys,” ‘mitte see kukkumine, vaid see järsk pidurdus’, katsusin vepsa keelde tõlkida vana lugu savolase kogemuse kohta, kui see kirikukatust tõrvates alla libises. Ja kuidas k a s s i d nüüd naeravad salakavala jahimehe üle!

Aga nüüd enam ei ajagi naerma. Hommikul ei suutnud õieti liigutada ja isegi pliiatsit ei saa korralikult käes hoida, sest sõrmed ei taha hästi kokku painduda. Peavalu paneb lisaks kartma, et sain väikese ajupõrutuse, millel võib olla tõsisemaid tagajärgi. Oleksin küllap kallis mees Kullervo⁴⁰ jaoks, sest arsti juurde on oma sadakond versta ja ainult sõit ise maksaks mitusada rubla. Vaatame, ootame. . .

See, mis sundis mu kambrippingilt, millel olin päev otsa vaikselt vedelnud, üles tõusma, oli *besedale* tulnud naiste ja laste rohus. Täna on nimelt pidupäev, mingi venelaste suur püha.⁴¹ Arkahtist, ka meie majast, on mindud Lepojale (Koigutsisse) kirikusse “loitsema” (palvetama). Siin on ümberringi tohutu melu. Naised õhutavad oma poisslapse tüdrukuid tarest välja ajama ja poisid korraldavad suure rünnaku. Kui see ei õnnestu, ärgitavad emad, nagu mingi staap, poisse salakavalamat strateegiat kasutama: tuletavad meelde, et tüdrukutel on ju seelikud. . .⁴² Tuleb koperdada väljanäituse keskelt oma külma ubrikusse.

Praska⁴³ joomine

11.11.17. — *Slava bohu* ‘jumalale tänu’, ei mingit tõsist häda, ainult paljud kohad on ikka valusad. Täna, eilse peo järel, küla-

⁴⁰Kullervo — 1894. aastal asutatud kindlustusselts Soomes; Kullervo on *Kalevala* traagiline tegelane, kes tapab oma onu Untamo koos selle suguvõsaga, võrgutab oma õe (kes enda seejärel uputab) ja tapab lõpuks iseenda.

⁴¹10. november on vene õigeusulistel märter Anastassia mälestuspäev; Anastassiale omistatakse naiste, lammaste ja tervise kaitsmist. Setud pühitsevad nahtsi- ehk anastassiapäeva rohke söögi ja joogi ning külaliste vastuvõetuga, Anastassiale pühitsetud tsässonid on Küllatovas, Meldovas, Rokinas, Sergal, Säpinas, Uusvadal. Vadjalased, isurid ja karjalased tähistavad lammaste püha; nii nagu setud, riietuvad ka naised Ingerimaal nahtsipäeval meesteriietesse.

⁴²Aluspesu ei kantud; Eestiski said naiste aluspüksid tuntuks 19. sajandi viimastel kümnenditel ning maanaistel oli kombeks käia argipäeviti aluspüksteta (ja talvel meeste omadega) veel 1940. aastateni.

⁴³Praska — meski; viinasegune koduõlu; laen vene keelest, kus see tähendab viinapõletamise jääki.

gi “ei voi” ehk õigemini magab pohmelli välja. Oli tehtud palju “bragat” ‘praskat’, lääget ja kanget koduõlut, mille peale oli raiasatud kasinad suhkrugarud ja kogu öö täis peaga “šumitud” ‘jauratud’. Too jook olevat nendes külates uus asi, soldatid on toonud selle kultuuritoote endaga kaasa, nii nagu ammustel aegadel Pommeri potaadid⁴⁴ ‘kartulid’ Soome. Mindki käidi kutsumas joomabesedale, aga haiguse tõttu sain viisakalt keelduda. Läksime sel korral küll magama veel enne ööd — siin majas ei raatsitud kullutada suhkrut praska peale —, kuid sellegipoolest ajas möödakõndijate lärmamine aeg-ajalt ärkvele. Kui uks on haagis, ei proovita kolkimisega sisse saada, see paistab olevat külas seadus. Mina ei ole näinud selle maja rahvast kangemat kraami pruukimas, kuigi naabrite juures räägiti, et parematel aegadel oli perenaine sageli täis peaga pikali olnud. Sõja tõttu ei ole viina saada⁴⁵ ja nii võtvatki see uus jook põhjapoolsetes külates *tšajult* kogu suhkrut.

Arstiks

14.11.17. — Kõik räägivad, üks teisest kõvemini, aga keegi ei kuula. Patravad vene keeltki sekka (paar võõrast oli vene külast tarre tulnud). Tasuks vahest teha protokoll ägedast arutelust, aga kirjutan võimalust mööda muust.

Kahtlustav Ondrei pani seda esimesena tähele. Ta tuli ühel hommikul otsustavalt minu juurde: oli teada saanud, et ma olengi varem rahva hulgas ringi rännates haigeid ravinud. Oli nimelt kuulnud *pravlenjas*, et mu passi oli kirjutatud *dohtorj*, ja eks olnud ju sama amet märgitud mu nime ette kirjadelegi. Ma muidugi ajasin tagasi, et on kahte liiki doktoreid. . . Olgu pealegi ka Ondrei poolest, aga tema h o b u s e jalg on haige, ei aita muu, kui tule

⁴⁴Pommeri potaadid — Soome jõudsid kartulid Saksa plekkseppade vahendusel 1730. aastatel, üldisemalt aga 1757–1762 Saksamaal Pommeri sõjas osalenud soomlaste kaudu; Eesti mõisaadadesse jõudis kartul 1740.–1750. aastail Venemaalt, üldine levik algas 1765. aastal. Kartulikasvatus lõpetas suured näljahädad Eestis.

⁴⁵3. septembril 1914. aastal keelustati Venemaal viinamüük kuni sõja lõpuni.

tee terveks. Mis siis ikka, tuli minna. Hobune oli raudadeta — siin kandis üldiselt ei rautata hobuseid,⁴⁶ panin kapja nipsutades tähele, et see oli — vahest vastu kivi löömisest — hellaks muutunud. Kamandasin mära asjatundlikult paariks päevaks pehmele laudapõrandale puhkusele. Juba järgmisel õhtul tuli Ondrei rõõmsana meie poole: Vot, ma ju ütlesin, kes sa oled, mära jalga on terve.

Nüüd on vägisi viidud juba kahe haige juurde. Ühes kohas oli keegi tüdruk väananud oma käe õlast välja. Kuna see oli juba kõvasti paistes ja valus, ei julgenud hakata seda paika tõmbama, vaid soovitasin sõita Tihvinisse arsti juurde. Panin käele külma kompressi. Tüdruku isa tahtis teada, mida ma olin veega teinud. — Mitte midagi, see on ainult paljas külm vesi. — *Ii liine ližad*, ei see aita, järeldas isa, kui ma polnud veele isegi sõnu peale lugenud. Teises kohas oli 14-aastaselt poisil *itšhiine*, langesõõbi (“itsehinen”), nagu ma aru sain. Ema palus mind kõige ilusamate hellitussõnadega, et raviksin poisi pikema jututa terveks. Oli käinud läbi juba kõik “koudunad” (nõiad) ja teised “puitoilijad” ‘parandajad’, aga abi ei olnud saanud. Kahetsesin, et mul ei olnud sobivat ravimit kaasas, aga lubasin seda tuua, kui õnnestub kodus käia. See, mida Soomest kaasa olin võtnud, oli ainult aspiriini. Ega tohtril ei olegi siin imearsti maine saavutamiseks midagi muud vaja: hambavalugi kadus selle abil kui pühitult. Kui emal endalgi oleks olnud kas või “itsehinen”, oleksin vahest ka selle ajanud aspiriiniga minema — nii tugev oli tema usk minu väesse.

Siin saab muuseas aimu ravitsejate imetegudest ja sugestiooni jõust. Venemaa kuulsad ravitsejad-papid — kelle hulgas võib muidugi leiduda looduse saladuste tundjaid, seega tõelisi oskajaid —, on vahest saanud oma teenitud maine hädaliste naiivse usu tõttu. Siinne õpetaja ütles, et rahvas Venemaa sisealadel on palju ebausklikum ja pimedam kui siin. Kui seega tuleb ravida mõnda närvihaigust, siis on selge, et tuleb öelda vaid: “Võta oma voodi ja kõnni”, ja haigus ei julge tagasi tulla. Arstid muigavad “imede” peale, aga see arst enam ei muiga.

⁴⁶Teateid hobuste rautamisest Eestis on 11. sajandist, aga kodused tööhobused olid kohati rautamata veel 19. sajandil.

Kannatamatu Mikulai ja tema kannatlik ema

Üks patsient, kes mul on sageli silma ees, on too Marja luupõletikku põdev Mikulai. Ma ei taipu tema haigusest midagi, aga Marja küll: ta palub, et ma kraabiksin oma sõrmuse küljest k u l d a mädaneva sääre peale, see olevat kindel tervendamisvahend. Kahju, et tuleb olla temaga eri arvamusel, sest kardan, et kullaraasukesed võiksid põhjustada mürgituse. Vaesel Marjal ei ole küllap ka kuskil mujal ühtki kuldsõrmust silmapiiril. Poeg jääb järjest nõrgemaks, kuigi ema kinnitab sageli: *Tämbää Mikulai korhaskomb da tobnemb*, täna on Mikulai tublim ja tugevam. Ei tea, kas poiss ise võiks uskuda kulla ravivat väge, aga vahepeal paistab ta olevat minu suhtes väga rahulolematu. Ajaviiteks ta küll “sanelehtii” ‘kõneleb’, kui Marja toast välja läheb, aga muutub kohe kärsituks, kui tuleb saada kätte sama sõna muutevormid. Miks sama sõna *tuha kerdad* (tuhat korda)? Keegi tarre tulnud võõraski imestab toda “ühe osa” (sama sõna) kordamist, aga Mikulai poriseb: “Ta on ju kurt, too mužik.” Nii teeb haige Mikulai, aga tema ema ei näita oma rahulolematust vähemalt välja ega väsi küsitlemisest. “*Kuzendan radon pohtoriimai ani vahvas*,” ‘kusemise tööd kordasime eriti kõvasti’, pugistas ta korraks naerdagi, kui olin saanud selle verbi eri tempused ja moodused kirja panna.

Peterburi rahutused. Töö esimene etapp lõppemas

16.11.17. — Sel nädalal ei tulnud jällegi posti, või tuli, aga mitte Peterburist ega seega mitte minule. Kahtlustasin selle kinnipidamist, aga siis sain kuulla, et külla tulnud soldatid olevat rääkinud, kuidas Peterburis on suur *bunt* (mäss)⁴⁷ ja et kõik teised raudteed peale Nikolai oma⁴⁸ on lõhutud. Soldatidki ei pääse enam *voinalle* (sõtta), vaid puhkuselt tulnud saadetakse koju tagasi. Just

⁴⁷Bolševike korraldatud riigipööre 7.–8. XI 1917 (nn oktoobrirevolutsioon), millega kukutati Aleksandr Kerenski Ajutine Valitsus.

⁴⁸Nikolai raudtee — aastatel 1843–1851 rajatud 645 km pikkune Peterburi-Moskva laiarööpmeline raudtee (esimene kaheteeline raudteeliin Venemaal); nimetati 1855 Nikolai raudteeks ja 1923 Oktoobriraudteeks.

nii naabri-Vasjka — Marja poeg muuseas — teadis Tihvinist tagasi tulles, et Peterburi on kõvasti rüüstatud, et seal on võideldud lausa kaitsekraavides ja et *bolševikad* on võitnud. Kerenskil⁴⁹ on siin halb maine (*Kerenskei hondoin radab*, Kerenski teeb halvasti, teeb Marja haige Mikulaigi poliitikat). Nüüd olevat Kerenski kuuldavasti *uidind* (põgenenud) Peterburist, toonud sõjaväge Peterburi vastu,⁵⁰ kuid võidetud ja võetud vangi. See kõik on küla jaoks siiski vaid kauge kõma. Päevakajalisem on väike kähmlus, mille paar riidu läinud ning teineteist juustest ja habemest rebinud vanameest korraldasid ja mille käiku üksipulgi arutatakse.

Täna saab täis täpselt viis nädalat minu saabumisest Arskah-tisse; ja nüüd on peaaegu kõik mu neli tuhat sõnasedelit täidetud, kuigi juba mõni aeg tagasi vähendasin uute vene laensõnade kirjapanekut. Ongi nii, et paberi puudumisel tuleb teha sellist patu teaduse vastu — sellestki hoolimata, et sõnade kogumine ei ole mu tõeliseks tööks, vaid vajalik rohkem põhjaliku häälikuloolise uurimuse jaoks. Oma tare perenaise tahtmine jäigi lõpuks peale ja ta on olnud suurema osa ajast mu keelejuht. See on uus näide selle kohta, kuidas viletsamagi taipamisega inimese saab koolitada vastuvõetavaks keelejuhiks. Hiljem olen siiski käinud kogu sõnastiku läbi ka koos Marjaga, kes on arukaimaid ja igas mõttes parimaid keelejuhte, kes mul siiani on olnud. Täna sain kõik kontrollitud. Kavas oli minna põhjapoolsematesse küladesse võrdlusi tegema, aga ei tea, kas peaks järsku kõigepealt kirjutama kogunenud materjali siin süsteemipäraseks uurimuse mustandiks (näiterühmadeks) — kui juba ehitati midagi ahjusarnastki mu kamor-kasse. Kuidas võiks mõjutada uus poliitiline olukord mu rändamisvõimalusi, kui juba tuttavas kohas hakkab olema ohtlik?

⁴⁹Aleksandr Kerenski (4. V 1881 – 11. VI 1970); Vene riigitegelane (Riigiduuma liige, Ajutise Valitsuse minister ja peaminister, 12. septembrist 1917 Vene vägede kõrgem ülemjuhataja); põgenes 7. novembril Petrogradist Pihkvasse, sealt Doni äärde; emigreeris 1918. aastal Prantsusmaale, sealt USAsse.

⁵⁰Aleksandr Kerenski ja kindralleitnant Pjotr Krasnovi juhitud vastu-hakk bolševike riigipöördele 8. kuni 13. novembrini 1917; bolševikud löid rünnaku Petrogradile tagasi ja vangistasid Krasnovi; Kerenskil õnnestus taas põgeneda.

Arstimise asjast. Usaldamatus kasvab

16.11.17. (Õhtul.) — Juhtub olema aega ja torkan jälle midagi paberile. Selle “itsehistä” ‘langetõbe’ põdeva poisi isa olevat läinud viima oma poega kuhugi kaugele kuulsa nõia juurde ega siis mitte arstile Tihvinisse, nagu olin soovitanud. Ema tuli aga ikka nuttes minult nõu paluma. Soovitasin ä ä d i k a t,⁵¹ mida sisse hingates haigushoog võiks kiiremini mööda minna. Ema algul rõõmustas, aga kui kuulis, et äädikat kasutatakse ka maitseainena toitude juures ja et see ei ole seega isegi apteegikaup, mühatas ta pettunult kogu soovituset peale.

Kahtlused minu töö suhtes näivad olevat kasvamas ja oleksingi plindris, kui Maksim ja mõned teised head sõbrad ei rahustaks külla naasvaid soldateid, kelle silmad alguses päris põlevad. Kui tullakse rindelt sakslasi tapmast, siis asi see veel ühelt hing võtta. Ning ega mu pooldajadki oska õieti seletada mu töö mõtet. Äsja veel mõistsid, et õpin vepsa keelt teistele õpetamiseks — nii nagu kõiki maailma keeli kuskil tähtsas koolis õpetatakse — ja võtan siis oma oskuse eest muidugi *äjän djengoid*, palju raha. Nüüd vaid uratakse uuele pärijale: “Kes teda teab, misjaoks kirjutab.” Kui üks nõudis hiljuti väga kõvasti asja kohta selgitust, turtsatas Ilja talle: “Kui on *musikal* ‘*mužikil*’ kord raha, siis las rändab ringi, kus tahab, ja kirjutab, mida tahab!” Olen siin küll tuttavate jaoks *Laur* või hellitavamalt öeldult *Lauriinje* (vepslased kasutavad palju deminutiive), aga mu üldine nimetus on *mužik*, mis vene keeles tähendab abielus olevat külameest. Hea meelega olengi nendesarnane *mužik* ja sulandun nende ellu, kui nad vaid laseksid rahu neid [keelelisi] kullaterakesi koguda.

⁵¹Kindlasti pole tegemist tänapäeval soovitatava ravimeetodiga; tõenäoliselt ei leevendaks äädikaauru sissehingamine kuidagi epilepsiahoogu, küll aga kahjustaks hoopis limaskesti. Mingit kahju Kettuse soovitus siiski ei tekitanud, sest seda ei järgitud.

Rehepeksuhommikul. Viimane hommikusöök

17.11.17. — Tõusti kell $\frac{1}{2}$ 2 reht peksma. Ärkasin, kui nad tagasi sisse tulid ja eit hakkas tares ringi toimetama, põlev peerg hambus, urisedes nagu mingi nõiamoor. Ei lasknud lampi põlema panna, enne kui hommikust sööma hakati — kuskil seitsme kandis. Ei tea, kas ta on mu peale vihane sellepärast, et ma ei läinud koos nendega reht peksma, nagu oleks tahetud. Kui sööma hakati, käskis ta mul tõsta seenepotist oma kaussi ja alles siis valas ühise toidu piimaga üle. Selle järel tuli maitsev kamapuder,⁵² mida tuli süüa paljalt, nii et see pidi kurku kinni jääma — piimatilk anti alles lõpuks alla loputamiseks. Vahest ongi see viimane söömine selles kohas, sest *mužik* hakkab minema pikale jalgsiretkele Fedramäele — või ehk koguni Tšaiglani välja.

Esimene õhtu Tšaiglas. Jalgsiretke kirjeldus

Tšaiglas 17.11.17. (Kell 5 õhtul). — No ongi nüüd mees viisteist versta põhja pool, Tšaiglas. Vaevalt pool tundi olen majas olnud, aga juba olen jõudnud ahjuski käia. Vana Kostja noor perenaine — või kes ta ongi — võttis mu väga sõbralikult vastu (Setälä ja Väisänen olid selles majas korteris olnud). Kõigepealt laotas ta sara alt toodud õlgi ahjupõrandale ja korraldas: *Käyle pätših, verhaine!* (Mine ahju, kulla külaline!). Ahi ongi siin suur ja seal olemine oli nii mõnus, et väsimus on peaaegu nagu pühitud. Kostja ise ei ole kodus, aga Annoi, tema 20-aastane tütar, ja too perenaine kinnitavad, et mulle antakse ulualust, sest tubagi on nii suur väikese pere jaoks.

Kargel talvehommikul pika istuva töö järel siia vantsimine oli algul meeldiv. Tulin natuke ringiga Maigarve, Maksimäe, Fedramäe, Požariissa ja Bušakoide rahvarohkete vepsa külade kaudu.

⁵²Kama on valikuliselt mitmesuguste teraviljade (oder, kaer, rukis, nisu) ning ubade ja herneste jahust valmistatud, hapupiimaga söödav toit (paksemat kama nimetatakse kamapudruks). Soomes söödi kamaputru (seda keedeti) eelkõige maa idaosas, sealt viisid metsasoomlasteks siirdunud kamapudru valmistamise tava 17. sajandil Värmlandi (rootsi kama on *skrädmjöl*, seda valmistatakse kaerast ja keedetakse).

Tee keerles ümber mäeseljandike, mille nõlvad olid kas alepõletusest jäänud karjamaad või külade tagavaramaa, allpool vahest loodusniidud. Siin-seal nägi paljaks põletatud künkaid. Kui läksin läbi külade, kippusid inimesed mulle teatava agressiivse uudishimulikkusega ligi. See ei olnud sageli küll ohtlikum kui tahtmine uudiseid välja pressida: kas ma teadvat midagi *miran pouhe* (rahu kohta) ja kas *germanjets* on siiapoole tulles juba kaugele jõudnud? Mind peeti koju naasvaks soldatiks. Juhtusin korra nimetama oma kodumaad, ja siis oli vaja seitse seletust, nagu võib arvata, ning lõpuks pomises üks mees rahva hulgast: *Tarbiž oliiž händ tabada*, peaks mu vahest vangi võtma, ja teine mõistis mu kohe “rikottavaksi” ehk tapetavaks: *rikta tarbiž*. Lasksid siiski minema. Kui hiljem läbi külade läksin, siis vaid viipasin küsijatele käega, nagu ei kuuleks või ei jõuaks vastata. Ei usaldanud põigata puhkama mujale kui Fedramäele tolle tuttava Marja tütre veskitarre. Seal oli vastuvõtt väga sõbralik. Nägin aga varsti, et sinna korterisse jäämisest ei tule midagi välja, ja enne kui uudishimulike jõuk oli jõudnud mu ümber liiga suureks kasvada, kiirustasin edasi. Sellise pingelise retke järel tundub imehea heita turvaliselt puhkama sõbralike inimeste juures.

Pettumus

Tšaiglas, Kostja tares 18.11.17, kell 6 hommikul. — Kirjutan siis veidi, kui ei ole midagi muudki teha. Ärkasin pannkookide küpsetamise särina peale. Kuna olin juba eilsest saadik näljane, tõusin hea meelega oma pingilt ikooni alt üles. Kostja-peremees, seitsmekümne lähedal olev vanamees, ronis ähkides ahju pealt alla (ta kaebab reuma üle) ja sõi küpsetatud pliinid minu nähes ära — mille peale perenaine *heit paštandan*, jättis küpsetamise järele. Taat ronis ahju peale tagasi. Kui uurisin tema käest oma korteriasja, oli ta vastusega kõhklev. Ometi olid naised eile rääkinud, et Väisänen oli *ougotanud kirjajizen* (saatnud kirja), ja sellele olevat kirjutatud vastuski, et tulgu aga. Kas peaks siiski Arskah-tisse tagasi minema?

Uues korteris

Tšaiglas Ortja juures, 21.11.17. — On olnud sedavõrd *tšoma* (hea) siin uues korteris ka töö poolest, et kirjutamine on meelest läinud. Kui kõndisin pühapäeval mööda küla, juhtusin kohtama oma “õiget peremeest”, Kostja poega Ortjat, kelle juurde mul tegelikult oligi soovitatud minna. Imelik, et Kostja juures suures tares isegi ei vihjatud sellele korterivõimalusele; isa ja poeg tunduvad väheke tülis olevat. Ortja elab oma perega suure hoone teises otsas sama katuse all. Täpne olles on tal kolm tuba, suur peretuba ja väiksem, *s e i n a p a b e r i g a* kaetud kamber, millest liiksaks on laudseinaga eraldatud tilluke osa eraldi ruumiks. Aga Ortja ei olegi mitte ainult põlluharija, vaid ka *k a u p m e e s*. Pood ehk *lafka* on ehitise all, seega on hoone õigupoolest kahekordne, kui poodi just aedikuks ei loeta. Ortja võttis mu peaaegu et vennaliku rõõmuga vastu, loovutades mulle elamiseks tolle tillukese kambri. Perenaine oli vähem innustunud. Kui lubasin maksta nii palju, kui nad vaid küsivad, kähvas ta: *Tšortk heiš, djengoiš*, kurat nendest rahadest! Aga mul oli sellisekski juhtumiks oma nipp. Olin Helsingist ostanud mõningaid väikesi väärtasju, muu hulgas kolm head taskukella, ja kui lubasin maksta majutamise eest kella, leebus perenainegi — tema nimi on *Paroi* — minu suhtes. Peres on veel kaks poissi, üks viieaastane, valmis kõike paha tegema, ja teine, veel roomav, mõlemad üpris kasimata mehehakatised. Puhtus ei paista olevat emagi (vaevalt ka väikese lapsehoidjatüdruk) ülimaid väärtusi, aga toitu on rohkem kui see, millega Arskahtis olin harjunud. On ju siin poekökatsis seda ja teist, mis mujal puudub. Siin sain ka pikema jututa oma sõõgikausi, kuigi siingi tuleb rahvusliku kombe kohaselt õngitseda palasid oma näppe ühisesse kaussi kastes. Ja ometi, on ka lambiõli, kuigi lamp on ühine.

Ortja sõjakogemusi

Ortja puhkus pidi lõppema homme, aga küllap ta saab pikendust. Parajasti on ta Arskahtis, ja ootan kannatamatult ta tagasitulekut, sest ta lubas tuua ka mu asjad ja posti, kui seda on. Tarmukas

mees, 26-aastane, ja näinud sõja õudusi eesliini kaitsekraavides. *Sigau johtutabad Jumalan*, seal on meeles öelda Jumala nime, meenutas ta oma kogemusi läbielatud. Enne puhkusele pääsemist oli ta jõudnud kogeda sedagi, et kui neil kästi minna rünnakule kindlasse surma, siis ei liigutanud kompaniist (või pataljoni?) mitte keegi. Nad ähvardati maha lasta, kuid saadeti siiski rindest ilma karistamata kaugemale.

Külalast ja külarahvast

Natuke olen jõudnud ümbruskonnas ringi käia, kuid see kant — peaaegu ühes kobaras viis küla — on ilmselt veel rohkem kolgas kui Arskaht. Siin on ohtrasti suitsutaresidki, milles peeru- ja tohukultuur on pikka aega õitsenud. Minusse suhtutakse sõbralikult — ehk sellepärast, et elan Ortja juures, teda ilmselt usaldatakse. Siiski tundub üldine arvamine olevat, et ma ei ole päris õige asja peal väljas. Üks vanamees, kes, pea täis, naasis Šidjärve praasnikult ja ütles, et näeb mind *ratjk*, läbi, teadis mu olevat luuraja, aga liis heatahtlikult patsutades: Ole, kes sa oled, meie poolest saad rahu olla. Halvem oli eile üks venelane, Peloila papi vend, kes peab vallas kauplust. Temagi oli purjus ning ei lubanud sugugi, et saan rahu olla. Tuleb varsti käia papi enesega rääkimas. Õnneks on mu siinne töökamber natuke varjus, nii et kõik *besednikad* ei pääse siia laamendama, vahel ainult piiluvad ukse vahelt sisse.

Usuasjadest

Tšaju joodud, panen Ortjat oodates veel kirja, mida Paroi rääkis. Kolmapäeval ja reedel on siin kõva paast. Jäta vaid paastumata ja sureb või jääb haigeks lehm või lammas või vähemalt kana. Tolle Maksimi Pologa, lapsehoidjatüdruku ehk *njanjka* isa *Pud-rohnje Maksim* oli suure püha (paastu) alguses esimesel päeval veel söönud natuke tavatoitu ja kohe oli lammas olnud pikali. Paroil endal ei ole olnud halbu kogemusi, ja mis seal imestada, kui ta on alati elanud nii, nagu peab. Kui loom *arkena* 'argipäeval' muul põhjusel haigeks jääb, siis mine ikooninurka, süüta küünal

või lambike, *loitše* ‘palveta’ hardalt ja seejärel kolm päeva paastu — ning on imelik, kui sellest pole abi. *Loites* ‘palves’ — kuigi see näib üldiselt olevat vaid ristimärkide tegemine ja kummardamine (“loitseminen” on küllap sama algupäraga sõna kui “lovehtinen”, transsi langemine) — tõepoolest lubatakse kinni pidada paastust, ja sellisel juhul Jumal lubab hoida loomad terved (vaid loomad olid Paroil südamel, muust varast ta ei rääkinud). See Paroi paistab kuuluvat haritumate hulka, oskab vene keeles lugeda ja kirjutada ning vajaduse korral hoolitseda lavka eest. Ortja on küll veel haritum. Kuidas siis muidu, kui ta juba esimesel päeval kiitis, et “finnidel” on ka usk parem, kui võivad alati tavalist toitu süüa. Oli inimsõbralik ja lubas, naise juuresolekul, et mina võin pidada oma kommetest kinni.

Toidukommetest juttu olles ei saa jätta korraga rääkimata, mida nägin Kostja tares, kui olin siia jõudnud. Tuli *loitšmiine aig* enne magamaminekut (või oli tegu mingi pidulikuma palvetamisega), ja Kostja oma tütre ja väikese moorikesega hakkas kummardusi tegema “jumalate” ees, kõik kõrvuti. Algul tegid ristimärgi, siis painutasid selga tahapoole nagu hoogu võttes ja laskusid siis äkki käpuli otsaesisega põrandat puudutades. Naistel käis see kähku, nende suurevõitu vildid vaid sahisid kükitamise ajal ja kobisesid naljakalt, kui ninad aeg-ajalt vastu põrandat käisid. Seevastu Kostja, suur mehekolakas, jõudis oma kange seljaga ja ähkides vaevalt teha ühe laskumise, kui teised tegid juba kolmandat. Mõtlesin, et õhtu venib päris pikale, enne kui Kostja oma normi täis saab, aga ootamatult keeras ta *jumaltšurgu* (-nurga) lambikese tahi väikseks ja puhus tule ära. Jumalad pidid leppima naiste käest saaduga — kui seal oligi veel midagi jäänud saamata.

Post tuli. Papi jutul

Pühapäev, 23.11.17. — Alles nüüd maldan üles kirjutada viimaste päevade muljeid, sest perenaine oli hõivanud küpsetamise jaoks laua (ei ole ju mul lampi oma kambrikeses) ja mina pean kükitama nurgas. Muu pere veel magab.

Lehti lõpuks tuli, neli numbrit *Uut Päeva*,⁵³ kuigi ootasin kahe nädala omi. Kirju polnud üldse. Aga nood lehed olid täis suuri uudiseid. Lugesin hilisõhtuni, ja kui perenaine kella kolme paiku tõusis, siis tõusin minagi jätkama.

Ei tea sedagi, kas on võimalust Soome tagasi minna, või kui jõuluks pääseks, kas on võimalik siia naasta. Kui vaid sõnasedeleid rohkem oleks, fonograaf ja veidi muudki, siis minu poolest võiksidki piiri kinni hoida. Koduste pärast on muidugi mure, aga tean, et nad on üsnagi kaitstud — ja on ju seal häid inimesi ümberingi. Ainult niipalju, et kui teaksin olevat sunnitud jääma jõulu järel koju, kasutaksin selle aja ainult kogumiseks, mitte materjali korrastamiseks, mis on tähtis edaspidise kogumise seisukohalt.

Neljapäeval käisin vene papi juures Pelloila *pagastis*, peaaegu majadeta kirikukülas. Ortja oli oma postiretkel teda kohanud ja papp oli imestanud, kui minust juttu tuli: Imelik mees, väga imeelik mees! Tema minu asemel ei oleks nendes oludes läinud kuhugi, kui ka kullamäge oleks lubatud. Minu vastu oli ta väga viisakas. Vepslasi oli tuba täis, aga ta jättis need ootama ja viis mu tagakambrisse. Ei öelnud, et tahab mu pabereid kontrollida, kui neid talle pakkusin; ütles, et usub mind ilmagi. Tahtis *tšajut* pakuda, aga mina, mõeldes ootavatele vepslastele, vabandasin ajapuudusega. Alles siis, kui lubasin tulla varsti uuesti, laskis ta mu minema.

(Järgneb)

⁵³ *Uusi Päivä* — aastatel 1917–1918 Helsingis ilmunud ajaleht; propageeris Vene revolutsiooni järel Soome lahkulöömist Venemaast ja iseseisvumist.

VIRGE JÕEKALDA. Puudutus (2019)

KASVU PIIRID

Rooma Klubi projekti

“Inimkonna ohud” aruanne

IV

*Donella H. Meadows,
Dennis L. Meadows,
Jørgen Randers,
William W. Behrens III*

Tõlkinud Andres Kuusk

IV PEATÜKK. TEHNOLOOGIA JA KASVU PIIRID

*Millise lõpp-punkti poole ühiskond oma
tööstusliku progressiga püüdleb? Kui see
progress lakkab, millises seisundis võime
siis oodata inimkonda temast maha jäävat?*

John Stuart Mill, 1848⁵²

Kuigi inimpüüdluste ajaloos on hulgaliselt juhtumeid, kus inimkonna katsed elada talle seatud füüsilistes piirides on nurjunud,

Algus Akadeemias nr 5.

⁵²*Principles of Political Economy*, 4. rmt, 6. ptk, § 1.

moodustab just edukas piiride ületamine kultuuritraditsiooni, millest juhinduvad paljud tänapäeva maailmas mõjukad inimesed. Viimase kolmesaja aasta kestel on inimkonnal olnud muljet avaldavaid saavutusi rahvaarvu ja majanduskasvu näiliste piiride nihutamisel üha kaugemale terve hulga silmapaistvate tehniliste uuenduste abil. Et suurel osal inimühiskonnast on lähiminevik nii järjekindlalt edukas olnud, siis on üsna loomulik, et paljude inimeste arvates suudavad tehnilised läbimurded füüsilist arengulage kergitada lõputult. Need inimesed räägivad tulevikust kõlava ja piiritu tehnoloogilise optimismiga.

Silmapiiril pole ei toorainete ega energiavarustuse olulisi piire, millega muudatused hinnastruktuuris, toodete asendamine, ettenähtavad edusammud tehnika arendamisel ja reostuse vältimisel ei peaks toime tulema.⁵³

Meie planeedi praegune toidutootmise võime ja moodsa tehnika täielikuma rakendamisega saavutatav toidutootmise mahu suuren-damine on toonud inimkonna käeulatusse suutlikkuse kaotada pla-needilt nälg aastakümne või kahe jooksul.⁵⁴

Hiiagsuurte ja ammendamatu eluta maailma energiaallikate valdamine ning oskus teha aina kiiremini ja rohkem üha vähe-ma hulga mere-, õhu- ja kosmosetehnoloogiaga on tõestanud, et Malthus eksis. Inimkonna kõikehõlmav füüsiline ja majanduslik edu on nüüd saavutatav veerand sajandiga.⁵⁵

Kas niisuguseid väiteid saab lepitada tõenditega kasvu piiri-dest, mida oleme siin vaadelnud? Kas uued tehnoloogiad muu-davad maailmasüsteemi omadust kasvada ja siis kokku variseda?

⁵³Frank W. Notestein. "Zero population growth: What is it?" — *Family Planning Perspectives*, 1970, No. 2, p. 20.

⁵⁴Donald J. Bogue. *Principles of Demography*. New York: John Wiley and Sons, 1969, p. 828.

⁵⁵R. Buckminster Fuller. *Comprehensive Design Strategy*. World Resources Inventory, Phase II. Carbondale, IL: University of Illinois, 1967, p. 48.

Enne kui omaks võtta või tagasi lükata need optimistlikud tulevikuvaated, mille järgi inimkonna probleemid on lahendatavad tehnika ja tehnoloogia abil, peaksime rohkem teadma uute tehnoloogiate üleilmse mõju kohta nii lähemas kui ka kaugemas tulevikus ja kõigis viies rahvastiku-kapitali süsteemi omavahel põimunud sektoris.

Tehnika ja tehnoloogia maailma mudelis

Maailmamudelis ei ole üht ja ainsat muutujat nimetusega “tehnoloogia”. Me ei pidanud võimalikuks tehnilise arengu dünaamilist mõju üheks muutujaks kokku võtta või üldistada, sest tehnoloogiad sünnivad mudeli eri sektorites ja ka mõjutavad eri sektoreid. Beebipille, suure saagikusega teraviljasorte, televisiooni ja avamere puurtorne võib kõiki pidada tehnilisteks või tehnoloogilisteks saavutusteks, kuid igaüks neist etendab oma eripärasest rolli maailmasüsteemi käitumise muutmisel. Seepärast peame iga pakutud tehnoloogilist uuendust mudelis eraldi kujutama, jälgides hoolikalt, kuidas see võib mõjutada meie mitmesuguseid eeldusi mudeli elementide kohta. Selles peatükis esitame mõned näited oma lähenemisviisi kohta, kuidas me püüdsime hinnata tehnika ja tehnoloogia üleilmset pikaajalist mõju.

Energia ja loodusvarad

Juhitava tuumalõhustamise tehnoloogia on juba kõrvaldanud ohu, et oleme jõudmas fossiilkütuste tagavara piirini. Samuti on võimalik, et kiirete paljundusreaktorite⁵⁶ või koguni tuumasünteesireaktorite tulek pikendab märkimisväärselt lõhustatavate kütuste, näiteks uraani eluiga. Kas see tähendab, et inimkond on saanud enda valdusse “hiigelsuured ja ammendamatud eluta maailma energiaallikad”, mis tagavad piiramatut toorainevaru tema te-

⁵⁶Paljundusreaktorid ehk briiderid on kiiretel neutronitel põhinevad reaktorid, milles plutooniumi kujul tekib uut tuumkütust rohkem, kui seda reaktoris kulutatakse. *Toim.*

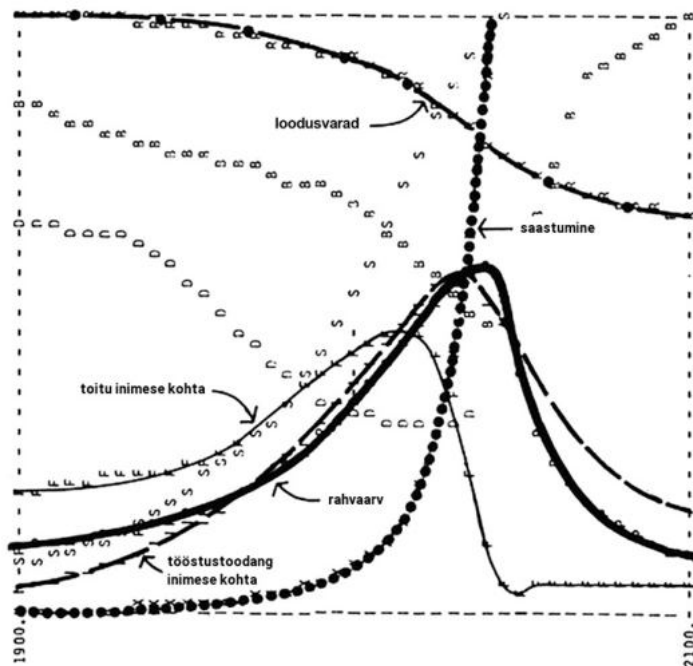
hastele? Kuidas mõjutab tuumaenergia kasvav kasutamine loodusvarade kättesaadavust maailmasüsteemis?

Mõned asjatundjad usuvad, et külluslikud energiavarud lubavad inimkonnal avastada ja kasutusele võtta materjale, mis muidu oleksid kättesaamatud (näiteks mere põhjas), töödelda vaesemaid maake — isegi tavaliste kivideni välja, ning võtta taaskasutusse tahked jäätmed ja eraldada neis sisalduvad metallid. Kuigi see on üsna levinud arvamus, ei jaga seda siiski kaugeltki kõik, nagu näitab järgnev tsitaat geoloog Thomas Loveringilt.

Tegelikult vähendaks odavam energia ainult õige pisut kivimite kaevandamise ja töötlemise kogukulu, mille peamiselt moodustab kapitali- ja tööjõukulu. Vabanemine tohutust kogusest kasutuskõlbatutest jäätmetest, mis tekivad ühe ühiku metalli tootmisel tavalisest graniidist (suhtes vähemalt 2000 : 1) on paberil lihtsam kui tegelikus elus. [---] Et soovitud mineraale kätte saada, tuleb kivimid lõhkeainega purustada, puurida neisse sisestus- ja väljavoolukanalid ning täita nad lahustega, mis sisaldaksid spetsiaalseid ekstraheerivaid kemikaale. Seejärel tuleb rakendada ettevootusabinõusid, et lahustid ei lekiks loodusesse ega saastaks põhjavoõi pinnavett. Vajadust nende toimingute järele tuumaenergia ei kõrvalda.⁵⁷

Oletame siiski, et tehnoloogiaoptimistidel on õigus ja tuumaenergia lahendab maailma ressursiprobleemi. Tulemust, mille saame, kui maailmamudelile selle eelduse lisame, on kujutatud joonisel 37. Et väljendada viletsamate maakide kasutuselevõtu ja merepõhjast kaevandamise võimalust, kahekordistasime kättesaadavate loodusvarade koguhulka, nii nagu tegime ka joonisel 36. Samuti võtsime eelduseks, et alates 1975. aastast vähendavad jäätmete töötlemise ja taaskasutuse programmid vajadust seni puutumatute loodusvarade järele tööstustoodangu ühiku kohta ainult veerandini praegusest. Tuleb tunnistada, et mõlemad eeldused on pigem optimistlikud kui realistlikud.

⁵⁷Thomas S. Lovering. "Mineral resources from the land". — Committee on Resources and Man *Resources and Man*. San Francisco, CA: W. H. Freeman and Company, 1969, p. 122–123.

Joonis 37. Maailmamudel “piiramatute” ressursside korral. Ressursside ammendumise probleemi maailmamudeli süsteemis lahendavad kaks eeldust: esiteks, et “piiramatu” kogus tuumaenergiat kahekordistab loodusvarade hulga, mille saab kasutusele võtta, ja teiseks, et tuumaenergia teeb võimalikuks ulatuslikud taaskasutus- ja asendusprogrammid. Kui need on ainukesed süsteemis tehtavad muudatused, siis peatub kasv reostuse suurenemise tõttu, nagu see oli joonisel 36.

Ressursipuudust joonisel 37 tõepoolest ei teki. Kasvu peatab reostuse suurenemine, nagu see oli joonisel 36. Igasuguste loodusvaradest tulenevate piirangute puudumine võimaldab tööstustoodangul, toidutootmisel ja teenuste mahul joonise 36 tasemest veidi kõrgemale tõusta, enne kui kõik kolm langusele pöörduvad. Rahvaarv saavutab enam-vähem sama väärtuse mis joonisel 36, aga kukkumine on järsem ja madalamale lõpptasemele.

Niisiis tundub, et “piiramatud” ressursid ei ole võti kasvu alalhoidmiseks maailmas. Ilmselt peab tõukega, mille ressursside kättesaadavus majandusele annab, kaasnema saastamise ohjeldamine, kui me tahame vältida maailmasüsteemi kokkuvarisemist.

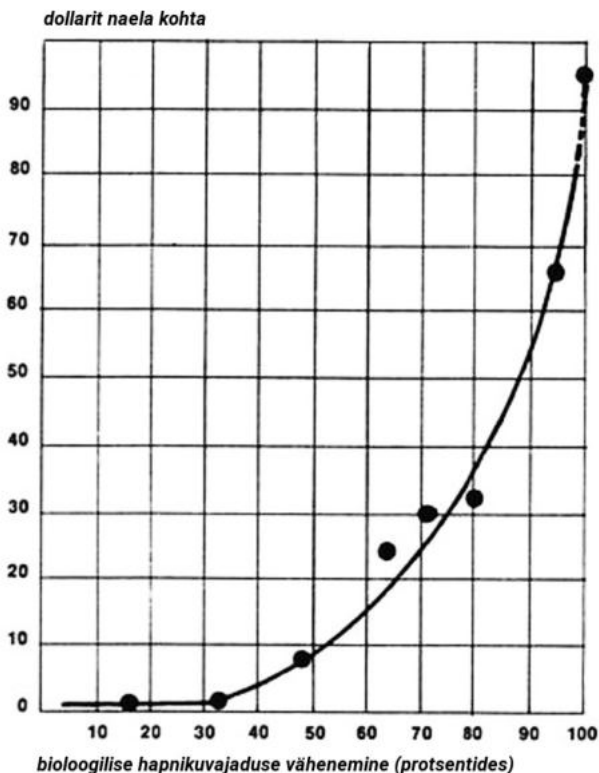
Saastamise ohjeldamine

Joonisel 37 eeldasime, et tuumaenergia kasutuselevõtt ei suurenda ega vähenda keskmist saaste hulka tööstustoodangu ühiku kohta. Tuumenergia ökoloogiline mõju pole veel selge. Kuigi mõne fossiilkütuste kasutamise kõrvalsaaduse, näiteks CO₂ ja vääveldioksiidi hulk väheneb, kasvab radioaktiivsete kõrvalsaaduste hulk. Loodusvarade taaskasutus kindlasti vähendab saastamist tahkete jäätmetega ja mõnede mürgiste metallidega. Samal ajal mõjutab üleminek tuumaenergiale tõenäoliselt vähe suuremat osa teisi saasteliike, nagu seda on enamiku tootmisprotsesside kõrvalsaadused, soojusreostus ja põllumajandustegevusest tulenev reostus.

Siiski on üsna usutav, et rohke tuumaenergiaga varustatud maailmaühiskond suudab tööstusest tulenevat reostamist tehniliste vahenditega ohjeldada. Juba praegu töötatakse välja ja paigaldatakse tööstuspiirkondadesse suurel hulgal puhastusseadmeid. Kuidas muutuks mudeli käitumine, kui range reostustõrje seataks sisse näiteks 1975. aastast?

Range reostustõrje ei tähenda tingimata saastamise *täielikku* lõpetamist. Kõiki jäätmeid on võimatu kõrvaldada nii tehniliste kui ka majanduslike piirangute tõttu. Reostustõrje hind kasvab järsult, kui keskkonnanõuded karmistuvad. Joonis 38 näitab, kuidas sõltub suhkruvabriku heitvee puhastamise maksumus eemaldatud orgaaniliste jäätmete hulgast. Kui tehases ei tohiks väljuda *üldse* orgaanilisi jäätmeid, oleks reostustõrje 100 korda kallim kui siis, kui heitveest eemaldataks ainult 30 protsenti orgaanilisi jäätmeid. Tabel 6 näitab samasugust seaduspärasust ühe USA suurlinna õhusaaste vähendamise oletatavas maksumuses.⁵⁸

⁵⁸*Second Annual Report of the Council on Environmental Quality.* Washington, DC: Government Printing Office, 1971, p. 118.

Joonis 38. Reostustõrje maksumus. Orgaaniliste jäätmete vähendamise maksumus suhkrupäevivabrikus, mille võimsus on 2700 tonni toorainet päevas, kasvab järsult, kui emissiooninorm läheneb täielikule puhtusele. Kuni 30-protsendise jäätme-eemalduseni maksab bioloogilise hapnikutarbe vähendamine — see näitaja mõõdab hapniku hulka, mida on vaja jäätmete lagundamiseks — alla ühe dollari jäätmenaela kohta. 65-protsendise puhtuse saavutamiseks tuleb iga puhastatud lisanaela eest maksta üle 20 dollari ning 95-protsendise puhtuse saavutamine maksab 60 dollarit naela kohta. Allikas: *Second Annual Report of the Council on Environmental Quality*. Washington, DC: Government Printing Office, 1971.

Tabel 6. Ühe USA suurlinna õhusaaste vähendamise maksumus.

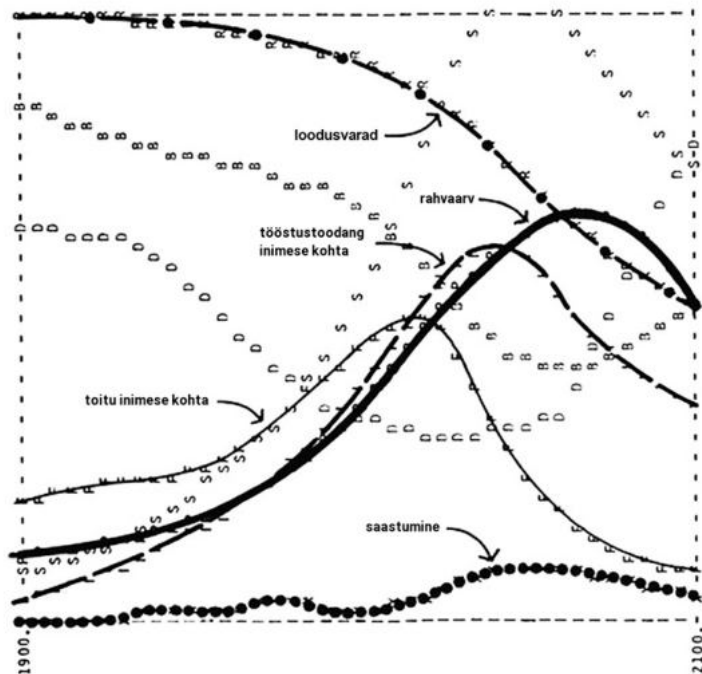
<i>SO₂</i> <i>vähendamise protsent</i>	<i>Osakeste arvu</i> <i>vähendamise protsent</i>	<i>Proгноositud</i> <i>maksumus (USD)</i>
5	22	50 000
42	66	7 500 000
48	69	26 000 000

Joonisel 39 on kujutatud maailmamudeli käitumist kahel äsja käsitletud eeldusel, nimelt et alates 1975. aastast väheneb loodusvarade ammendumine joonisel 37 näidatud viisil ja saastumine väheneb kõigist reostusallikatest neli korda. Jäätmetekke kahanemine vähem kui neljandikuni praegusest tasemest on ilmselt ebarealistlik nii kulukuse tõttu kui ka seepärast, et mõnest saasteliigist on keeruline jagu saada, olgu selleks soojusreostus ja radioaktiivsed isotoobid tuumaenergia tootmisel, väetiste äravool põldudel või piduriklotsidest lenduvad asbestiosakesed. Me oleme nii järsku ja ülemaailmset reostustekke vähenemist mudeliga eksperimenteerimise eesmärgil, mitte et me usuksime, nagu olekski see meie praegusi institutsioone arvestades poliitiliselt teostatav.

Nagu joonisel 39 näitab, suudab reostustõrjepoliitika tõepoolest edukalt ära hoida eelmise stsenaariumi saastekriisi. Nii rahvaarv kui ka tööstustoodang inimese kohta kerkivad tublisti kõrgemale joonise 37 maksimumväärtustest, kuid ometi ei kujune probleemiks ei loodusvarade ammendumine ega saastumine. Tarbimine on sellegipoolest ülemäärane ja seekord tuleneb kokkuvarisemine toidupuudusest.

Et tööstustoodang joonisel 39 suureneb, jätkab kasvu ka põllumaahektari saagikus (kuni seitsmekordseks võrreldes 1900. a keskmise tasemega) ja üles haritakse uusi maid. Samal ajal võtab osa haritavast maast enda alla linnastumine ja tööstus ning osa erodeerub, eriti seal, kus kasutusel on kapitalimahukas põllumajanduspraktika.⁵⁹ Lõpuks jõutakse piirini, kus kogu haritav maa on kasutusele võetud. Sealpeale — kui rahvaarv endiselt

⁵⁹Tänapäeva mõistes intensiivpõllumajandus. *Toim.*

Joonis 39. Maailma mudel "piiramatute" loodusvarade ja reostustõrje korral. Maailma mudelis on 1975. aastasse lisatud tehnoloogiline täiustus, mis aitab vältida eelmiste stsenaariumide probleeme loodusvarade ammendumise ja reostusega. Siin oletame, et jäätmete teke tööstus- ja põllumajandustoodangu ühiku kohta väheneb neljandikuni selle 1970. aasta tasemest. Ressursipoliitika on sama mis joonisel 37. Need muutused lubavad rahvaarvul ja tööstustoodangul kasvada, kuni kogu haritav maa on kasutusele võetud. Seejärel toidu hulk inimese kohta väheneb ja tööstuse kasv aeglustub, sest kapital suunatakse toidutootmisse.

kasvab — hakkab toidu kogus inimese kohta vähenema. Kui toidunappus ilmsiks tuleb, suunatakse osa tööstuskapitali põllumajandusse, et maa saagikust suurendada. Selle tagajärjel jääb investeringuteks vähem kapitali ja lõpuks hakkab tööstustoodang inimese kohta kahanema. Kui toidu hulk inimese kohta langeb

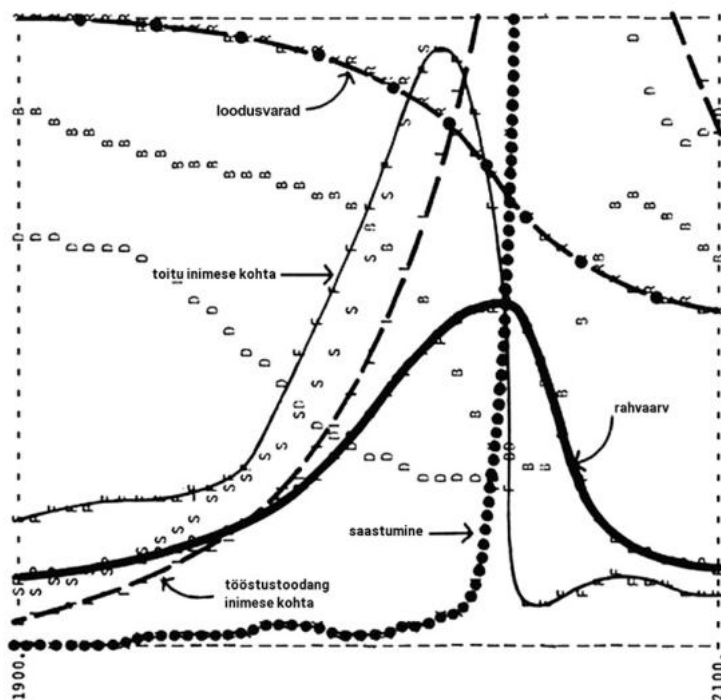
alla elatusmiinimumi, hakkab suremus suurenema ja rahvaarvu kasv peatub.

Suurem toidutootmine ja parem sündimuse regulatsioon

Joonisel 39 avalduva probleemi põhjusena võib vaadelda kas liiga vähest toitu või liiga suurt hulka inimesi. Tehnoloogiline reaktsioon esimesele variandile oleks toota rohkem toitu, vahest näiteks roheline revolutsiooni põhimõtteid mingil moel edasi arendades. (Uute, saagirohketes teraviljasortides aretamine, mis on rohelise revolutsiooni olemuseks, on algse mudeli võrrandites juba arvesse võetud.) Tehnoloogiline lahendus teisele probleemile oleks välja töötada paremad meetodid sündimuse reguleerimiseks. Tulemusi, mida võiksime oodata, kui need muudatused — koos juba eespool käsitletud muudatustega ressursikasutuses ja sündimuse regulatsioonis — viidaks ellu 1975. aastal, on nii eraldi kui ka üheskoos kujutatud joonistel 40, 41 ja 42.

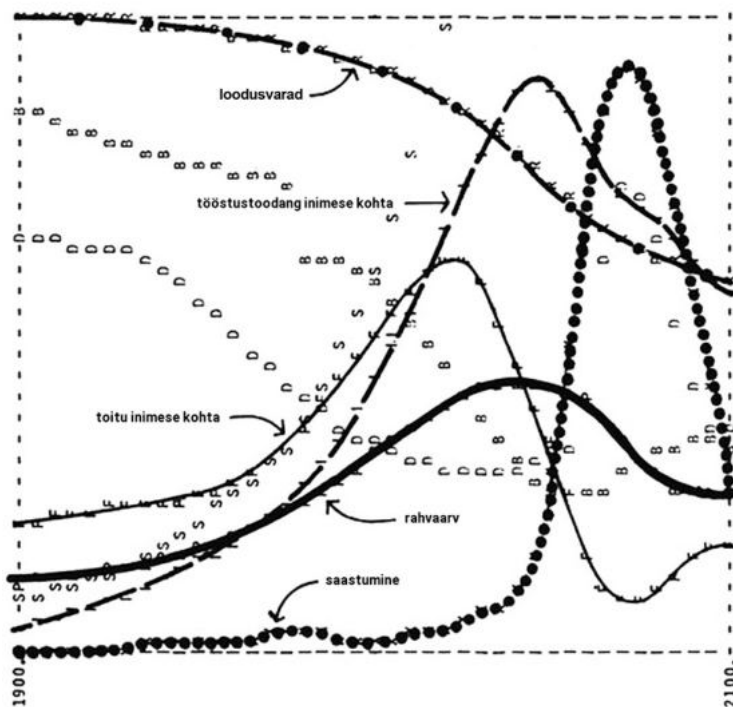
Joonisel 40 eeldame, et kogu maakera põllupinna keskmist normaalset hektarisaaki on võimalik veel kaks korda suurendada. Tulemuseks on inimese kohta arvatud toidu koguse, tööstustoodangu ja teenuste mahu tohutu kasv. Maailma keskmine tööstustoodang *per capita* (kogu maakera rahvastikku arvestades) peaaegu võrdsustub USA 1970. aasta tasemega, aga ainult lühikeks ajaks. Kuigi reostustõrjepoliitika on endiselt range, mistõttu jäätmete kogus toodanguühiku kohta on vähenenud neli korda, kasvab tööstus nii kiiresti, et annab peatselt neli korda rohkem toodangut. Seega suureneb saastamine seda ohjeldada püüdva poliitika kiuste ja reostuskriis peatab edasise kasvu, nagu juhtus ka joonisel 37.

Joonis 41 kujutab alternatiivset tehnoloogiaga seotud poliitikat — täiuslikku sündimuse regulatsiooni, mis algaks 1975. aastal ja oleks vabatahtlik. Selle tulemusena ei peatu rahvaarvu kasv täielikult, sest niisugune poliitika hoiab ära ainult soovimatute laste sünni. Sündimus kahaneb ikkagi märkimisväärselt ning rahvaarv suureneb aeglasemalt kui joonistel 39 ja 40. Selles stsenaariumis peatab kasvu toidukriis, mis saabub umbes 20 aastat hiljem kui joonisel 39.

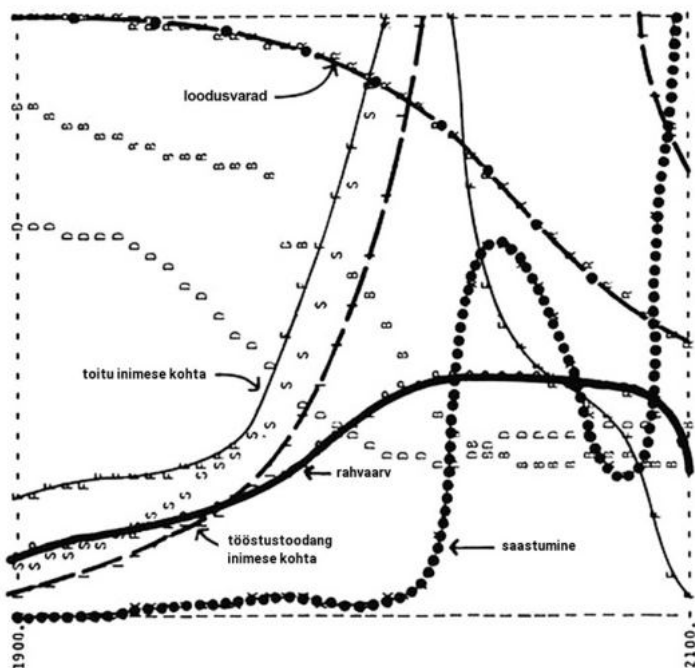
Joonis 40. Maailma mudel “piiramatute” loodusvarade, reostustõrje ja suurenenud tootlikkusega põllumajanduse korral. Et ära hoida eelmise stsenaariumi toidukriisi, on siin alates 1975. aastast kahekordistatud maa keskmist saagikust ning ühtlasi arvestatud varasematel joonistel kujutatud reostus- ja ressursipoliitika mõju. Nende kolme meetme kombinatsioon kõrvaldab nii suure hulga kasvutõkkeid, et rahvaarvu ja tööstustoodangu näitajad kerkivad väga kõrgele. Kuigi iga toodanguühiku kohta tekib tunduvalt vähem jäätmeid, suureneb kogutoodang siiski nii palju, et see kutsub esile reostuskriisi, mis kasvu peatab.

Joonisel 42 on üheaegselt rakendatud suuremat põllumaa saagikust ja täiuslikku sündimuse regulatsiooni. Kõigis maailmamudeli sektorites on kasutatud niisuguseid tehnoloogilisi võtteid, mis aitaksid seal varitsevatest kasvupiiridest mingil moel mööda hiilida. See mudelsüsteem toodab tuumaenergiat, taaskasu-

Joonis 41. Maailma mudel „piiramatute” loodusvarade, reostustõrje ja „täiusliku” sündimuse regulatsiooni korral. Toidutootmise suurendamise asemel on siin toidunappuse ennetamise poliitikana katsetatud sündimuse regulatsiooni tõhustamist. Et sündimuse regulatsioon on vabatahtlik ega nõua mingeid muutusi väärtushinnangutes, jätkub rahvaarvu kasv, ent aeglasemalt kui joonisel 39. Sellegipoolest lükkab see toidukriisi edasi kõigest ühe või kahe aastakümne võrra.

tab loodusvarasid, kaevandab ka kõige raskemini ligipääsetavaid maagivarasid, vähendab saastamist nii palju kui võimalik, viib põllumaa saagikuse tasemele, millest pole osatud undki näha, ja täieneb ainult nende lastega, keda nende vanemad on teadlikult soovinud. Tulemuseks on ikkagi kasvu lõpp enne 2100. aastat. Sedapuhku peatavad kasvu kolm üheaegset kriisi. Põllumaa

Joonis 42. Maailma mudel “piiramatute” loodusvarade, reostustõrje, suurenenud tootlikkusega põllumajanduse ja „täiusliku” sündimuse regulatsiooni korral. Siin on maailmamudelisse korraga arvesse võetud kõiki nelja tehnoloogiaga seotud abinõu, et püüda ära hoida eelmiste stsenaariumide kasvu ja kokkuvarisemise mustrit. Kõik loodusvarad võetakse kasutusele ja 75 protsenti kasutatud loodusvaradest töötatakse ümber taaskasutuseks. Jäätmete teke on vähenenud neljandikuni 1970. aasta tasemest. Põllumaa saagikus on kahekordistunud ja tõhusad sündimuse reguleerimise meetodid kogu maailma rahvastikule kättesaadavaks tehtud. Selle tulemusena saavutatakse mõneks ajaks püsiv rahvaarv ja maailma keskmine sissetulek, mis ühe inimese kohta arvatult küünib peaaegu USA praeguse tasemeni. Lõpuks aga tööstuse kasv ikkagi peatub ja suuremus suureneb, sest loodusvarad ammenduvad, reostus kuhjub ning toidutootmine kahaneb.

üleekspluateerimine põhjustab erosiooni ning toidutootmine hakkab vähenema. Jõukas maailma rahvastik (ehkki mitte nii jõukas kui praegu USAs) ammutab peaaegu tühjaks loodusrikkuste varu. Saastamine suureneb, väheneb ja siis suureneb uuesti märkimisväärselt, vähendades veelgi toidutootmist ja tuues kaasa suremuse järsu tõusu. Tehnoloogiliste lahenduste rakendamine eraldivõetult on pikendanud rahvastiku ja tööstuse kasvu perioodi, kuid pole kõrvaldanud kasvu enese ülempiiri.

Ülemäärane tarbimine

Arvestades maailmamudeli paljusid lähendusi ja puudusi, pole mingit mõtet süngelt juurdlema jääda nende mitmesuguste katastroofide üle, mida see kipub genereerima. Rõhutagem veel kord, et ükski neist arvutistsenaariumidest pole ennustus. Me ei arva, et tegelik maailm käituks samamoodi, nagu teeb seda maailmamudel ükskõik missugusel siin esitatud graafikul, eriti mis puudutab kokkuvarisemise viisi. Mudel sisaldab dünaamilisi väiteid ainult inimtegevuse füüsiliste aspektide kohta. Mudel eeldab, et sotsiaalsed muutujad — sissetulekute jaotus, hoiakud pere suuruse kohta, kauba-, teenuste- ja toidueelistused — järgivad üle kogu maailma samu seaduspärasusi mis lähiminevikus. Need seaduspärasused — ja inimeste väärtushinnangud, mida nad esindavad — on kõik kujunenud meie tsivilisatsiooni kasvufaasis. Kindlasti revideeritaks neid oluliselt, kui rahvaarv ja sissetulekud hakkaksid vähenema. Et meie meelest on raske ette kujutada, missugused uued inimese ühiskondliku käitumise vormid võiksid esile kerkida kokkuvarisemise tingimustes ja kui kiiresti need võiksid esile kerkida, siis ei üritanudki me selliseid sotsiaalseid muutusi modelleerida. Meie mudeli kehtivus, nii palju kui seda on, ulatub iga arvutiväljundi graafikul ainult sinnamaani, kus kasv lõpeb ja algab kokkuvarisemine.

Kuigi me suhtume suure ettevaatusega praeguse maailmamudeli lähendustesse ja lihtsustustesse, on see viinud meid ühe järelduseni, mis näib paika pidavat kõigi seni kontrollitud eelduste korral. *Maailmasüsteemi olemuslik käitumislaid on rahvastiku ja kapitali eksponentsiaalne kasv, millele järgneb kokkuvarisemi-*

ne. Nagu oleme näidanud siin esitatud stsenaariumide abil, käitub süsteem sel moel nii siis, kui me eeldame praeguse süsteemi muutumatust, kui ka siis, kui eeldame süsteemis mis tahes hulgal tehnoloogilisi muutusi.

Kõigi selles peatükis esitatud stsenaariumide juures on vaiki-misi eeldatud, et rahvastiku ja kapitali kasvul tuleks lasta jätku-da, kuni nad jõuavad mingi "loomuliku" piirini. See eeldus näib olevat aluseks ka praeguses maailmas toimivale inimkonna väärtussüsteemile. Niipea kui me mudeli koostamisel sellest eeldu-sest lähtume, on tulemuseks süsteemi kasv üle oma taluvuspiiri ja sellele järgnev kokkuvarisemine. Kui lisame mudelisse tehnilis-ed ja tehnoloogilised uuendused, mis kõrvaldavad edukalt mõne kasvutõkke ja hoiavad ära mõne kokkuvarisemise, kasvab süs-teem lihtsalt järgmise piirini, ületab selle mõneks ajaks ja variseb siis ikkagi kokku. Lähtudes esmasest eeldusest, mille kohaselt rahvastiku ja kapitali kasvu ei tohiks tahtlikult piirata, vaid neil tuleks lasta "ise oma taset otsida", ei ole meil õnnestunud lei-da tegevusprogrammi, mis suudaks ära hoida kokkuvarisemiseni viivat käitumist.

Tegelikult pole sugugi raske mõista, kuidas kokkuvarisemise-ni viiv käitumine sünnib. Oleme nimelt avastanud, et omavahel põimunud tagasisideahelate võrgustikus, mis moodustabki meie maailmasüsteemi, tuleb päriselulise olukorra kajastamiseks lisa-da kõikjale põhjuste ja nende tagajärgede vahele ajalised viivitused. Need on loomulikud viivitused, mida ei saa tehniliste vahen-ditega kõrvaldada. Nii näiteks kulub umbes viisteist aastat lapse sünnist ajani, mil ta võib ise esimese lapse saada. Olemuslik viivi-tus populatsiooni vananemises kutsub esile vältimatu ajalise nih-ke populatsiooni võimes reageerida muutunud oludele sündimuse kaudu. Teise niisuguse viivituse moodustab aeg, mis kulub saas-teaine sattumisest keskkonda tema mõõdetava mõju avaldumiseni inimeste tervisele. See viivitus koosneb ajast, mille jooksul saas-teaine jõuab õhu, jõgede või mulla kaudu toiduahelasse, samuti ajast, mis kulub selle aine seedimisest või imendumisest inimese organismi kliiniliste sümptomite avaldumiseni. Mõne kantsero-geeni puhul võib see teine viivitus kesta koguni 20 aastat. Viivi-tusi põhjustab ka asjaolu, et muutunud vajadustele reageerimiseks

pole võimalik kapitali ühest sektorist teise üle kanda hetkega; uut kapitali saab toota ja uut maad kasutusele võtta ainult järk-järgult ning reostust saab hajutada või saasteaineid ohututeks vormideks lagundada ainult aegamööda.

Dünaamilises süsteemis on viivitustel tõsised tagajärjed ainult siis, kui süsteem ise kiiresti muutub. Seda väidet aitab vahest selgitada üks lihtne näide. Kui te juhite autot ja jälgite enda ees olevat teed, lahutab teie tajumusi ja teie reaktsiooni neile väga lühike, kuid vältimatu viivitus. Veidi pikem viivitus lahutab hetke, mil te vajutate gaasi- või piduripedaali, hetkest, mil auto teie tegevusele reageerib. Te olete õppinud nende viivitustega toime tulema. Te teate, et nende tõttu ei ole ohutu liiga kiiresti sõita. Kui te seda siiski teete, ootab teid kindlasti varem või hiljem piiridest üleasumise ja kokkuvarisemise stsenaarium. Kui teie silmad oleksid kinni seotud ja te peaksite autot juhtima kõrval istuva kaasreisija juhtnööride järgi, pikeneks viivitus taju ja teo vahel veel märkimisväärselt. Ainus ohutu viis sellele kasvanud viivitusele reageerida oleks kiirust maha võtta. Kui te püüaksite tavalise kiirusega sõita või kiirust järjest lisada (nagu eksponentsiaalse kasvu korral), oleks tagajärjeks õnnetus.

Niisamuti poleks viivitused maailmasüsteemi tagasisideaheletes probleemiks, kui süsteem kasvaks väga aeglaselt või ei kasvaks üldse. Sel juhul saaks igasuguseid toiminguid või samme sooritada järk-järgult ning muutustel oleks viivituste ajal aega anda tagasisidet kõigile süsteemi osadele, enne kui tekiks vajadus uute toimingute või sammude järele. Seevastu kiire kasvu korral allutatakse süsteem uutele toimingutele ja sammudele tükk aega enne seda, kui on avanenud võimalus eelmiste toimingute ja sammude mõju korralikult hinnata. Veel hullem on olukord siis, kui kasv on eksponentsiaalne ja süsteem muutub üha kiiremini.

Nii ei jõua eksponentsiaalselt kasvav rahvastik ja kapital mitte ainult süsteemi taluvuspiirini, vaid ajutiselt ka ületavad selle, enne kui ülejäänud süsteem talle omaste viivitustega jõuab reageerida ja kasvu peatada. Eksponentsiaalselt kasvavas koguses tekitud saasteainete hulk võib ületada ohtliku taseme, sest ohtu märgatakse aastaid pärast reostuse jõudmist keskkonda. Kiiresti kasvav tööstussüsteem võib luua mingist konkreetsest loodusvarast

sõltuva kapitalibaasi ja siis avastada, et selle loodusvara eksponentsiaalselt kahanevad varud ei suuda teda toita. Rahvastiku vanuselisest struktuurist tulenevate viivituste tõttu kasvab rahaarv veel 70 aastat pärast keskmise sündimuse langemist alla taastetase (keskmiselt kaks last abielupaari kohta).

Tehnika ja tehnoloogia tegelikus maailmas

Tehnikaoptimistid keskenduvad oma lootustes tehnika ja tehnoloogia suutlikkusele rahvastiku ja kapitali kasvupiire nihutada või need kõrvaldada. Me näitasime, et tehnoloogia rakendamine sellistele maailmamudeli nähtavatele probleemidele nagu loodusvarade ammendumine või saastumine või toidupuudus ei avalda mingit mõju *olemuslikule* probleemile, milleks on eksponentsiaalne kasv lõplikus ja keerulises süsteemis. Isegi meie katsed kasutada mudelis kõige optimistlikumaid hinnanguid tehnika ja tehnoloogia hüvedele ei hoidnud ära rahvastiku ja tööstuse allakäiku, mis lõpuks ikkagi saabus, ega suutnud tegelikult ühelgi juhul lükata kokkuvarisemist kaugemale 2100. aastast. Enne kui asuda järgmises peatükis uurima teisi tegutsemisviise, mis pole seotud tehnika ega tehnoloogiaga, laiendagem oma arutelu tehniliste lahenduste üle veel mõnele selle valdkonna aspektile, mida polnud võimalik maailmamudelil arvesse võtta.

Tehnika ja tehnoloogia kõrvalnähtused

Garrett Hardin on määratlenud kõrvalnähtust kui “tagajärge, mida ma polnud ette näinud või millest ma ei taha mõelda”.⁶⁰ Ta on avaldanud arvamust, et kuna need nähtused on tegelikult põhinähtusest lahutamatud, ei tohiks neid üldse *kõrvalnähtusteks* nimetada. Igal uuel tehnoloogial on muidugi kõrvalnähtusi ning

⁶⁰Garrett Hardin. “The cybernetics of competition: A biologist’s view of society”. — *Perspectives in Biology and Medicine*, 1963, No. 7, p. 58. Taastrükk: Paul Shepard, Daniel McKinley (eds.). *The Subversive Science*. Boston: Houghton Mifflin, 1969, p. 275.

üks modelleerimise peamisi eesmärgke on neid ette näha. Siin peatükis vaadeldud stsenaariumid on osutanud mõnele kõrvalnähtusele, mis ühe või teise tehnoloogiaga kaasnedes on mõjutanud maailma füüsilist või majandussüsteemi. Paraku ei näita mudel oma praeguses arengujärgus uute tehnoloogiate *sotsiaalseid* kõrvalnähtusi. Ometi on just need nähtused sageli kõige tähtsamad, kui räägime tehnika ja tehnoloogia mõjust inimeste elule.

Üks viimase aja näiteid uue eduka tehnoloogia sotsiaalsest kõrvalnähtustest pärineb nn rohelise revolutsiooni juurutamise ajast maailma põllumajandusühiskondades. Roheline revolutsioon — uute sortide kasutuselevõtt koos väetiste ja pestitsiididega — oli mõeldud tehnoloogilise lahendusena maailma toidu probleemile. Selle uue põllumajandustehnoloogia kavandajad nägid ette mõningaid sotsiaalprobleeme, mida see võiks traditsioonilistes kultuurides tekitada. Roheline revolutsioon ei pidanud mitte ainult rohkem toitu tootma, vaid pidi ka töömahukas olema, s.t uusi töökohti looma, vajamata seejuures suuri kapitalimahutusi. Mõnes maailma piirkonnas, näiteks Indias Pandžabi osariigis, on roheline revolutsioon tõepoolest suurendanud põllumajanduslike töökohtade arvu kiiremini üldisest rahvaarvu kasvust. Ida-Pandžabis suurenes aastail 1963–1968 reaalpalk 16 protsenti.⁶¹

Rohelise revolutsiooni peaeesmärk — suurema hulga toidu tootmine, mida võib nimetada ka põhi- või soovitud nähtuseks — näis olevat täidetud. Enamiku piirkondade kohta, kus uued viljasordid kasutusele võeti, ei saa aga paraku öelda, et sotsiaalsed kõrvalnähtused oleksid läbinisti soodsad olnud. Enne rohelist revolutsiooni oli maajaotus Indias Pandžabis märkimisväärselt õiglane ja võrdne. Tavaliselt on arengumaades maaomandi pilt tunduvalt kirjum: enamik inimesi harib väga väikest maalappi ja hii-gelsuur osa maast on väikese hulga inimeste valduses.

⁶¹Expert Committee on Assessment and Evaluation. *Modernizing Indian Agriculture. Report on the Intensive Agricultural District Programme (1960–68)*. Vol. 1. New Dehli: Ministry of Food, Agriculture, Community Development, and Cooperatives, 1969.

Kus niisugune majanduslik ebavõrdsus juba tekkinud on, seal kipub roheline revolutsioon ebavõrdsust veelgi suurendama. Enamasti võtavad uued meetodid esimesena kasutusele suurfarmid. Neil on selleks kapitali ja nad võivad seda riski endale lubada. Kuigi uute viljasortidega ei kaasne tingimata nõuet, et maad peaks hakkama masinatega harima, annavad nad siiski tugeva majandusliku tõuke mehhaniseerimisele, eriti seal, kus saadakse mitu saaki aastas ning vaja on kiiret viljakoristust ja taaskülvi. Suurfarmides viivad lihtsad majanduskaalutlused peaaegu möödapääsmatult selleni, et inimtööjõud asendatakse masinatega ja maad ostetakse veelgi rohkem juurde.⁶² Niisuguse sotsiaalmajandusliku positiivse tagasisideahela lõpptagajärg on töötus põllumajanduses, kasvav ränne linnadesse ja vahest isegi sagenev alatoitumus, sest vaestel ja töötutel pole raha toodetud lisatoidu ostmiseks.

Üht konkreetset näidet roheline revolutsiooni sotsiaalsetest kõrvalnähtudest piirkonnas, kus maa on jaotunud ebavõrdselt, on kirjeldatud järgmiselt.

Maata töötaja sissetulek Lääne-Pakistanis on praegu ikka veel umbes sama suur kui viis aastat tagasi, alla saja dollari aastas. Seevastu maaomanik, kellel on 1500-aakrine nisufarm, ütles mulle tänavu talvel, kui ma Pakistanis käisin, et oli oma viimaselt saagilt saanud puhaskasumit üle 100 000 dollari.⁶³

Statistika Mehhikost, kus roheline revolutsioon algas 1940. aastatel, pakub veel ühe näite. Aastail 1940–1960 kasvas põllumajandustoodang Mehhikos keskmiselt viis protsenti aastas. Ajavahemikus 1950–1960 vähenes aga maata töötaja keskmine tööpäevade arv aastas 194-lt 100-le ning reaalsissetulek 68 dollarilt 56-le. Kaheksakümmend protsenti lisandunud põllumajandustoodangust pärines kolmest protsendist farmidest.⁶⁴

⁶²Suurepärasst ülevaadet sellest probleemist vt Robert d'A. Shaw' raamatust *Jobs and Agricultural Development* (Washington, DC: Overseas Development Council, 1970).

⁶³Richard Critchfield. "It's a Revolution All Right". Alicia Patterson Fund paper. New York: Alicia Patterson Fund, 1971.

⁶⁴Robert d'A. Shaw. *Jobs and Agricultural Development*, p. 44.

Neist ettenägematutest sotsiaalsetest kõrvalnähtustest ei tule järeldada, nagu oleks rohelise revolutsiooni “tehnoloogia” läbi kukkunud. Küll aga tähendavad need, et sotsiaalseid kõrvalnähtusi tuleb ette näha ja püüda leevendada *enne* uue tehnoloogia ulatuslikku kasutuselevõttu.

Sedamööda, kuidas põllumajandus muutub traditsioonilisest peatoiduse hankimisest nüüdisaegseks kaubanduslikuks farmipidamiseks, [...] on üha tähtsam hoolitseda selle eest, et asjakohane tass läheks otse inimesele, kes maad harib. Õigupoolest on isegi raske ette kujutada, kuidas võiks toidutootmine Ladina-Ameerikas ja Sahara-taguses Aafrikas mingil mõistlikul viisil moderniseeruda, kui maad ei hakata õiglasemalt registreerima, jaotama ja inimeste seaduslikuks omandiks vormistama.⁶⁵

Niisugused ettevalmistused tehnoloogilisteks muutusteks vajavad vähemalt rohkesti aega, kui mitte muud. Iga muutus tavalises asjaajamises nõuab kohanemisperioodi, et inimesed saaksid teadlikult või ebateadlikult oma ühiskondliku süsteemi ümber korraldada ja muutustega harjuda. Kui tehnika võib muutuda kiiresti, siis poliitilised ja sotsiaalsed institutsioonid muutuvad tavaliselt väga aeglaselt. Mis põhiline, nad ei muutu peaaegu kunagi uute ühiskondlike vajaduste *ootuses*, vaid ikka ja alati neile reageerides.

Oleme juba maininud füüsiliste viivituste dünaamilist mõju maailmamudelis. Meil tuleb silmas pidada ka sotsiaalsete viivituste olemasolu; need on viivitused, mida ühiskond vajab, et muutused omaks võtta või neiks valmistuda. Enamik viivitusi, olgu nad füüsilised või sotsiaalsed, vähendab maailmasüsteemi stabiilsust ja suurendab “üle piiri mineku” tõenäosust. Sotsiaalsed viivitused nagu füüsilisedki muutuvad üha tähtsamaks, sest eksponentsiaalse kasvu protsessid tekitavad lisasurvet üha kiiremas tempos. Maailma rahvaarv kasvas ühelt miljardilt kahele rohkem kui saja aastaga. Kolmas miljard lisandus 30 aastaga ja vähem kui 20 aastaga on maailma rahvaarv jõudmas nelja miljardini. Viie, kuue ja võib-olla isegi seitsme miljardini jõutakse enne

⁶⁵Lester R. Brown. *Seeds of Change*. New York: Praeger Publishers, 1970, p. 112.

2000. aastat, vähem kui 30 aastaga praegusest. Kuigi tehnilised ja tehnoloogilised muutused on suutnud seni selle kiireneva tempoga sammu pidada, pole inimkonnal ette näidata sisuliselt ühtki uut avastust, mis aitaks kiirendada sotsiaalseid, s.t poliitilisi, eetilisi ja kultuurilisi muutusi.

Probleemid, millele pole tehnilisi lahendusi

Kui Ameerika linnad olid uued, kasvasid nad kiiresti. Maad oli külluses ja see oli odav, uusi hooneid kerkis pidevalt ning linnastunud piirkondade elanikkond ja majandustoodang kasvas järjest. Lõpuks oli aga kesklinnas kogu maa hõivatud. Jõutud oli füüsilise piirini, mis ähvardas rahvaarvu ja majanduse kasvu selles linnas osas peatada. Tehnoloogiline vastus sellele oli, et hakati ehitama pilvelõhkujaid ja lifte, mis sisuliselt kõrvaldas maapuuduse kui kasvu limiteeriva teguri. Kesklinnadesse koondus rohkem rahvast ja rohkem äri. Siis tekkis uus takistus. Kaubad ja töötajad ei pääsenud tihedalt asustatud ja täisehitatud kesklinna ning sellest väljapoole jäävate alade vahel piisavalt kiiresti liikuma. Jällegi oli lahendus tehnoloogiline. Rajati kiirteede võrgustik, ühistranspordisüsteem ja helikopterite maandumisplatsid kõrgeimate hoonekatustel. Nii saadi jagu transpordiprobleemist, hoonete kõrgus aina kasvas, rahvaarv suurenes.

Nüüd on enamiku USA suurlinnade kasv peatunud. (Kümnest suurimast linnast viies — New Yorgis, Chicagos, Philadelphias, Detroitis ja Baltimore'is — ajavahemikus 1960–1970 elanikkond kahanes. Columbia ringkonnas Washingtonis rahvaarv ei muutunud. Los Angeles, Houston, Dallas ja Indianapolis jätkasid kasvu, vähemalt osalt uusi maa-alasid enesega liites.)⁶⁶ Jõukamad inimesed, kellel on majanduslik valikuvõimalus, kolivad üha paisuvatesse, suurlinnu ümbritsevatesse eeslinnadesse. Kesklinnu iseloomustavad müra, saastunud õhk, kuritegevus, narkomaania, vaesus, streigid ja sotsiaalteenuste puudulikkus. Elu kvaliteet lin-

⁶⁶US Bureau of the Census. *1970 Census of Population and Housing, General Demographic Trends of Metropolitan Areas, 1960–70*. Washington, DC: Government Printing Office, 1971.

nasüdames on halvenenud. Kasv on peatunud osalt probleemide tõttu, millele ei ole tehnilisi lahendusi.

Tehnilist lahendust võib määratleda kui lahendust, “mis nõuab muutusi ainult loodusteaduste rakendamise viisis ja vähe muutusi või üldse mitte inimeste väärtushinnangutes ja moraaliarusaamades”.⁶⁷ Paljudel tänapäeva probleemidel ei ole tehnilist lahendust. Sellised on näiteks tuumavõidurelvastumine, rassipinged, tööpuudus. Isegi kui ühiskonna tehniline progress täidab kõik ootused, võib just mõni tehnilise lahenduseta probleem või mitme sellise probleemi koostoime lõpuks peatada rahvastiku ja kapitali kasvu.

Piiride valik

Tehniliste võtete rakendamine, et murda keskkonna loomulik vastupanu mis tahes kasvuprotsessile, on olnud minevikus nii edukas, et terve tõekspidamiste süsteem on kujunenud põhimõtte ümber, mille kohaselt piiridest tuleb jagu saada, selle asemel et nendega elama õppida. Niisugust arusaama on võimendanud maakera ja tema loodusrikkuste näiline hiigelsuurus ning inimese ja tema ettevõtmiste suhteline väiksus.

Kuid maakera võimaluste ja inimese ettevõtmiste vahekord on muutumas. Eksponentsiaalne kasv lisab igal aastal ökosüsteemi miljoneid inimesi ja miljardeid tonne saasteaineid. Isegi ookean, mis kunagi näis sisuliselt ammendamatu, kaotab liik liigi järel kaubanduslikult kasulikke loomi. Hiljutine ÜRO Toidu- ja Põllumajandusorganisatsiooni statistika näitab, et esimest korda pärast 1950. aastat vähenes maailma summaarne kalasaak 1969. aastal hoolimata sellest, et püügivõtted on muutunud mehhaniseeritumaks ja intensiivsemaks. (Kaubanduslikest liikidest on muutu-

⁶⁷Garrett Hardin. “The tragedy of the commons”. — *Science*, 1968, Vol. 162, No. 3859, p. 1243.

nud üha napimaks skandinaavia heeringa, menhedeni⁶⁸ ja tursa varud.)⁶⁹

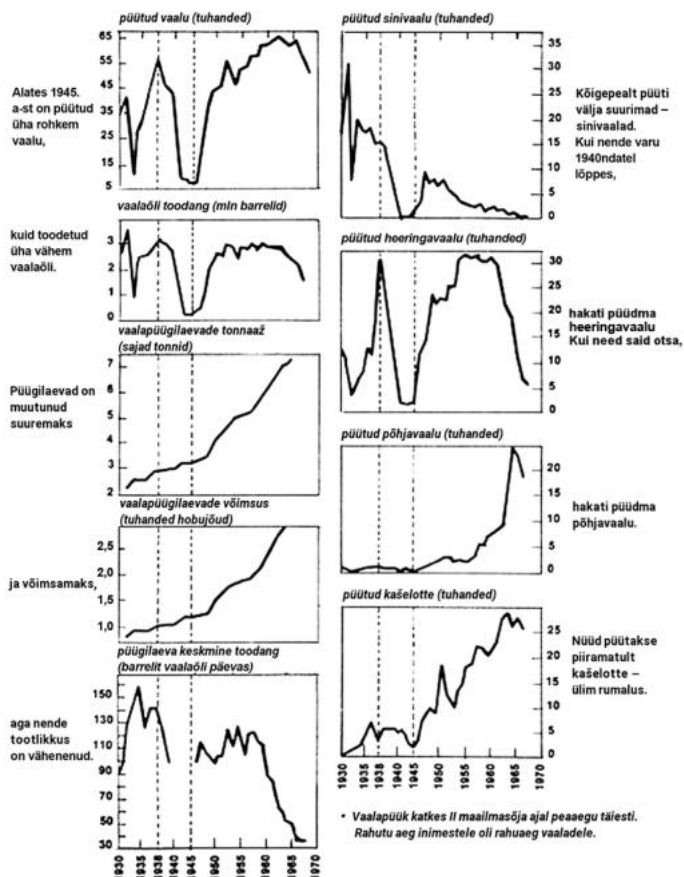
Ometi tundub, et inimkond ei taha kuidagi õppust võtta põrkumisest Maa vaieldamatute piiridega. Lugu tööstuslikust vaalapüügist, mida on kujutatud joonisel 43, demonstreerib ühe piskese süsteemi näitel, missugused on tagajärjed, kui püüda lõplikus keskkonnas lõputult kasvada. Vaalapüüdjad on süstemaatiliselt liikunud ühest piirist teiseni ja püüdnud neid kõiki ületada, suurendades püügijõudu ja võttes kasutusele uut tehnikat. Nii on nad hävitanud ühe liigi teise järel. Selle konkreetse igavese kasvu strateegia ainuvõimalik lõpptagajärg on nii vaalade kui ka vaalapüüdjate täielik väljasuremine. Teine võimalik strateegia oleks *inimese seatud piiri* kehtestamine vaalade arvule, keda võib aastas püüda, nii et vaalapopulatsioon püsiks muutumatu suurusega. Säärane iseendale seatud vaalapüügi piirang oleks ebameeldiv kitsendus, mis takistaks selle tööstusharu kasvu. Kuid vahest oleks see ikkagi parem valik võrreldes nii vaalade kui ka vaalapüügitööstuse järkjärgulise kadumisega.

Iga ühiskond, mis püüab loomulikke piire ületada uue tehnoloogia abil, seisab põhimõtteliselt silmitsi sama valikuga, mis tuleb teha vaalapüügitööstusel. *Kas on parem püüda elada neid piire arvestades ja leppida enesele seatud kasvupiiranguga või jätkata kasvu, kuni kerkib esile järgmine loomulik piir, ja loota, et selleks ajaks aitab mõni järjekordne tehniline hüpe ikka edasi kasvada?* Mitme viimase sajandi kestel on inimkond järginud teisenä nimetatud kurssi nii järjekindlalt ja edukalt, et esimene võimalus on peaaegu unustatud.

Väitega, et rahvastiku ja kapitali kasv peab *varsti* peatuma, ei pruugi paljud nõustuda. Kuid sisuliselt keegi ei taha väita, et materiaalne kasv sellel planeedil saaks kesta lõputult. Praeguses inimajaloo järgus on eespool toodud variantide vahel võimalik valida veel peaaegu kõigis inimtegevuse valdkondades. Inimkon-

⁶⁸Kalade perekond heeringlaste sugukonnast (*Clupeidae*), levinud peamiselt Atlandi ookeani Ameerika-poolsetes rannavetes. *Toim.*

⁶⁹UN Food and Agriculture Organization. *The State of Food and Agriculture*. Rome: UN Food and Agriculture Organization, 1970, p. 6.

Joonis 43. Nüüdisaegne vaalapüük. Et metsikud vaalaparved on hävitatud, on ellujäänute leidmine muutunud raskemaks ja nõudnud rohkem pingutusi. Pärast suuremate vaalade tapmist on asunud püüdma väiksemaid liike, et tööstusharu elus püsiks. Ent kuna mingeid liigilisi piiranguid pole kunagi olnud, püütakse suured vaalad alati välja, ükskõik kus või millal neid kohatakse. Niisiis kasutatakse väikseid vaalu suurte hävitamise subsideerimiseks. Allikas: Roger Payne. "Among wild whales". — *The New York Zoological Society Newsletter*, November 1968.

nal on veel võimalus omal vabal valikul endale piirid seada ja peatuda, nõrgestades mõningaid tugevaid survetegureid, mis tõukavad tagant kapitali ja rahvastiku kasvu, või rakendada vastusurvet — või teha mõlemat. Selline vastusurve pole tõenäoliselt kuigi meeldiv. See toob endaga kindlasti kaasa põhjalikke muutusi sotsiaalsetes ja majanduslikes struktuurides, mis on sajandeid kestnud kasvu ajal ühiskonnas sügavalt juurdunud. Teine võimalus on oodata, kuni tehnoloogia muutub üle jõu käivalt kalliks või kuni tehnoloogia kõrvalnähtused ise kasvu peatavad või kuni tekivad probleemid, millele ei ole tehnilisi lahendusi. Kõigil neil juhtudel on võimalus piire valida juba käest libisenud. Kasvu peatavad pinged, mis ei ole inimese valitud ja mis võivad olla — nagu näitab maailmamudel — märksa hullemad nendest, mida ühiskond ise saaks valida.

Pidasime siin vajalikuks nii pikalt tehnoloogia analüüsil peatuda, sest meile tundub, et tehnoloogiline optimism on kõige levinum ja kõige ohtlikum reaktsioon avastustele, mis me oma maailmamudeli põhjal teinud oleme. Tehnoloogia võib leevendada probleemi sümptomeid, puudutamata selle põhjusi. Niisiis võib usk tehnoloogiasse kui kõigi probleemide lahendajasse meie tähelepanu kõrvale juhtida tähtsaimalt probleemilt, milleks on kasv lõplikus süsteemis, ja takistada meil tõhusalt tegutsemast selle lahendamise nimel.

Teisest küljest pole meil kindlasti mingit kavatsust tehnoloogiat häbimärgistada kui midagi kurja või kasutatut või üleliigset. Me oleme ise tehnoloogiavaldkonna spetsialistid ja töötame tehnoloogiainstituudis. Meie veendumus on — ja järgmises peatükis seda ka näitame —, et paljud siin mainitud tehnika- ja tehnoloogiasaavutused, nagu jäätmete taaskasutus, reostustõrjevahendid või kontratseptiivid, on inimühiskonna tuleviku seisukohast hädavajalikud, *kui neid rakendada koos teadlike ja läbikaalutud kasvupiirangutega*. Me tauniksime tehnoloogiahüvede põhjendamatu tagasilükkamist sama kindlalt, kui me siin argumenteeri- me nende põhjendamatu heakskiidu vastu. Vahest kõige paremini

võtab meie seisukohad kokku Sierra Clubi⁷⁰ moto: “Mitte arutu vastuseis progressile, vaid vastuseis arutule progressile.”

Tahaksime loota, et iga uut tehnoloogilist lahendust vaagides vastab ühiskond kolmele küsimusele *enne*, kui see tehnoloogia laialdaselt omaks võetakse. Need küsimused on järgmised:

1. Missuguseks kujunevad selle tehnoloogia ulatusliku rakendamise kõrvalnähtused — nii füüsilised kui ka sotsiaalsed?
2. Missuguseid muudatusi tuleb ühiskonnas teha, enne kui seda tehnoloogiat saab korralikult rakendada, ja kui palju selleks aega kulub?
3. Kui tehnoloogia on läbinisti edukas ja kõrvaldab mõne loomuliku kasvupiiri, siis missuguse piirini jõuab kasvav süsteem järgmisena? Kas ühiskond eelistab järgmisest piirist tulenevaid pingeid neile, mille kõrvaldamiseks on mõeldud see tehnoloogia?

Mingem nüüd edasi ja uurigem, millised on mittetehnilised võimalused tulla toime kasvuga lõplikus maailmas.

(Järgneb)

⁷⁰Sierra Club on USA vanim (asutatud 1892) ja suurim looduskaitseorganisatsioon. *Toim.*

ARVUSTUS

PINGEVÄLJADE AGRONOOM KORDUSETIHNİKUS

Rein Raud. *Olemise voog: Post-antropotsentriline iseduse ontoloogia*. Tlk Triinu Pakk. (Bibliotheca controversiarum.) Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus, 2021. 400 lk.

Olemise voog (edaspidi OV) ilmus esmalt inglise keeles (Raud 2021) ning tõlgiti juba samal aastal eesti keelde. Raud jätkab siin mõtisklusi iseduse üle, millest on varem ilmunud vestlusraamat Zygmunt Baumaniga, pealkirjaga *Iseduse praktikad* (2016). Vähemal määral, kuid siiski olulise kohaloluna figureerib isedus Raua katses luua terviklik kultuuri-teooria (2018). Iseduse praktikatest (eneseloomest) ja kultuurist (eneseloomes kontekstist ja taustast) on Raud nüüd liikunud selle kõige tähtsama ja põhilisema, olemise enese juurde: kuidas mõista isedust ontoloogiliselt? Mida kujutab endast ise olemine? Raamat peaks siis pakkuma iseolemise esimese filosoofia ning vastama küsimusele, kus on iseduse põhi, millelt ta luuakse. Aja vaim on juba ammu selline, et esimene filosoofia peab ses küsimuses paratamatult kohtuma viimase filosoofiaga, metafüüsika pragmatismiga, ontoloogia praktikaga. Ka Raud korraldab nende kohtumise.

Aga ma ei taha siin eriti rääkida sisust ja argumentidest. Ei taha rääkida sellest, millest räägib filosoofia. Loomulikult on iga filosoofiline diskursus millestki: olemisest, isedusest, muutusest, ühiskonnast, poliitikast, omandist ja nõnda lõputult edasi. Aga ta on alati sellest kuidagi viisi. Filosoofiat tehakse ja etendatakse, seda elatakse läbi (lugedes, rääkides, kakeldes). Nii saab filosoofia teoks, tema millestki-olemist mõistetakse (või mitte). Kuidas — mitte millest — on mõistmise aluseks. Lavastus enne argumenti.

Nii on nt Jacques Derrida kirjutiste puhul hädavajalik, et nad mitte ainult ei ütleks, et see või too tekst õõnestab iseenese alusprintsiipe, vaid tõepoolest teeksid selle õõnestustegevuse kaasa. Seepärast paljudavad Derrida kirjutised analüüsivate tekstide elemente ning panevad nad vohama viisidel, mis näitavad, kuidas toimib selle või tolle teksti “mitteteadvus”. Nii nagu mitteteadvus, on Derrida kirjutised liiased, ümber- ja üleütleavad, korrutavad ja kordavad, isepäi paljunevad, poolduvad, sigivad... Ainult nii saab edasi anda, kätte tuua ütleмата jäänut,

mis aga just oma pidevas nihkumises ja altlibisemises moodustab ning samas lammutab näivalt stabiilset öeldut.

Nii on ka Gilles Deleuze'i *Erinevuse ja korduse* (2014, edaspidi EK) vorm ja keel igapidi kindlal sammul ekslevad, samu radu uuesti läbi käivad, ringlevad, jõudmata algpunkti, sest seda kahendab erinevus, naasmata lõpp-punkti, sest seda nihutab kordus. EK on otsekui millegi esindamise ja millegagi samasuse alt pagev sundliikumine, pidevalt kordav, kuid paratamatult uut tootev, justkui manamine, loits, mille kaudu täpsustub loomingu laad, loomise möödapääsmatus, intensiivsuse surve, väesolu tõmme — kuid mille sisu jääb hämaraks. Miks? Sest olemine ei ole muud kui saamine, muutumine, looming. Ei ole vaja täpsustada, millised on muutuvad elemendid, üksikisikud, asjad, ajahetked jms, sest need on alati teisedes ning teataval määral illusoorseid. Ei ole vaja täpsustada, milline on loomingu tulemus (subjekt või objekt, kellel siis oleks justkui kõrvalsaadusena võime muutuda).

Saamine ei ole vastavus suhete vahel. Kuid samuti ei ole ta sarnasus, jäljendamine või piirjuhul samastumine. [...] Saamine ise ei tooda muud kui isennast. Valik jäljendamise ning olemise vahel on libaalalternatiiv. Saamine ise on tegelik. (Deleuze, Guattari 1987: 237–238.)

Ei ole mõtet küsida, kas tegelikult ollakse või ainult kopeeritakse: mõlemad on seisundid, mis varjutavad muutumise. Aga kuna olemine on elamine, tuleb täpsustada nimelt eluprotsessi, mis ei ole muud kui loomisprotsess. Tema sisu (saamise saadus) võib jääda hämaraks. Või täpsustagem: kuna saamine ise on tegelik, siis tal ei ole muud sisu kui tema ise; saadused on tema suhtes juba transtsendentsed ehk välised; üksikisik on kõigest elu väljendus, selle kättejõudmine (Deleuze 2003). Seetõttu ei saagi õigupoolest protsessi tema sisust eristada. Tahe neid eristada jookseb karile: kuidas lahutada elu elamisest? Ning seetõttu peab kirjutus selle protsessi läbi töötama, seda *kordama*.

Rein Raud on OV-s Deleuze'i filosoofiaga nõus. Olemine kui saamine, indiviid kui tulem, isedus kui dünaamiline väli, protsesside pingeväli kui käesolevat entiteeti konstitueeriv ning nendega ühismõeldutu avatus.¹ Samuti on Raud nõus, et säärane sattumuslik protsessuaalne saamine ei ole omane ainult inimesele, vaid kogu olemisele, kaasa

¹Ometi teostab ta ühes kohas veidra taandamise, öeldes küll, "et väli niisugusena, nagu teda siin postuleeritakse, ei ole kaasmõelduline nonde tegelike juhtumitega füüsilises reaalsuses," aga kohe edasi: "mille mudel ta on" (lk 151). Välja mõistmine mudelina sätestaks ta justkui käesoleva analoogina, sarnastaks ta käesolevale entiteedile, mis käib vastu nii Deleuze'i kui, mulle tundub, ka Raua enda arusaamale. Nii hakkab väli otsekui topeldama käesolevat entiteeti

arvatud ainele. Carlo Rovellile (2016: 150) toetudes ütleb ta, et ainet “ennast ei mõisteta kvantfüüsika teooriate kontekstis ka ju enam mitte ürgalgse olevana, vaid “suhtevõrgustikus” aset leidva emergeerumise-na” (lk 108). Seega on ta nõus ka sellega, et olemine on Deleuze’i mõttes univookne ehk ühehäälnene.² Ei saa öelda, et mingi olend osaleb olemises paremini või kehvemini (nt inimene vs. loomad, amööb vs. kivi), sest aristotellik kategooriline kord ei kehti enam. Ontoloogia on lame. Aga nimekiri sellest, millega OV kooskõlas on, läheks pikale. Seda lugedes valdaski mind selline imelik tunne, nagu oleksin seda raamatut juba lugenud. Kahtlemata on siin oma süü selles, et olen ühes kaaslastega juba terve õppeaasta EK lugemisseminare pidanud ning seetõttu on Deleuze’i raamat paratamatuks kontekstiks, milles ma OV-d lugesin ning milles OV kehtestus minu jaoks sündmusena ehk ainsa “asja”-vormina, mida võib tegelikult pidada.³

Aga see ei muuda asjaolu, et kuigi Raud siin-seal siiski Deleuze’ile viitab, tundub tema tekst otsekui tänapäevane ümberjutustus EK ning Deleuze’i filosoofia põhiseisukohtadest. Genees, erinevus, avatus, nihestatus, pinge või intensiivsus, aja sünd eri saamiskiruste tulemusel jne. Siin võib olla süüdi muidugi ka asjaolu, et 21. sajand on filosoofias ja humanitaarteadustes saanud “Deleuze’i sajandiks”.⁴ Tõepoolest on väga vähe valdkondi, mis temast täielikult mööda hiilivad; ta on kohal antropoloogias, kultuuriuuringutes, sotsiaalteadustes, semiootikas, süvaökoloogias, poliitika-filosoofias ja nõnda edasi. Ühesõnaga, on väga keeruline temast mööda minna.

Aga ometi. OV on ka *samast asjast* millest EK. Ja üldjoontes *samade argumentidega*.⁵ Ta on isegi sama vastanduse peale üles ehitatud: eneseidentsusel põhinev “peavooluontoloogia” ning sellest väljapääsu

ning kaotab oma väe seda toota, esile tuua, sünnitada. Nüüd ta lihtsalt kirjeldab, mitte ei genereeri (kuigi just selle selgitamine oli Raua eesmärk).

²Vt univooksuse kohta Deleuze 2014: 75–86. Raud viitab univooksusele lk 116.

³Nagu Raud Whiteheadile viidates kirjutab, on iga tegelik entiteet ehk asi see, “mida me tavaliselt kutsume sündmuseks” (lk 111). Tekst, nagu tegelikult juba ammu tänu Barthes’ile, Ecole, Lotmanile jt teada, ei ole mitte asi, vaid sündmus, mis konstitueerub kasutuses, s.t lugemisel (vt lk 84). Nii et sinse arvustuse kogu jutt käib minuga juhtunud OV-sündmuse kohta.

⁴Michel Foucault uskus muidugi (võib-olla naljaviluks), et juba 20. sajandit tuntakse kunagi deleuziaanlikuna (1977: 165).

⁵Üks suur erinevus siiski on: Deleuze’i ei huvita EK-s inimisedus, samas kui Raud soovib raamatu post-antropotsentrilisest isedusest pühendada miskipärast just inimisedusele.

otsiv protsessi- ja väljade ontoloogia. Niisiis, meil on kaks raamatut, millel on sama teema: olemine kui saamine. Aga jõuame nüüd selle tänapäevase juurde. EK on juba üle viiekümne aasta vana filosoofia-klassika. Ometi on selle lugemine alati täis ootamatusi. Lugejapoolsed ennustused järgmises peatükis toimuva kohta lähevad pahatihti luhta, olgugi et see on alati teataval viisil eelmise kordus. . . Nagu Deleuze ise sedastab (2014: 15–16), on EK ses mõttes ühest küljest otsekui kriminaalromaan: iga nurga taga varitseb midagi ennustamatut, mis lahendust jälle samaaegselt lähemale toob ja edasi lükkab ning teisendab. Ja teisalt on EK ulmekirjanduslik ehk ajakohatu, visandamas maailma, mida veel ei eksisteeri, aga mis on juba (t)eos. Säärast ilma saabki visandada üksnes selle loomist simuleerides, simulaakrumite ja “fantasm-mõistete” verimise teel, mis ei näita näpuga, vaid sunnivad läbi kordusetihtluse kute päralt jõudma. Säärane on EK performatiivsus, mis lähendab teda taas loitsule, manamisele: lugeja peab sundliikumise kaasa tegema. Ja seetõttu püsib EK ka pärast viitkümmet aastat ootamatu, ennustamatu.

Ja siin, küsimuse “kuidas?” juures tekibki OV-d lugedes dissonants, lahkeli selle vahel, mida öeldakse ja kuidas öeldakse. Jääb mulje, otsekui oleks Raua eesmärk olemise voolt ära rebida igasugune mõistatuslikkus, igasugune ennustamatus, panna ta paika ja jätta siis sinnapaika. Deleuze’i terminites võiks öelda, et Raud tahab tänapäevast (filosoofilisest ja teaduslikust) teadmisest joonistada täiusliku ringi, mille algus ja lõpp langeksid kokku ning mis moodustaksid siis kujutise, millele kõik järeltulevad filosoofid saaksid viidata ja öelda: selline on oluvoo. Nagu Raud ütleb: “see uurimus on võtnud endale ülesande esitada süstemaatiline ja põhjalik filosoofiline alus protsessuaalsele/relatsioonilisele pöördle sotsiaaltesadustes” (lk 14). Niisiis, OV süstematiseerib ja kategoriseerib, räägib juba-tehtust. Otsekui oleks post-antropotsentriline maailm juba valmis! Otsekui ei peakski seda igal sammul leiutama ja katsetama! Maailma võib asetada muuseumivitrini. . . Ta on nüüd teadmise objekt.

Ja ta on hämmastavalt lihtne objekt! Pärast määratlust, kuidas protsessuaalse ontoloogia seisukohalt subjekti mõista, lohutab Raud lugejat: “Nagu peatselt loodetavasti selgeks saab, ei ole see tegelikult nii keeruline, kui võib tunduda” (lk 15). See tekitab juba kummastust. Kellele see raamat kirjutatud on? Kas tõepoolest on tänapäeva filosoofid säärased, et neil tuleb nõõbist kinni võtta, kausi juurde juhatada ning veel aidata toit lusikaga suhu tõsta? Kas tuleb neile tõepoolest näpuga näidata: näete, seal olemine voogab? Mulle tundub, et Raud alahindab oma lugejat fundamentaalselt. Ja selle käigus, üritades selgitada, näidata, välja pakkuda, eritleda, taandab ta olemise voo järjekordseks kujutiseks maailma kohta, mis sobib väga hästi selle mõttepildi juurde, mida EK kritiseerib

ning millest üritab teisiti mõelda — ilma kujutiseta, võimalike maailmade suunas (vt Deleuze 2014: 225–288, Deleuze 2011). Säärane mõtlemine nagu EK-s on alati ohtlik. OV oma aga on väga turvaline.⁶ Kõik on selge — ja ärge muretsge: saab aina selgemaks! Aga miski muutub sealjuures aina segasemaks. . .

See miski on saamine, muutumine. See protsess, millest kogu raamat räägib. Miks? Ta tuuakse liialt esile, volditakse lahti, laotatakse laiali, eksplitseeritakse, nii et midagi ei jää enam varju. Toimub topeltliikumine: sedakaudu, kuidas protsessid ja pingeväljad aina selgemaks tehakse, muutuvad nad teadmise objektiks ning kipuvad muutuma staatiliseks. Nad kaotavad oma dünaamilisuse ja seikluslikkuse, ulmelisuse. Pingeväli võibki saada mudeli staatuse, mis on analoogne oma tekitatuga — entiteediga, indiviidiga. Protsess, mis algselt sätestati millegi entiteedist metsikumana — isegi kaosena — ning justkui selle all pulbitsevana, hoides seda pidevalt töös, liikumises, saab tagasi tõmmatud entiteedi piiride liistule:

Seega tahaksin ma distinkitse protsessi kindlakstegemise kriteeriumina pakkuda välja tingimuse, et see vastab mingile **entifitseeritavale ühtsusele**. Selle tehnilise terminiga tähistan domeeni, mis on ümbritsetud kujuteldava membraanse piiriga, mis annab selle sees aset leidvatele protsessidele teatava sisemuse, aga ka võime algatada või piirata tema suhteid oma välise ümbrusega ning seeläbi osaleda kausaalsetes ahelates (lk 158).

Protsess ilmub nüüd otsekui piiritletud agent või subjekt, millest taheti lahti saada: “[S]iht on olnud arendada välja ratsionaalne ja diskursiivne raamistik post-antropotsentrilisele vaatele inimese subjektsusest, [...] vaatele, mis ei taha võtta eelduseks, et inimesed on diskreetsed ja rangelt piiritletud individid” (lk 13–14). Kas ei tõsteta piiri siin lihtsalt teisale? Indiviidi piirid protsessi ümber, mis saab nüüd tegutsejaks? Sedasi kaob protsessi piire tõmbav, moodustav, aga ka hägustav loomus, see immanentsuse vägi, millest Deleuze räägib (2003; vt ka Deleuze, Guattari 2014), ning mille saab kätte tuua ainult selles kaasa lüües, elades, mitte aga selle kohta asjastatud (entifitseeritud) teadmisi omandades. Selgust taga ajades muutub protsessi ja pingevälja loomus aina segasemaks just nimelt seetõttu, et protsess asetatakse entiteedi piiridesse, väli taandatakse mudeliks (mis siis hakkab entiteediga sarnanema). Nüüd saab justkui näpuga näidata: näete, seal ongi olemise voog — aga voogami-

⁶Seda vastandust ilmestavad tekstide lõppplahendused: kui EK sukeldub olemise kära mäslevasse ookeani (Deleuze 2014: 509), siis OV lebab mugavasti kruisilaeva lamamistoolil, “nautides kaua oodatud ja hästi ära teenitud puhkust” (lk 369).

ne ehk saamine on taas hängustunud. See on “ratsionaalse” diskursuse häda: aina selgitades, eksplitseerides, jätta mulje, et kõik ongi selge ja täpne, et olemisel ei ole enam saladusi, et ta ei sunni enam mõistatama. Saladus räägitakse välja. Niisiis, seal kus Deleuze on are-hämar, on Raud selge-segane.⁷ Selge-täpne on illusioon: mõlemat korraga, väesolu ja käesolu, ei ole võimalik haarata, sest nad nõuavad eri laadi teadmist (laul vs. kategooria).

Seetõttu sobib OV suurepäraselt sissejuhatuseks protsessi- ja väljaontoloogiasse, olemise dünaamilisse, ontoloogia pragmatistlikku käsitlusse. Lisaks leiab siit ka peaaegu sajaleheküljelise sissejuhatuse “peavooluontoloogiasse”, mis mõistab ilma ja olemist lähtuvalt stabiilsetest asjadest ja nende omadustest. Tegemist on peaaegu et õpikuga, mis põhineb tohutul hulgal viidetel tekstidele eri distsipliinidest. See süvendab õpikulikkust veelgi, sest tihtipeale süvenetakse viidatutesse üsna pealiskaudselt ja möödaminnes, mainimise korras, nendega põhjalikult rinda pistmata või neid tööle rakendamata. OV on justkui pinnavirvendus, mis viitab vajadusele süveneda: võib-olla ei olegi kõik nii lihtne? EK õpetamise meetod on vastupidine. Ta võtab eelduseks, et asjalood ei ole lihtsad, et nad on labürintlikud ja igal sammul võib varitseda kuristik. Seepärast tahab EK, et asjad koos läbi tehtaks, õpitaks koos, mitte ei näidataks kätte. EK meetodiga on alati võimalik, et minnakse omadega rappa, eksitakse ära, kaotatakse siht, sest ka õpetaja peab õppima ja ekslema samal ajal.

Ent mulle tundub, et OV tahaks olla midagi muud kui sissejuhatuse. Olen juba viidanud Raua eesmärgile luua aluseid ja koostada ratsionaalseid diskursusi, mis suudaksid teadusi ja filosoofiaid põhistada. Lisaks asetab ta oma raamatu globaalprobleemide konteksti ning pakub oma ontoloogia välja nendega tegelemiseks hädavajalikuna:

[K]õige tungivam ülesanne meie aja filosoofia ees on sõnastada maailmavaade, mille keskmes ei ole inimesed, kuna toimuv ökoloogiline katastroof ühelt ja tehisintellekti esiletõus teiselt poolt tõstatavad aina pakilise-malt vajaduse mõelda ümber inimeste rolli selles suuremas pildis (lk 13).

Aga miks on siis raamatul säärane sissejuhatuse maik küljes? Raamatul, mis peaks olema suunatud teistele filosoofidele-teadlastele, mitte aga neile, kelle jaoks filosoofiline diskursus on täiesti võõras ning keda

⁷Vt are-hämar ja selge-segase kohta Deleuze 2014: 362–365, 428–431. See eristus ei ole muidugi absoluutne; ka Deleuze võib oma siiski filosoofilis-analüütilise diskursusega (ehkki see on tal oma äärmiste piirideni viidud) nt Michel Serres'i poeetilise-allusiivse keele (mis tegeleb jällegi sama probleemiga: olemise voogamine) kõrval paista üsna selge-segane (vt Clayton 2012).

peaks sellesse alles juhatama, sealjuures lohutades, et küll te hakkama saate?

Mulle tundub, et siin on meil tegemist sümptomiga laiemast probleemist. Ja siin jõuame nüüd tõesti lõpuks tänapäeva, kus teadlastelt ja mõtlejatelt nõutakse ennekõike, et nende tekstid oleksid kättesaadavad ja arusaadavad võimalikult üleilmsele publikule. Need peavad olema üheselt mõistetavad ükskõik kellele ükskõik millisest maailma nurgast. See seab kohe piirid igasugusele eksperimenteerimisele, seikluslikkusele: räägi asjast ja ainult asjalikult! Kuna tekstid peavad jõudma üleilmse publikuni, peab nad asetama üleilmsete probleemide konteksti: iga uus filosoofiline raamat peab pakkuma oma lahenduse kogu ilma vaevavatele hädadele. Ainult siis hakatakse neid lugema. Aga siin tekib kohe vastuolu: võimalikult lihtsalt ja arusaadavalt sügavate ja veel lõplikult läbimõttlemata — või isegi läbimõeldamatute — probleemide juurde. . . Kolmandaks peavad tekstid, et jõuda üleilmse publikuni, olema loomulikult inglise keeles kirjutatud — ja sellises, mis on võimalikult palju vabastatud igasugusest isikupärast. Väiksemate teadus- ja filosoofiakultuuride esindajad kirjutavad võõrkeeles ning alles siis tõlgitakse nende tekstid nende emakeelde tagasi (Raua kõik viidatud raamatud on säärase kirjutamisstrateegia tulemid). Muidugi saab globaalkeelt (või tehnilisema terminiga vehikulaarset keelt) kasutada vähemuslikult, kuid kaks esimest nõuet seavad sellele protsessile tavaliselt omad piirid. Ei mingit katsetust!

Need kolm nõuet — publiku üleilmsus, probleemide üleilmsus, keele üleilmsus — on juba nii tavalised ja tervemõistuslikud, et me ei pane neid enam isegi tähele. Aga ometi varitseb siin oht, et kaob väiksus, vähemuslikkus Deleuze'i ja Guattari mõttes (1987; 1998): väike kirjanus, väike teadus, väike filosoofia, mis suudaks kujutleda võimalikke maailmu, mida veel ei eksisteeri eraldi oma väljendustest. Ja kujutleda neid läbi mängides, etendades, mitte lihtsalt öeldes: meil on vaja teistsugust maailma. Suur filosoofia on olme filosoofia, mis seab asjad korda ja tähestiku alusel riulile, roogib aiast umbrohud, ajab vaod sirgeks. Väike filosoofia on ulme filosoofia, mis tungleb kordusetihiikus, teadmata, millal, kus, millises maailmas uuesti valgust näeb. Ometi saab suurt kasutada sissejuhatuseks väiksesse; selles kasutuses toimub tema väikseks-saamine.

Ott Puumeister

Teksti kirjutamist on toetanud PRG314, "Semiootiline sobivus kui biokultuurilise diversiteedi mehhanism: ebastabiilsus ja kestlikkus uutes keskkondades".

Kirjandus

- Clayton, Kevin 2012. Time folded and crumpled: Time, history, self-organization and the methodology of Michel Serres. — B. Herzogenrath (ed.). *Time and History in Deleuze and Serres*. London & New York: Continuum, pp. 31–50
- Deleuze, Gilles 2003. Immanence: une vie. — G. Deleuze. *Deux régimes de fous: Textes et entretiens 1975–1995*. Paris: Les Éditions de Minuit, p. 359–363
- Deleuze, Gilles 2011. Nietzsche ja filosoofia: Uus mõttepilt. Tlk Eik Hermann. — *Akadeemia*, nr 10, lk 1860–1870
- Deleuze, Gilles 2014 [1968]. *Erinevus ja kordus*. Tlk Margus Ott. Tartu: Ilmamaa
- Deleuze, Gilles, Félix Guattari 1987 [1980]. *A Thousand Plateaus: Capitalism and Schizophrenia*. Tr. B. Massumi. Minneapolis & London: University of Minnesota Press
- Deleuze, Gilles, Félix Guattari 1998 [1975]. *Kafka: Väikese kirjanduse poole*. Tlk Hasso Krull. Tallinn: Vagabund
- Deleuze, Gilles, Félix Guattari 2014 [1991]. *Mis on filosoofia?* Tlk Anti Saar. Tallinn: TLÜ Kirjastus
- Foucault, Michel 1977. *Theatrum Philosophicum*. — M. Foucault. *Language, Counter-Memory, Practice: Selected Essays and Interviews*. Ithaca: Cornell University Press, pp. 165–196
- Raud, Rein 2018. *Tähenduste keeris: Tervikliku kultuuriteooria viisand*. Tlk Anne Lange. Tallinn: TLÜ Kirjastus
- Raud, Rein 2021. *Being in Flux: A Post-Anthropocentric Ontology of the Self*. Cambridge & Medford: Polity Press
- Raud, Rein, Zygmunt Bauman 2016. *Iseduse praktikad*. Tlk Olavi Teppan. Tallinn: TLÜ Kirjastus
- Rovelli, Carlo 2016. *Reality Is Not What It Seems: The Journey to Quantum Gravity*. Harmondsworth: Penguin

OTT PUUMEISTER (1985) on lõpetanud 2011 Tartu Ülikooli semiootika ja kulturoloogia erialal, magistrakraad sealsamas 2013, doktoriakraad 2018. 2017–2019 TÜ semiootika osakonna nooremteadur, alates 2019 teadur; alates 2013 *Acta Semiotica Estica* toimetaja. *Akadeemias* varem avaldanud artikli “Väljaspoolsuse (sisse)tung: Lotman ühe jalaga Twin Peaksis” (2022, nr 2, lk 275–293), arvustused “Michel Foucault’

enesehool teadmise ja võimu kontekstis” (2011, nr 6, lk 1179–1185); “Erandlikkuse eetika” (2018, nr 3, lk 543–555) ja “Võitlus mõistuse eest” (2020, nr 6, lk 1092–1101) ning tõlkinud Gilles Deleuze’i “Mis on loov tegu?” (koos järelsõnaga; 2021, nr 7, lk 1199–1215).

KEHAMÕTLEMINE JA TEADVUSE TEKKIMINE

Rein Raud. *Olemise voog: Post-antropotsentriline iseduse ontoloogia*. Tlk Triinu Pakk. (Bibliotheca controversiarum.) Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus, 2021. 400 lk.

Rein Raud avaldas 2021. aastal inglise keeles raamatu, mille eestikeelne tõlge ilmus rööpselt ka Tallinna Ülikooli kirjastuselt. Teose sissejuhatuses seab autor endale selge eesmärgi. Ta soovib sõnastada uue maailmavaate, mille keskmes poleks inimesed, ning ümber mõelda olemisõpetuse (ontoloogia) alused (lk 13), sest mõttekunst (mentaalne) ja füüsikaline sõnavara ei sobitu vastastikku (lk 23). Arutledes koos selliste autoritega nagu Henri Bergson, David Chalmers, Pierre Bourdieu, Gilles Deleuze, Markus Gabriel, Thomas Nagel, Hilary Putnam, Nicholas Rescher, John Searle, Alfred North Whitehead jt, selgitab Rein Raud inimese loomuse, olemise, sisemuse, individuaalsuse, ajalise, põhjustatuse, teadvuse, iseduse ja agentsuse vahelisi seoseid.

Teos jaotub neljaks erineva rõhuasetusega peatükiks, igal neist sissejuhatus ja kokkuvõte. Esimeses peatükis piiritletakse teemavaldkond ja antakse ülevaade senistest uuringutest. Rein Raud jätkab 20. sajandil peetud vaidlust välismaailma (välisuse) üle, mis tollal toimus fenomenalistide ja realistide vahel. Tema arutelu lähteks on fenomenoloogiliste mõistetega ühendatud Peter Bergeri ja Thomas Luckmanni sotsiaalkonstruktivism. Sotsiaalkonstruktivistide arvates on meelele ilmnevad asjad ja mõisted sotsiaalkultuurilise töötlemise saadus, looduses neid samal viisil pole. Raud väidab, et sotsiaalkonstruktivismis pole tõelus (füüsikaline reaalsus) kollektiivne loomine, nagu seda on hakatud seostama postmodernse rünnakuga tõerežiimide vastu (lk 86–89). Teadus varustab meid kõige pädevamate töökadega tõeluse kohta, kuid tõelus pole struktureeritud meie ettekujutuse järgi temast (lk 19). Ta peab asju püsituks.

Teine peatükk sisaldab olemise voo ja teadvuse välja vastastikuseid suhteid, mida autor nimetab väljadele tuginevaks protsessiontoloogiaks.

Autori arvates peaksid ka filosoofid lähtuma täppisteaduste maailmaseletustest. Teose kahe viimase peatüki läbilugemise järel selgus, et autori esimeste peatükkide väitlused olemisastmete ja välisuse üle on vajalikud aluse kujundamiseks inimese sisemuses toimuvale, et visandada uus arusaamine teadvuse tekkimisest. Lugejal on võimalus jälgida, kuidas järk-järgult, olemasolevaid andmeid läbi mõeldes suudab autor teadvusega seotud mõttelõimede ja oskussõnade keerukast sasipuntrast moodustada inimese toimimist selgitava uue mõttemustri. 20. sajandi teise poole fenomenoloogide tajuoletusele lisab autor 21. sajandi neuroteaduse uurimisandmed.

Rein Raud sõnastab ümber teadvusõpetuse alused, muutes teadvuse ja olemise voo seni arvatud seosed vastupidiseks. Laialivalgumise vältimiseks jäävad järgnevas tõlgenduses välja autori käsitletavat sotsiaalkultuuriteooriat (lk 14) ning keskendutakse kolmandas ja neljandas peatükis käsitletud subjektusteooriale ehk teadvuse tekkimise ja kehamõtlemise (lk 296 jj) uute mudelite tutvustamisele.

Raud kirjeldab üksikasjaliselt taju toimimist. Tajul on suhteliselt kitsas hõlmavus, ent seda teenindav närvisüsteem tasakaalustab (kompenseerib) selle puuduse väga kiire töötlemisvõimega. Silm on võimeline korraga nägema vaid ühte värvi, aga meie närvivõrgustikud ühendavad need üheks pildiks nii kiiresti, et teadvus ei pane seda tähelegi. Meelele avaneva olukorra kujutis on pidevalt toodetav ja taastoodetav lõpetamata pilt või film, milles teadvus täiendab ebatäielikke meeleanandeid. Eelnenud kogemuse põhjal lisatakse meeleanandemette loominguiliselt juurde üksikuid osi. Tõeluse voolust töödeldakse asju kujutisteks, mis ajas avanevad üksiktunnusteks. Kuna toimub ka üldistamine ootuste pinnalt, siis sõltub kujutis nii teadvuse kui ka maailma sisendist (lk 275). Taju pole lihtne refleksioon, sest hõlmab ka konstrueermise (millest üksi ei piisa), mida omakorda suunavad põhimõtted, ihad, hirmud ja mõistuslikud väited õigeaks peetava kohta (lk 276).

Autori teadvusõpetuse tähtsamad oskussõnad tunduvad olevat teadvus, mustrid, tasakaaluseisundid ja kehamõtlemine. Raud käsitleb teadvust ajutoimingute kogemusena, eri tüüpi mõjudega pingete väljana: tajude, ihade, vaistude, mälestuste, (vastastikku ühitamatute) väärtuste, aimuste (intuitsiooni) ja kujutluste toimingute pörkumisena, millest igaühel on oma “toimimise loogika” ja võimekus kehtestada end isiku käitumises. Teadlikkus ja teadvus pole tema järgi omaette asjad, vaid kestva toimingute ahela (protsessi) üks lõik. Teadvus moodustub keha erinevate iseseisvate süsteemide (närv-, tasakaalu-, liikumis-, nägemis-, hingamissüsteemi jms) keskuste ühinemisel, koondumisel või lõikumisel tervikuks. Teadvus on rida hetkelisi tasakaaluolekuid, “mille moodus-

tavad välja võimalike punktide vahelised pinged, millest igäüks võib potentsiaalselt toimida otsusetegemise keskmena — kusjuures see roll kandub pidevalt üle ühelt punktilt teisele” (lk 253). Teadvus on paljude mõjude ja toimingute sõltuvusahel vastastikustes suhetes maailmaga. Teadvust iseloomustab Raud oskussõnadega isedus, pilk ja väli.

Isedus kui enesekogemine on autoril see, kuidas inimene kogeb enese olemist ja sündmusi, mida põhjustab meie eriomane maailmas olemise viis. Isedus on hetkeks olemasolevate isetekkeliste lõdvalt lõimunud ja aeg-ajalt kokku pörkavate mustrite paljus ja pidevalt teisenev pingete väli, mis pole kunagi täiuslikult tasakaalus (lk 348). Ka vastuolulised tungid võivad moodustada iseduse, sest isedus on pidevalt muutuv. Autor arutleb, kas iseduse keskmeks on mõistus või kogemuse nähted (lk 256 jj). Pilk on teadvuse ja tõeluse vahel olev aisting. Iga asi on pilgust sõltuv. Väli on autoril liikuvate teadvuse toimingute hetkeline ristlõige, arvukate oma sisendi osas üksteise väljundist sõltuvate alatoimingute või protsesside osi koos hoidev isetekkeline pingete ruum (lk 205). Välja tekitavad koonduvad samalaadsed põhjuslikud ahelad, mis muundatakse võimalikeks tulevikeks. Autori mudelis pole teadvuse väljal loomulikku korda ja teadvusel puudub püsiv tasakaaluseisund. Teadvuse määramata ruumi kontrollimise üle võistlevad omavahel erinevad keha- ja ajukeskused (luues jutustusi iseduse ja “minu maailma” kohta). Ükski neist keskustest ei suuda teist jäädavalt alla suruda. Mitte ükski iseduse välja mõjuritest ei saavuta kontrollkeskuse positsiooni. Ükski neist süsteemidest ei valitse ainuliselt, vaid teadvuse väli moodustub pideval liikumisel tekkivatest tasakaaluseisunditest. Neid süsteeme või nende süsteemide mõju nimetab autor mustriteks.

Nimetus “kehamõtlemine” võtab väga tabavalt kokku Maurice Merleau-Ponty (1908–1961) peateose *Taju fenomenoloogia* sisu (1941; eesti k 2019). Taju on nagu ühendustunnel, mille mõlemas otsas ja vaheastmetes toimuv moodustab terviksüsteemi. Merleau-Ponty käsitles nimetatud teoses tajusüsteemi kehalise tervikuna. Rein Raud laiendab teadvuse kogu keha osade (sealhulgas ka tajusüsteemi) omavahelistele liikuvatele ja muutuvatele suhetele. “Asi pole nii, et meie teadvus me biofüüsilise keha sees küpsedes viimast järk-järgult” hõlmaks “sotsiaal-kultuuriliste” taaskujutuste (representatsioonide) “abil, mis ta sellest on omandanud. Vastupidi, teadvus ise tärkab meie kehalise ja sotsiaal-kultuurilise kohaloleku vahelisest liidest osana meie kogu olemisest” (lk 295). Sellega pöörab Raud senise keha ja teadvuse suhte vastupidiseks. Teadvus lähtub kehast ja ajul pole mingit tähtsust ülejäänud närvisüsteemita. Teadvus pole tema arvates keha juhtija. Aju struktuur toimib mitmemustrilise kodeerimismasinana ja kogu keha on hõlmatud teadvustoiingu raamistikku. Teadvus ei asu ainult ajus, vaid kogu ke-

ha sees toimuvates ja liikuvates suhetes. Kehamõtlemine on autori järgi terve keha kaasamine otsustamisse nii, et mõnel tajusüsteemi teadvusliku välja osal on mingil ajahetkel suurem mõju või iseseisvus. Teadvus pole kõigi tegude algataja, vaid keha tegevuste järelevalvaja. Sellega koostab Raud algupärase kehamõtlemise mudeli, selgitades teadvust keha saadusena. Keha teeb toimingu enne, kui see jõuab teadvusesse. Benjamin Libeti (1916–2007) katsete tulemused näitavad, kuidas teadlikkus kujuneb 400 ms hiljem tegevuse algusest. “Keha oli liigutamise otsuse teinud enne, kui teadvus sellest tegelikult teadlikuks sai” (lk 307–308). Keha moodustab teadvuse ja teadvus sõltub kogu keha pidevalt muutuvatest tasakaaluolekutest. Teadvus ei taandu ainult ajule, vaid kogu kehale, olles seotud meeltega, eelkõige pilguga. Pilgu kaudu haarab teadvus ka ümbruses olevaid asju nii, et teadvus ja olemise voog moodustavad terviku. Kõik, mida meeled ja pilk olemise voost märkavad, sellele laiendab autor ka teadvuse. Keha määrab teadvuse, moodustades iseduse nii, et kehamõtlemine osaleb koos meeltega olemise voos.

Kõige tähtsam kehamõtlemise mudel selles teoses on leheküljel 278, nimeltaju töö kolm astet: sisend, tootmistooming ja mõtle isedus (autor kasutab nimetust “mina”). Esimene, alustasand on andmete sisend, kus suur osa andmeid võetakse vastu ja selle põhjal isegi tegutsetakse, kuid see ei jõua kunagi teadvusliku töötlemise tasandile. Teises, vahetasandis toimub andmetöötlus (“tõlge”), kus tõlgitsus (improvisatsioon) täidab lüngad ja korrastab hõredad andmed sidusaks jutustuseks või ettekujutuseks täielikust pildist. See teadvuse osa võimaldab toota sidusaid ja terviklikke tajusid maailmast, kuna alustasandi pilk pole võimeline haarama kogu tervikut. Töötlemisteadvus toimib aeglasemalt kui vastuvõtuseade. Kolmas, teadvuse iseduse (“mina”) kõrgem tasand, on see, millele neid jutustusi ja pilte esitatakse. Isedusel on veelgi väiksem olemiskiirus ja ahtam nägemisväli, sest ta on võimetu vaatlema seda, mis toimub eelmisel tasandil. Teadvuseks on seni nimetatud seda kolmandat astet ja neuroteadusel pole õnnestunud kindlaks teha selle paiknemise ajupiirkonda (lk 279).

Järeldused. Autor kasutab vaheldumisi oskussõnu *mina*, *subjekt* ja *isedus*. Tekstis esinevate seoste järgi (nt lk 29) saab hakata *mina* ja *subjekti* asemel kasutama oskussõna *isedus*. Käesolevas tõlgenduses ongi neid oskussõnu samastatud, kuid lahtiseks jäi *agentsuse* (sotsiaalse toimija võime teha iseseisvaid otsuseid) suhestumine eelnimetatutega. Teose puhul peab arvestama, et autor kasutab erinevat erialakeelt kasutatavate mõtlejate andmeid ja tegu on tõlkega.

Keha asetamine teadvuse meeleliseks keskuseks muudab senise “vaimufilosoofia” skeeme. Autori arutluste järeldus, et keha juhtivat

mõistust, ratsionaalsust või hinge pole olemas (lk 295), tühistab kogu senise kartesiaanliku keha ja hinge vastandava kahealusõpetuse ning ka-hendmõtlemissu kõigkõimalikud järeled, teisendused ja edasiarendadatud risoomid. Need asendab Thomas Henry Huxley (1825–1895) teooriast alanud arusaam keha tähtsusest teadvuse mõjutamisel. Kuna Huxley ajal polnud Libeti katseid ja neuroteadust, siis võib käesoleva teose autori kehamõtlemissu ja teadvuse tekkimise põhjendatud tervikut pidada algupäraseks.

Alateadvuse (ehk mitteteadvuse) oskussõna saab nüüdsest uue sisu. Või polegi enam tarvis seda sõna kasutada, sest senise alateadvuse kohale saaks asetada aju töö esimese tasandi kehalised teadvustamatud toimingud ja aju poolautomaatsed osad. See võimaldab kogu teadvuse ja alateadvusega seotud probleemistiku ümbermõtestamise lähtuvalt füsioloogiast. Kui teadvus on keha vahend, üks tööriist või kehaliste toimingute avaldus, siis tundub eralduspiir teadvusõpetuse ja olemisõpetuse teemade vahelt kaduvat, sest olemise voog muutub kehas teadvuse vooks. Teadvuse mõiste laiendamine kogu kehale (mitte ainult ajule) põhjustab pöördet inimeseõpetuses ning muudab keelefilosoofia, tähendusteooria, kultuuri- ja teadvusõpetuse käsitlusi (vt lk 297–303).

Kehamõtlemissu uut mudelit ilmestavad lihtsustatult järgnevad võrdused. Rein Raud asendab senise ajule taandamise (teadvus = aju) kehale taandamisega (teadvus = keha). Toimub pööre kehalise terviku tähtsustamise suunas, nii et keha muutub olulisemaks kui teadvus. Senises (reduktivistlikus) teadvusteteoorias taandatakse kõik toimingud ajule (meel — teadvus — mõtlemine — isedus = aju), kuid Raud taandab sõltuvusahela kehale (meel — aju — teadvus — mõtlemine — isedus = keha). Kehamõtlemine erineb arvamusel, et teadvus tekib aju eri osade vahel. Oluline on see, et Raud kujundab inimeadustel sellise teadvuse mudeli, mis on kooskõlas teiste täppisteaduste uurimisandmetega. Tema mudelis liigub füüsikaline põhjuslikkus kehalt teadvusele ja sellega ta pakub üllatavalt lihtsa lahenduse aastasadu juureldud teadvuse tekkimise probleemile, mida on kuni selle teoseni peetud lahendamatuks.

Leho Lamus

LEHO LAMUS (1971) lõpetas 2003. a EELK Usuteaduse Instituudi diplomiope, magistrakraad sealsamas 2006, alates aastast 2007 Eesti Apostlik-Õigeusu Kiriku Püha Platoni seminari filosoofia lektor. *Akadeemias* avaldanud artikli “Isikukeskse mõttekunst algus Indias” (2022, nr 4, lk 693–707) ja arvustuse “Kas semiootika on inimteaduste uus alus?” (2022, nr 2, lk 371–374).

ABSTRACTS

ENE GRAUBERG, MAARJA VAINO. **From the digital shock to the Estonian language: Thoughts on Estonian higher education**

The basis for the article is the analytical document commissioned by the Ministry of Education and Research, “Sustainable development of Estonia: Vocational education and higher education scenarios for 2020–2035”. Its authors are Ene Grauberg, Jüri Soolep, Meelis Eerik, Mari Elken, Rain Mikser and Maarja Vaino.

The current article takes under observation two possible future scenarios for Estonian higher education. The first of them represents the negative view and attempts to analyse which ongoing processes, global or Estonian factors can lead to the demise of Estonian-language higher education. The second sketches positive development and highlights the aspects that would bring about the preservation and, in the best case, even flourishing of Estonian-language higher education.

The article is based on the thesis that the deep paradigmatic changes in economic life, demography and technology in the recent decades present new requirements to the society and education, including higher, vocational and adult education. Since the 1990s, the Estonian education system has been reformed repeatedly and often quite radically (e.g., the transition to the Bologna 3 + 2 system). Concerning the changes, a lot has been spoken about the drop in the quality of education, but there has been less discussion about the potential developments in education considering the sustainability of the Estonian nation and culture. Above all, two questions should be answered:

1) how to accelerate Estonia’s transition to knowledge-based economy to make Estonia more dynamic and competitive in the present-day world.

2) how to protect and develop the Estonian national culture and language in the renewing world.

In the age of massification of higher education, the universities have begun to lose their earlier function as trainers of the intellectual elite. The authors of the article, however, share the view that, like previously, the highest aim of the university should be upbringing and teaching of the national elite. Therefore, the greatest task for shapers of the education strategy and policy for the new generation in Estonia is to create such a higher education system which could keep a balance between excellent higher education and mass higher education and involve present-day technology in teaching so as to carry on general human and national values along with speciality knowledge. (Auth.)

ROELOF VAN DEN BROEK. Gnosis and gnostic religion

Already the unknown author of the first letter to St Timothy (ca 100 AD) warns the readers against "gnosis" which deviates people from faith. In the late 2nd century, Irenaeus, Bishop of Lyon, wrote the book On the Detection and Overthrow of the So-Called Gnosis where he argues with an influential trend in his contemporary Christianity which professed that spiritual cognition or gnosis was necessary for redemption, not the religion of the church. At present, this trend is known under the name of gnosis or gnosticism, and we know it not only from the writings of the authors who opposed it but also by the works of the followers of gnosis, or gnostics themselves.

At the beginning of the common era, there were two religious trends, among which gnosis in the meaning referred to here played the dominant role. Van den Broek calls them the "gnostic religion" and the "hermetic religion". Both have points in common but also differences. The "gnostic religion", in turn, has had many separate forms. One of them, the Mandalans' religion has survived to the present. Although the authors writing against gnostics consider gnosis a Christian heresy, it is certain that non-Christian gnosis also existed, as texts have been preserved which are definitely gnostic but not Christian. Mandalans do not consider themselves Christians either. Thus, the gnostic religion as a phenomenon does not

belong to the history of the church only but to general history of religion, and, at present, it is studied by a rapidly developing new discipline — history of European esotericism. For the latter, gnosis is essential as one of the oldest trends in European esotericism which has influenced several present-day spiritual “secret teachings”. In his article, van den Broek deals with the concept of gnosis, its specific features and relations with early Christianity. (Transl.)

ANDREY SHISHKOV. Theologian in dark times

The author turns to the German philosopher Hannah Arendt’s concept of dark times to study the situation in which the Russian society and the Russian Orthodox Church have been living in the last 10 years. He gives a brief description of the concept and applies it to contemporary Russia, showing the country’s plunge into dark times. The analysis is based on the notion of a distortion of the public sphere under the influence of state power and its ideological propaganda. The question of how the leadership of the Russian Orthodox Church reacted to the onset of the dark times, becoming the de facto ideological pillar of the political regime, is considered separately. The article also touches on the political and moral responsibility of the theologian in the dark times and identifies areas in which he or she can continue to act. (Auth.)

YAROSLAV DOVGAN. Poetry

LAURI KETTUNEN. The first trip to the Vepsians, 1917–1918. Part I

In the excerpt from the travel book published in 1945, the Finnish linguist recalls his trips to the Vepsians’ settlement area in the north-western corner of Russia. The Vepsian language together with Finnish, Karelian and Izhorian belongs to the northern group of Baltic-Finnic languages. The number of Vepsians in 1897 is known to have been 25,600 of whom 7,300 lived on the shore of Lake Onega.

The language expedition took place in the most troubled times. Russia, in the north-eastern corner of which the Vepsians' settlement area is situated, was, like the other Entente countries, engaged in World War I against Germany and its allies. The Russian Emperor had been dethroned in the February Revolution, and, in the first weeks of Kettunen's stay in the Vepsians' land, the Bolsheviks felled Alexander Kerensky's Provisional Government. A truce had been called between Russia and Germany, but after the peace talks bogged down, the Germans advanced behind Narva and were threatening Petrograd (thereafter, the peace treaty was concluded). The Bolsheviks' political decrees confused people, money was losing its value, and general confusion and chaos spread all over the country.

In Finland, a general strike took place; a declaration of independence was adopted, and Russia's recognition of Finland's independence was achieved. Internal tensions in Finland developed into a coup and a civil war in which the legal government was supported by Imperial Germany (the troops of Count Rüdiger von der Goltz landed in Hanko), and Russia supported the "reds" with its soldiers stationed in Finland but primarily with weapons. The government, which had retreated to Vaasa, was supported by infantrymen trained in Germany who had received combat experience in Courland.

In Estonia, a sharp conflict was going on between Estonia's own political forces, which was influenced by events in Russia. The elections of the Constituent Assembly were called but were interrupted by the Bolsheviks. On 24 February 1918, the independent Republic of Estonia was proclaimed, although on 25 November 1917, the German occupation of Estonian islands had begun (South Estonia had been occupied even earlier).

The strength of Kettunen's text is that he has written it amidst the events he describes. The diary includes an overview of the preparations for the expedition and the journey to the Vepsians' land. He describes in detail the living conditions in Vepsians' houses, his language informants and research activities which also deviated into the fields of folkloristics and ethnography. The diary also reflects the events in

Russia at the time of the expedition and their reverberations in Vepsian villages. Although far from his homeland and in isolation, Kettunen's philosophical and political reflections in the diary are constantly in touch with events in Finland.

The commentary to the translation introduces the persons mentioned in Kettunen's diary, explains the events in Finland and Russia and draws parallels between the Vepsian and Estonian folk culture and everyday life. The differences which seem big at first sight need not always be so — they may be caused by the different attitudes and practices of the church and the local and state authorities in the Orthodox and Lutheran cultural spaces. (Edit.)

DONELLA H. MEADOWS, DENNIS L. MEADOWS, JØRGEN RANDERS, WILLIAM W. BEHRENS III. **The limits to growth: A report for the Club of Rome's project on the predicament of mankind. Part IV**

The ground-breaking study completed in 1972 as commissioned by the Club of Rome seeks an answer to the question which fate will lie ahead for the Earth and humankind if the prevailing tendencies and trends continue. Relying on the analysis of five main factors — population, food production, industrialisation, pollution, and consumption of nonrenewable natural resources — the authors formulate their conclusions and recommendations for the prevention of the so-called black scenario. Although published half a century ago, The Limits to Growth have not lost their topicality as it conveys even now the message about people's responsibility for the planet and future generations' welfare. (Edit.)

Review

OTT PUUMEISTER. **Agronomist of tension fields in the thicket of repetitions**

Rein Raud. Olemise voog: Post-antropotsentriline iseduse ontoloogia. [Being in flux: A post-anthropocentric ontology of the self.] Transl. Triinu Pakk. (Bibliotheca controversiarum.) Tallinn: Tallinn University Press, 2021. 400 pp.

LEHO LAMUS. Bodily thinking and emergence of consciousness

Rein Raud. Olemise voog: Post-antropotsentriline iseduse ontoloogia. [Being in flux: A post-anthropocentric ontology of the self.] Transl. Triinu Pakk. (Bibliotheca controversiarum.) Tallinn: Tallinn University Press, 2021. 400 pp.

Serial

HERBERT NORMANN. Dancing into the unknown: Diary 1944–1961. Part XLVIII

The diary of Herbert Normann, who worked in Estonia as a doctor and lecturer, reflects events related to his life and work, impressions about people. The text conveys the personal and social tensions caused by the communist regime of the Soviet Union. At that time, the publication of the diary would have brought about repressions. (Edit.)

AUTHORS

WILLIAM W. BEHRENS III (1922–1986), US naval officer and oceanographer

ROELOF van den BROEK PhD (1931), Dutch historian of religion

YAROSLAV DOVGAN (1956), Ukrainian poet and editor

ENE GRAUBERG PhD (1944), emeritus professor of the Institute of Social Studies, Tallinn University

VIRGE JÕEKALDA (1963), Estonian artist

LAURI KETTUNEN (1885–1963), Finnish linguist, prose writer, poet and playwright

LEHO LAMUS MTheol (1971), lecturer in philosophy at St Platon Seminar of the Orthodox Church of Estonia

DENNIS L. MEADOWS PhD (1940), emeritus professor of systems management at the University of New Hampshire

DONELLA H. MEADOWS (1941–2001), US environmental scientist

HERBERT NORMANN (1897–1961), Estonian medical scientist

OTT PUUMEISTER PhD (1985), research fellow at the Department of Semiotics, University of Tartu, editor of *Acta Semiotica Estica*

JØRGEN RANDERS PhD (1945), professor emeritus of climate strategy at the BI Norwegian Business School

ANDREY SHISHKOV MA (1983), visiting research fellow and doctoral student at the School of Theology and Religious Studies, University of Tartu

MAARJA VAINO PhD (1976), director of Tallinn Literary Centre

TANTS TEADMATUSSE

Päevik
1944–1961

Herbert Normann

XLVIII

Algus 2018. aasta 6. numbris.

28. oktoober [1949] (jätk). Õhtupoolsel koosolekul esineb pike-
ma ettekandega "Tuberkuloosi diagnostikast polikliiniku tingi-
musis" NSV Liidu Meditsiiniliste Teaduste Akadeemia Tuberku-
loosi Instituudi esindaja prof. V. A. Ravitš-Štšerbo.²²⁵⁶

Ta rõhutab, et tuberkuloos võib kulgeda väga mitmepalge-
liste haigusnähtudega, mille tõttu tuleb erilist tähelepanu pöö-
rata haigeile, kel esinevad vaid juhuslikud mõnepäevalised pa-
lavikud, roidumus, lihaste ja liigeste valud. Pole harvad juhud,
kus gripiks peetud haigus osutub hiljem tuberkuloosiks. Arsti-
del tuleks millise tahes diagnoosiga haigetel alati mõelda ka tu-
berkuloosi võimalusele. Nõukogude Liidus on olemas polikliini-
kuid, kus arstiabi saamiseks pöörduvad haiged uuritakse kõik
röntgenoskoopiliselt tuberkuloosile. Lähemal ajal varustatakse
ka Baltimaade vabariigid aparatuuriga, mis võimaldab vähese
ajakuluga teha massilisi röntgenülesvõtteid.

Veel rõhutab prof. Ravitš-Štšerbo, et nõukogude inimesed
seisavad pöördeliste sündmuste ees tuberkuloosi ravis. Nimelt
on nõukogude uurimisasutistes käsil katsed preparaatidega, mis
võivad tuberkulooset protsessi täiesti likvideerida. Organisa-
toorselt soovitab Ravitš-Štšerbo tihendada sidet tuberkuloosi-
asutiste ja muude ravi-profülaktiliste ambulatooriumide vahel.

²²⁵⁶Vladimir Ravitš-Štšerbo (1890–1955) lõpetas Kaasani Ülikooli
arstiteaduskonna 1916, meditsiinidoktor 1939, NSVLi Meditsiiniaka-
deemia korrespondentliige 1946. Võttis osa Esimest maailmasõjast ja
seejärel teenis Punaarmees 1918–1922; Voroneži Meditsiiniinstituudi
teaduskonnasisehaiguste kliiniku töötaja 1922–1931, tuberkuloosika-
teedri juhataja a-st 1935; Voroneži Tuberkuloosiinstituudi üks rajajaid
ja direktori asetäitja teadusalal 1930–1939; Arstide Kesktäiendusins-
tituudi tuberkuloosikateedri juhataja Moskvast 1939–1941 ja 1946–1955;
Teise maailmasõja ajal sõjaväe meditsiiniteenistuse eri ametis 1941–
1945, sh Stalingradi, Lõuna- ja 4. Ukraina rinde peaterapeut; NSVLi
Meditsiiniakadeemia diagnostika- ja seejärel sisehaiguste osakonna ju-
hataja 1946–1952.

Siis järgnevad teised kavakohased ettekanded.

Kõnelevad Läti Riikliku Ülikooli arstiteaduskonna sisehaiguste propedeutika kateedri juhataja prof. E. M. Burtnieks²²⁵⁷ ja Läti NSV Tervishoiuministeeriumi peaftisiaater V. P. Mudroch²²⁵⁸ "Tuberkuloosist Läti NSV tööstuses ja põllumajanduses", Leedu NSV Vabariikliku Tuberkuloosi Instituudi direktor A. M. Gamperis²²⁵⁹ "Tuberkuloosist Leedu NSV tööstuses", Lipkuvi küla tuberkuloosidispenseri juhataja O. A. Vilutite²²⁶⁰ "Tuberkuloosist Leedu NSV põllumajanduses", Vabariikliku Tuberkuloosidispenseri statsionaari juhataja H. Roog²²⁶¹ "Tuberkuloosist Eesti NSV tööstuses", Tartu Tuberkuloosihaigla juhataja

²²⁵⁷Ernests Burtnieks (1898–1958) õppis Leningradi I Meditsiiniinstituudis 1920–1926, meditsiinkandidaat 1943, meditsiinidoktor 1948, NSVLi Meditsiiniakadeemia korrespondentliige 1955. Arst Leningradis 1926–1929 ja Uuralites 1929–1930, tuberkuloosisanatooriumi peaarst Karjalas 1930–1935; Tuberkuloosi Teadusliku Uurimise Instituudi assistent ja direktori asetäitja Leningradis 1935–1947, ühtlasi Sõjameditsiiniakadeemia assistent ja sõjaväehaigla juhataja 1941–1947; Läti Riikliku Ülikooli arstiteaduskonna (a-st 1950 Riia Meditsiiniinstituut) sisehaiguste diagnostika ja propedeutika kateedri juhataja a-st 1947, professor a-st 1949, arstiteaduskonna dekaan 1949–1950, Riia Meditsiiniinstituudi rektor 1950–1958, Vabariikliku Kliinilise Haigla peaarst 1947–1951; Läti K(b)P Keskkomitee liige 1949–1951.

²²⁵⁸Isikuandmed teadmata; ilmselt p.o V. B. Mudroch(s).

²²⁵⁹Isikuandmed teadmata.

²²⁶⁰Isikuandmed teadmata.

²²⁶¹Henn Roog (Helmuth Rosenberg; 1912 – 2. X 1986 Tallinn) lõpetas Tartu Ülikooli arstiteaduskonna 1938, EÜS Põhjala liige. Sündis Vladivostokis, 1920. a-st elas pere Nagasakis, Honkongis ja Qingdaos, a-st 1925 Tallinnas; Sõjaväe Keskhaigla nooremordinaator Tallinnas 1938–1940, seejärel Punaarmee 22. Eesti Territoriaalse Laskurkorpuse 614. suurtükiväepolgu arst Kosel 1940; määrati 1941. a suvel 45. evakuatsioonihospitali peaarsti asetäitjaks Tallinnas, seejärel kaitsetööde esmaabipunkti juhataja Keila lähedal ja Tallinnas Narva mnt asunud hospitali arst-kirurg; Nõmme-Kivimäe tuberkuloosisanatooriumi ordinaator 1940–1944 ja peaarst 1944–1948, ühtlasi ENSV Tervishoiu Rahvakomissariaadi tuberkuloosiinspektor 1944–1945; Saksa sõjaväkke mobiliseerituna 1. eesti piirikaitserügemendi II pataljoni arst ja seejärel Eesti Leegioni Kindralinspektuuri sanitaarosakonna käsundusarst 1944; Vabariikliku Tuberkuloosi Dispanseri (Tuberkuloositõr-

E. Laisaar²²⁶² "Haigustumisest tuberkuloosi Eesti NSV põllumajanduses" ja Tartu Riikliku Ülikooli arstiteaduskonna mikrobioloogia ja nakkushaiguste kateedri juhataja prof. F. Lepp "Tuberkuloosi epidemioloogiast Eesti NSV-s".

je Dispanseri) peaarsti asetäitja 1948–1951 ja arst 1956–1962, Tallinna Linna (endise Vabariikliku) Tuberkuloosi Dispanseri arst ja peaarsti asetäitja, II statsionaari ordinaator ning flurograafiaosakonna röntgenoloog 1962–1986; vangistati 22. X 1951 Nõmmel, 1952. aasta juunis mõistis ENSV Riikliku Julgeoleku Ministeeriumi sõjatribunal ta § 58-1a ja 58-10 lg 2 ning § 182 lg 1 alusel 25 aastaks "paranduslike tööde" (s.t sunnitöö-) laagrisse ja viieks aastaks asumisele, pidades süüks teenimist ohvitserina Saksa sõjaväes, 1944. aastast peale aga "nõukogudevastase agitatsiooni" tegemist sõprade loodud veini- ja viskiklubi piires, ka vastavate anekdootide jutustamist, samuti rahulolematuse väljendmist Nõukogude valitsuse otsustega, "nõukogudevastase trüki sõna" ning oma ja ühe tuttava püstoli loata omanist, süüdi tunnistas end ainult viimases punktis; kandis karistust Molotovi (Permi) oblastis Nõroblagis; 1955. aastal vähendati karistust 10 aastale, vabanes 1956. a mais, rehabiliteeriti 1959.

²²⁶²Erich Laisaar (1913 – 14. VIII 1987 Tartu) lõpetas Tartu Ülikooli arstiteaduskonna 1938, EÜSi liige. TÜ arstiteaduskonna patoloogia instituudi vabatahtlik assistent 1935–1936 ja assistendi kt 1936–1938; Taagepera Tiisikushaigete Sanatooriumi vabatahtlik assistent 1938, ordinaator 1938–1939, juhataja abi 1939–1942; kopsuhaiguste eraarst Tallinnas ja Tallinna Linna Keskhaigla patoloog 1942–1944; mobiliseerituna Saksa sõjaväes rügemendi Tallinn pataljoniarst, selle liitmisel 20. eesti diviisiga viimase pataljoniarst, Pärnu sõjaväelaatsareti nakkusjaoskonna arst Audru vallas, evakueeriti koos laatsaretiga Saksamaa kaudu Tšehhoslovakkiasse Jilemnice linna, kus oli tuberkuloosilaatsareti arst 1944–1945, filtratsioonilaagris 1945; Tartu Linna Kopsutuberkuloosahaigla (-sanatooriumi) peaarst Ropka valla Lastela talus 1945–1949, ühtlasi Tartu Linna Isamaasõja Invaliidide Kopsutuberkuloosisanatooriumi peaarst 1947–1948 ja Tartu Linna Tuberkuloosidispanseri (hilisema Tartu Ülikooli kopsukliiniku) peaarsti ajutine kt 1949; Tartumaa (Tartu rajooni) Tuberkuloosahaigla peaarst Ropka valla Lemmatsi külanõukogu Eerika talus 1949–1951, ordinaator 1951–1952; Tartu Tuberkuloosidispanseri statsionaarse osakonna juhataja ja seejärel peaarsti asetäitja 1952–1978, röntgenoloog 1978–1987; TRÜ teaduskonnasisese haiguste kateedri õppeülesandetäitja 1953, 1963 ja 1965–1969.

Arutluse korras peatuvad veel tuberkuloosi üksikutel küsimustel õpetatud nõukogude poolt määratud sõnavõtjad A. Kalniņš²²⁶³ (Riia), A. Laukmanis²²⁶⁴ (Riia), Zinaida Saar²²⁶⁵ (Tallinn) ja E. Mill (Tallinn).

Presiidiumilaua tagant tõusevad tihedad suitsupilved. Ajalooliselt on vist küll esimene kord, mil ülikooli aulas suitsetatakse.

29. oktoober. Baltimaade vabariiklike õpetatud meditsiiniliste nõukogude nõupidamise teine päev. Päevakorras on traumatism tööstuses ja põllumajanduses ja laste düsenteeria ning võitluse abinõud selle vastu. Koosolek toimub linnanõukogu koosolekute ruumis.

Hommikupoolisel koosolekul esineb pikema ettekandega Liidu Tervishoiuministeeriumi Traumatoloogia ja Ortopeedia Keskinstituudi direktor, teeneline teadlane prof. N. N. Priorov,²²⁶⁶ käsitledes "Traumatismivastase võitluse organisatsiooni

²²⁶³Isikuandmed teadmata.

²²⁶⁴Isikuandmed teadmata.

²²⁶⁵Zinaida Saar (Semenov(a); Semjonova; Sinaida S.; 1915 – 8. III 2005 Tartu) õppis Tartu Ülikooli arstiteaduskonnas 1934–1941 ja TRÜ arstiteaduskonnas 1944–1946, meditsiinikandidaat 1952, Vene Üliõpilaste Seltsi liige. Tallinna Meditsiinikooli direktor 1941; NSVLi tagalas 1941–1944, sh Tšuvaši ANSV Kanaši linna tervishoiuosakonna vanemsanitaarinspektor, rajoonidevahelise sanitaar-epidemioloogiajaama peaarst ning täitevkomitee tervishoiuosakonna juhataja 1942–1944; ENSV Tervishoiu Rahvakomissariaadi riiklik vaneminspektor, Nakkushaiguste Vastu Võitlemise Valitsuse ülem, Laste Ravi-profülaktiliste Asutuste Valitsuse juhataja, ühtlasi Tallinna lastehaigla ordinaator ja Tallinna Meditsiinikooli õpetaja 1944–1947; ENSV Teaduste Akadeemia Eksperimentaalse ja Kliinilise Meditsiini Instituudi teaduslik töötaja 1947–1950, Tallinna Vabariikliku Kliinilise Haigla ordinaator 1950–1952; Tartu Linna Nakkushaigla peaarst 1952–1954; TRÜ arstiteaduskonna lastehaiguste kateedri juhataja 1954–1962, nakkushaiguste ja dermato-veneroloogia kateedri juhataja 1962–1965, dotsent a-st 1965.

²²⁶⁶Nikolai Priorov (1885–1961) lõpetas Tomski Ülikooli arstiteaduskonna 1912, meditsiinidoktor, NSVLi Meditsiiniakadeemia korrespondentliige 1952, tegevliige 1957. Soldatjonkovi haigla (S. Botkini nimelise haigla) kirurgiaosakonna arst Moskvast 1913–1915 ja 1919–

ja trauma ravi põhialuseid". Töö- ja teised vigastused võivad teatavasti põhjustada paljude tööpäevade kaotamist ja esile kutsuda tõsiseid tervisehäireid, mille tõttu vigastuste vältimine ja õige ravi omavad erilise tähtsuse tööstuses ja põllumajanduses. Kuna kiirel ja oskuslikul esmaabil on oluline mõju vigastuse edasisele arengule ja paranemisele, siis on vajalik, et töötajad omandaksid ka ise vastavaid teadmisi enese või teiste abistamiseks. Traumade ravis on Nõukogude Liidus viimasel ajal tehtud suuri edusamme. Nii näiteks rakendatakse murdunud luuosade naelutamiseks nn. bioloogilisi naelu, mis sulavad pärast vigastuse paranemist. Seni tarvitatud metallnaelad seevastu jäävad organismi võõrkehadena püsima.

"Võitlust tööstusliku traumatismiga Lätis NSV-s" iseloomustab Riias alles hiljuti avatud Riia Ortopeedia- ja Taastamiskirurgia Instituudi direktor prof. A. N. Matšabeli,²²⁶⁷ kuna "Võit-

1927; VNFSV Sotsiaalkindlustuse Rahvakomissariaadi volinik vigastatud sõjameeste proteesidega varustamise keskkomitees 1918–1921; Ravi- ja Proteesiinstituudi (Traumatoloogia ja Ortopeedia Keskinstituut, a-st 1971 kannab tema nime) asutajaid Moskvas ja selle direktor 1921–1961, Arstide Keskäiendusinstituudi ortopeedia- ja traumatoloogiakateedri rajaja ja juhataja 1931–1960, ühtlasi Moskva I Meditsiiniinstituudi ortopeedia- ja traumatoloogiakateedri juhataja 1933–1938; Teise maailmasõja ajal VNFSV ja NSVLi Tervishoiu Rahvakomissariatide evakuatsioonihospitalide peakirurg 1941–1945; NSVLi tervishoiu rahvakomissari (tervishoiuministri) asetäitja ja ministeeriumi õpetatud nõukogu esimees 1947–1948.

²²⁶⁷Artšil Matšabeli (Arčils Mačabeli; 1905–1960) lõpetas Tbilisi Meditsiiniinstituudi 1931, meditsiinikandidaat 1938, meditsiinidoktor 1949. Tbilisi Meditsiiniinstituudi teaduskonnakirurgia kliiniku ordinaator; Onkoloogia Keskinstituudi aspirant Moskvas 1935–1938; Teise maailmasõja ajal evakuatsioonihospitalide kirurg-konsultant ja Kauglita evakueeritud hospitalide peakirurg 1941–1943, Krasnodari kraievakuaatsioonihospitali peakirurg 1943–1945; a-st 1945 komandeeritud Riias, kus korraldas sõjaväeliste ravi; Lätis NSV Traumatoloogia-, Ortopeedia- ja Taastusravi Teadusliku Uurimise Instituudi rajaja ja direktor 1946–1955, professor 1949; Riia Meditsiiniinstituudi hospitalkirurgia kateedri professor a-st 1950, traumatoloogia, ortopeedia ja sõjaväeljakirurgia kateedri juhataja 1958–1960.

lust põllumajandusliku traumatismiga Läti NSV-s” kirjeldab Läti NSV teeneline arst dr. D. A. Šuškov.²²⁶⁸

“Traumatismist Leedu NSV tööstuses” kõneleb Leedu NSV Tervishoiuministeeriumi peakirurg prof. V. I. Korhov.²²⁶⁹

“Tootmistraumatismi analüüsi Eesti NSV-s, eriti põlevkivitööstuses” esitab Eesti NSV Tervishoiuministeeriumi peatraumatoloog dr. B. Äniline,²²⁷⁰ millele Eesti NSV Tervishoiuministeeriumi õpetatud meditsiinilise nõukogu õpetatud sekretär arstiteaduste doktor J. Ennulo lisandab andmeid “Traumatismist Eesti NSV põllumajanduses”.

²²⁶⁸ Isikuandmed teadmata.

²²⁶⁹ Vsevolod Korhov (1894–1968) lõpetas Leningradi Sõjameditsiiniakadeemia 1924, meditsiinkandidaat 1924, meditsiinidoktor 1940. Vjatka kubermangu sõjakomissariaadi sanitaarosakonna juhataja 1918–1919; lõpetas Leningradi Röntgenoloogia-, Radioloogia- ja Onkoloogiainstituudi aspirantuuri 1932; sõjaväearst-kirurg Tšitas, Irkutskis ja Ulan-Udes; a-st 1927 Röntgenoloogia Instituudi kirurgiakliiniku ordinaator ja Arstide Täiendusinstituudi operatiivkirurgia kateedri assistent Harkivis; Sõjameditsiiniakadeemia õppejõud Leningradis 1933–1936, Leningradi Pediaatriainstituudi kirurgiakateedri assistent ja dotsent 1936–1942, teaduskonnakirurgia kateedri juhataja 1942–1948; Vilniuse Ülikooli hospitaal- ja sõjaväjakirurgia kateedri juhataja ning Läti NSV Tervishoiuministeeriumi peakirurg 1948–1952; Leningradi Pediaatriainstituudi üldkirurgia kateedri juhataja 1952–1964.

²²⁷⁰ Benno Äniline (Änilane; Benno Adolf Ernst Ä.; 1912 – 3. V 1993 Tallinn) õppis Tartu Ülikooli arstiteaduskonnas 1930–1932 ja 1933–1937, mil lõpetas selle, korp! Fraternitas Liviensise liige. TÜ arstiteaduskonna anatoomia instituudi ajutine abijõud 1933–1934, Tallinna Linna Keskhaigla (Tallinna I Haigla, Vabariiklik Tallinna Kliiniline Keskhaigla) I kirurgiaosakonna ordinaator 1937–1944, II kirurgiaosakonna juhataja 1944–1950, traumatoloogiaosakonna juhataja 1950–1980, Tallinna oblasti tervishoiuosakonna peakirurg 1952–1953 ja Tallinna TSN Täitevkomitee tervishoiuosakonna peakirurg 1955–1964; ENSV Tervishoiuministeeriumi peatraumatoloog 1964–1979, Tallinna Kliinilise Lastehaigla traumatoloogiaosakonna konsultant 1980–1987; NSVLi Ülemnõukogu VI koosseisu saadik 1962–1966.

Õhtupoolsel koosolekul arvustavad ettekandeid traumatismi alal varem määratud sõnavõtjad prof. A. Biezin²²⁷¹ (Riia), dots. S. Markevičius²²⁷² (Vilnius) ja arstiteaduste doktor N. Tomson (Moskva-Tallinn).

Siis algavad ettekanded laste düsenteeria kohta.

“Võitlust laste düsenteeriaga NSV Liidus” selgitab NSV Liidu Meditsiiniliste Teaduste Akadeemia Pediaatria Instituudi esindaja arstiteaduste doktor M. D. Suhhareva,²²⁷³ peatudes üksikasjaliselt laste düsenteeria diagnoosi, ravi ja profülaktika küsimusel Nõukogude Liidus. Balti vabariikides soovitab ta tõsta mikrobioloogiliste laboratooriumide töö kvalifikatsiooni düsenteeria tekitajate avastamisel.

“Laste düsenteeriast Läti NSV-s ja võitlusabinõudest selle vastu” kõneleb Läti NSV Tervishoiuministeeriumi Epideemiavastase Valitsuse ülem dr. A. [M.] Semaško.²²⁷⁴

Järgnevad ettekanded Leedu NSV Tervishoiuministeeriumi peapediaatrilt M. Šeinbergaselt²²⁷⁵ “Varasest laste düsenteeriast

²²⁷¹ Aleksandrs Bieziņš (1897 – 18. V 1975) õppis Tartu Ülikooli arstiteaduskonnas 1917 ning Riia Ülikooli arstiteaduskonnas, mille lõpetas 1923, *dr. med.* 1929. Võttis osa Läti Vabadussõjast; töötas Riia linna lastehaiglas; Läti Ülikooli lastekirurgia ja ortopeedia eradotsent a-st 1931, dotsent ning operatiivkirurgia ja topograafilise anatoomia kateedri juhataja a-st 1940, kehalise kasvatus ja spordimediitsiini instituudi juhataja a-st 1937, füsioteraapia instituudi ja polikliiniku juhataja 1938–1942; a-st 1946 Läti Riikliku Ülikooli ja seejärel a-st 1950 Riia Meditsiiniinstituudi professor, 1947–1972 operatiivkirurgia ja topograafilise anatoomia kateedri juhataja; Riia Traumatoloogia- ja Ortopeedia Teadusliku Uurimise Instituudi lastekliiniku juhataja a-st 1948, direktori asetäitja teadusalal 1959–1965; Läti NSV Tervishoiuministeeriumi lastekirurgia peaarst a-st 1964.

²²⁷² Isikuandmed teadmata.

²²⁷³ Isikuandmed teadmata.

²²⁷⁴ Isikuandmed teadmata.

²²⁷⁵ Matafia Šeinbergas (1909–2002) õppis Kaunase Ülikooli arstiteaduskonnas ja lõpetas Pisa Ülikooli arstiteaduskonna 1930, meditsiini-doktor 1980. Hispaania kodusõja ajal teenis internatsionaalses brigaadis 1937–1939, seejärel interneerituna Prantsusmaal; Nõukogude armees a-st 1941, 16. läti diviisi arst ja seejärel epideemiavastase rühma ko-

Leedu NSV-s" ja Tartu Riikliku Ülikooli arstiteaduskonna pediatriline assistendilt Leida Kereselt "Laste düsenteeriast Eesti NSV-s".

M. Šeinbergas muide tutvustab delegaate düsenteeria streptomütsiinraviga, mida seni heade tulemustega kasutatud peamiselt ajukelmetuberkuloosi puhul.

Ettekannete ajal levib arstiteaduskonna õppejõudude seas teade, et päeval pidanud P. Kalju algatusel toimuma rektori juures koosolek arstiteaduskonna ja tervishoiuministeeriumi vahel valitseva pinevuse selgitamiseks ja kõrvaldamiseks, mis aga jäänud pidamata, kuna V. Hion lasknud teatada, et tema ettepanekud vajavad veel küpsemist ja seepärast pole arutlusteks esialgu veel põhjust.

30. oktoober. Baltimaade vabariikide õpetatud meditsiiniliste nõukogude nõupidamise viimane päev. Kavas on ette nähtud vaid üks koosolek ja see on pühendatud nõupidamise resolutsiooni vastuvõtmisele.

Koosoleku kohaks on taas Tartu ülikooli aula. Uste juures seisavad valves Tartu Meditsiinilise Keskkooli naisõpilased ühtlastes valgetes põlledes. Kuulajaid on üsna hõredalt. Presiidiumilaua tagant tõusevad pidevalt järjest tihenevad suitsupilved. Suursuistamine aulas on täies hoos.

Enne resolutsiooni vastuvõtmist esinevad veel arutluse korras traumatismi küsimuses prof. A. Linkberg. dots. A. Rulli ja dr. L. Vainer, tuberkuloosi probleemis dr. J. Varrik²²⁷⁶ (Tallinn) ja

mandör 1942–1945, meditsiiniteenistuse polkovnik; Vilniuse lastekodu peaarst 1946–1958, Epidemioloogia, Mikrobioloogia ja Hügieeni Instituudi teaduslik töötaja Vilniuses 1958–1984; asus 1993. aastal elama Kanadasse; maletaja, võttis osa 1930. ja 1931. aasta maleolümpiast.

²²⁷⁶Juhan Varrik (Johan(n) V.; 1891 – ?) lõpetas Tartu Ülikooli arstiteaduskonna 1916. Punase Risti sidumispunkti arst Läänerindel ja Ru-meenia rindel 1916–1917, Moskva linna tervishoiuosakonna hospitali Rossija ülemarst 1917–1918 ja tuberkuloosisanatooriumi Serebrjanõi bor ülemarst 1918–1923, Vene NFSV Tervishoiu Rahvakomissariaadi tuberkuloosiinstituudi kliinilise osakonna ehk sanatooriumi Zahharino peaarst Himkis 1923–1929, sama ministeeriumi kuurordi Borovje peaarst Akmolinski oblastis Kasahstanis 1929–1930, Usbeki NSV Tervis-

prof. V. Ravitš-Štšerbo. Laste düsenteeria küsimuses palub veel sõna dr. M. D. Suhhareva, kes väidab, et düsenteeriaalane epidemioloogiline uurimine ei seisa Eesti NSV-s nõuetaval kõrgusel.

Kokkuvõtte nõupidamise tööst teeb prof. L. N. Fjodorov, kes muuseas leiab, et Tartu Riikliku Ülikooli vastavad kateedrid pole piisavalt hoolt kandnud tuberkuloosialaste kaardrite ettevalmistamiseks, millele tuleks pöörata tõsiselt tähelepanu.

Siis võetakse vastu resolutsioon, milles fikseeritakse, et teaduslikud arstide seltsid peavad edaspidi tõhusamalt kaasa aitama teadusliku uurimistöö paremustamisele ja selle kontrollist aktiivselt osa võtma. Leitakse samuti tarviliku olevat arstide seltside juurde luua arstiteaduse ajaloo sektsioonid.

Järgmine Läti, Leedu ja Eesti NSV Tervishoiuministeriumide õpetatud meditsiiniliste nõukogude vabariikidevaheline nõupidamine otsustatakse pidada 1950. a. Leedu NSV-s.

Koosoleku lõpetab V. Hion.

Ettekanded ja sõnavõttud nõupidamisel toimusid eranditult vene keeles. Dr. E. Laisaar ja dr. Leida Keres keeleliste raskuste tõttu ise oma ettekandeid ei esitanud, vaid need loeti venekeelses tõlkes autorite kaastööliste poolt ette.

*

Bankett "Park-Hotellis" vene, läti ja leedu külalistele.

Tervishoiuminister V. Hion tõstab esimese klaasi kaasaja suurima teadlase J. V. Stalini terviseks. Järgnevad toostid L. N. Fjodorovile, teadusele, Läti-Leedu-Eesti koostööle.

Prof. A. F. Liepukalns,²²⁷⁷ Riia ülikooli arstiteaduskonna hospitaalkirurgia kateedri juhataja, räägib stiimulitest. Algupäraselt

hoiu Rahvakomissariaadi tuberkuloosisanatooriumi Namazga peaarst ja tuberkuloosiinstituudi direktor Samarkandis 1930–1934, Tadžiki NSV oblastituberkuloosidisperseri peaarst ja tuberkuloosiinstituudi direktor Leninabadis (Hudžandis) 1934–1945, ENSV Tervishoiu Rahvakomissariaadi vaneminspektor ja tuberkuloosisektori juhataja ning vabariikliku tuberkuloosidisperseri peaarst a-st 1945.

²²⁷⁷ Aleksandrs Liepukalns (1892 – 4. V 1966) õppis Peterburi Ülikooli füüsika-matemaatikateaduskonna bioloogiaosakonnas 1912–1913 ja Tartu Ülikooli arstiteaduskonnas 1913–1917, lõpetas Voroneži Ülikooli arstiteaduskonna 1922, meditsiinikandidaat 1937, meditsiinidoktor

on *stimulus* olnud teravaotsaline keha — nõel, astel..., siis ke-
hastanud ajukeppi sarvloomade karjatamiseks ja viimaks muu-
tunud virguti mõisteks... Ka mehed vajavad virguteid, stiimu-
leid, neist on tähtsamaid — naised...

Lauldakse “Vivant omnes virgines”, arvestamata, et “Gau-
deamus igitur” on Eestis keelatud. Istuma jäävad laulu ajal
kombekohaselt vaid Baltimaade naised, kuna vene naised koos
meestega tõusevad püsti. Prof. R. Bernakoff algatab armastus-
laulu “Neiukene, noorukene”.

Riia ülikooli arstiteaduskonna dekaan ja sisehaiguste prope-
deutika kateedri juhataja prof. E. Burtnieks, agar laulu- ja nalja-
mees, teeb teatavaks, et gruusia rahvalauludega soovib esineda
prof. A. N. Matšabeli — Riia Ortopeedia- ja Taastamiskirurgia
Instituudi direktor, juba aastates hall külaline. See protesteerib,
kuna tal mingisugust esinemiskavatsust ei olewat. Prof. Lepu-
kalns parandab Burtnieksi teadannet: Matšabeli pole kunagi laul-
nud, vaid alati tantsinud, ja esitab seepärast koosviibijale tempe-
ramentse lesginka.

Kuid ka tants jääb tulemata. Selle asemel üllatab kõiki meel-
divalt Kaunase ülikooli arstiteaduskonna noore dekaani ja tera-

1944. Võttis osa Esimesest maailmasõjast 1915–1916, Venemaa kodu-
sõjas Punaarmee arst 1918–1921, Voroneži Ülikooli arstiteaduskonna
kirurgiakliiniku ordinaator 1921–1922, Voroneži kubermangu Valujki
kreisi jaoskonnaarst ja haigla juhataja 1922–1927, Leningradi I Medit-
siiniinstituudi aspirant 1927–1931, Moskva I Meditsiiniinstituudi tea-
duskonnakirurgia kliiniku assistent ja seejärel dotsent 1932–1946; Läti
Riikliku Ülikooli arstiteaduskonna hospitaalkirurgia kateedri juhataja
a-st 1946, dotsent 1946–1949 ja professor 1949–1950; Riia Meditsii-
niinstituudi hospitaalkirurgia kateedri juhataja a-st 1950; Riia I Klii-
nilise Haigla neurokirurgia osakonna juhataja 1946–1950; Läti NSV
Tervishoiuministeeriumi peakirurg 1949–1959, neurokirurgia peakirurg
1959–1966.

peudi prof. Z. I. Januškeviciuse²²⁷⁸ ilus bariton, kes esitab mõned tujuküllased leedu laulud.

Prof. Lepukalns selgitab sõna “dekaan” päritolu, mis olevat tuletatud ladinakeelsest “*canis*” — koer.

– Miks ta seda mõni päev varem ei öelnud, enne meie dekaanide vahetust, — sosistab keegi eesti professor teisele. Naerdakse ja vaadatakse A. Valdesele. Kuid juba parandab Lepukalns oma seletust: ta pole tahtnud öelda, et dekaanid on koerad, vaid ainult, et neil on koera amet. Temale aplodeeritakse tormiliselt.

Ja jälle laulab Januškevicius, seekord klaveri saatel. Saatjaks on Hermann Paris. Nüüd kõlavad juba venekeelsed “Эй, ух-нем”²²⁷⁹ ja “Стенька Разин”²²⁸⁰; siis laulavad kõik uljalt koolipõlvest tuttavat laulu “Veera tšudnaja moja”.²²⁸¹ Isegi elatanud prof. L. Fjodorov ümiseb naeratusega kaasa. Ainult prof. N. Priorov vaikib omaette.

²²⁷⁸Zigmas Januškevičius (1911–1984) lõpetas Vytautas Suure Ülikooli arstiteaduskonna Kaunases 1935, *dr. med.* 1936, meditsiinkanididaat 1947, meditsiinidoktor 1954, NSVLi Meditsiiniakadeemia korrespondentliige 1961, tegevliige 1967, Läti NSV Teaduste Akadeemia akadeemik 1968. Arst Kuršénais 1936–1940; Vytautas Suure Ülikooli sisehaiguste kliiniku ordinaator 1940–1941; Teise maailmasõja ajal Krasnoslobodski tuberkuloosipunkti ja röntgenikabineti juhataja Mordva ANSVs 1941–1942, 16. leedu laskurdiviisi arst 1942–1944; Vytautas Suure Ülikooli arstiteaduskonna teaduskonnasisehaiguste kateedri assistent a-st 1944, dotsent a-st 1947, arstiteaduskonna prodekaan 1945–1946, dekaan 1947–1950; Kaunase Meditsiiniinstituudi sisehaiguste kateedri dotsent 1951–1953 ja kateedri juhataja 1953–1972, a-st 1955 professor, instituudi direktor 1953–1962, rektor 1962–1984, arstiteaduskonna dekaan 1951–1953, rajas 1959. a instituudi juurde teadusliku uurimise kesklaboratooriumi, mis 1969. a muudeti südameveresoonekonna füsioloogia ja patoloogia instituudiks, oli selle direktor a-ni 1975; Läti Kommunistliku Partei Keskkomitee liige 1964–1984, Läti NSV Ülemnõukogu saadik 1954–1984.

²²⁷⁹Vn k “Hei, hoogu!”; vene rahvalaul, mis ilmselt pärineb lodjavedajatelt ja mille laulis kuulsaks Fjodor Šaljapin (1873–1938).

²²⁸⁰Vn k “Stenka Razin”, vene rahvalaul.

²²⁸¹Vn k “Mu imeline Vera” (Вера чудная моя), ilmselt 19. sajandi keskel loodud vene üliõpilaslaul.

Viimaks võtab sõna L. Fjodorov ja tänab Tartu arste delegaatidele osaks saanud üllatava külalislahkuse eest. Ja ta võib tõesti üllatatud olla: Liidus konverentside ja nõupidamiste puhul mingisuguseid vastuvõtte ei korraldata. Vanale teadlasele lauldakse "Ta elagu!".

Varsti kostab taas Januškeviciuse bariton. Laul ja viin voolavad.

On juba hiline tund. Osa koosviibijaid on ammu lahkunud...

2. november. Teoreetiline vestlus poliitilises öökonoomias. Päevakorras on lühiettekanded prof. G. Kingisepp'alt "Kauba ja töö kaksikiseloost" ja dots. V. Savilt "Kauba väärtus ja hind".

Vestlus keerleb peamiselt kauba tarbimis- ja vahetusväärtuse ümber. Esitatakse rida küsimusi, mis teevad kauba filosoofilise probleemi veelgi tumedamaks.

Prof. A. Valdes küsib: kas juhul, kui temal on kaks ülikonda — üks talve- ja üks suveülikond ja tema talveülikonda suvel ei kannu, selle tarbimisväärtus väheneb või mitte? Vestluse juhataja V. Matin²²⁸² laskub pikkadesse seletustesse. Iga olulisem seletus algab sõnadega: "Marx ütleb..."

²²⁸²Valentin Matin (1915 – 31. X 1997 Tallinn) õppis Tartu Ülikooli õigusteaduskonna majanduse osakonnas 1938 ja 1939, Vene Polütehnilise Erainstituudi mehhaanikaosakonnas Tallinnas 1939–1940, Tallinna Tehnikaülikooli majandusteaduskonna kaugõppes 1941, korp! Boethia liikmekandidaat; ÜK(b)P Keskkomitee j.a Kõrgemas Parteikoolis Moskvast 1945–1948, mille lõpetas; majandusteaduste kandidaat 1954 (Moskva Riiklik Ülikool). Balti Puuvillavabriku kontori käskjalg Tallinnas 1928–1931, Pikalaenu Panga käskjalg, telefonist, ekspedii- tor ja arveametnik Tallinnas 1932–1937, Balti Puuvillavabriku sekretäri abi (registraator) 1938–1940, raamatupidaja 1940; Tallinna-Harju natsionaliseerimiskomitee käsutuses kui tekstiilivabriku Telg komissari abi 1941, H. Univeri kudumistööstuse komissar 1941, ühendettevõtte Riidevabrik Keila direktor 1940–1941; Tallinna töölispolgu rühmakomandör 1941, mobiliseeriti 1941 ja evakueeriti kaubalaeval Si- bir Kronlinna; Tšeljabinski oblasti Žõrjanski metsamajandi majandusjuhataja 1941–1942, 7. eesti laskurdiviisi 482. üksiku luureroodu rühmaülema 1942, ravil 4849. evakuatsioonihospitalis Jegorjevskis ning I eesti tagavara laskurpolgu 1. jao rühmakomandör Sverdlovski ob- lastis 1942, 482. üksiku luureroodu komandöri asetäitja ja komandör

Meenub keskaegne skolastiline meditsiin oma kõikumatute autoriteetidega:

*Sicut dicit*²²⁸³... *Sicut testatur*²²⁸⁴ *Galienus*²²⁸⁵... *Sicut ait*²²⁸⁶ *Avicenna*²²⁸⁷...

Nii algasid vaidlusväited, reglemendid, teaduslikud tööd...

Vestluse alul V. Matin kontrollib nimestiku järgi, kas “professorid” on kohal. Püstitõusmist tema ilmunisel vestlusele “professoritelt” siiski ei nõuta...

1943–1944; EK(b)P Tallinna linnakomitee tööstusosakonna instruktor Leningradis ja Tallinnas 1944, Tallinna linna partei-, täitev- ja komisjonikomitee operatiivgrupi parteiorganisaator Leningradis ja Võrus 1944, EK(b)P Tallinna Linnakomitee organiseerimis- ja instrueerimisosakonna juhataja 1944–1945 ning agitatsiooni- ja propagandaosakonna juhataja asetäitja ja juhataja 1948–1949, vabastati ametist kui endine Kaitseliidu liige ja represseeritu sugulane; TRÜ poliitilise ökonomia kateedri vanemõpetaja 1949–1954, õpetaja 1954–1956, kateedri juhataja kt 1953, dotsent 1966–1968, ajaloo-keeleteaduskonna prodekaani kt 1952–1953; Moskva Riikliku Ülikooli j.a Marksismi ja Leninismi Õppejõudude Kvalifikatsiooni Tõstmise Instituudi aspirant 1953–1954; Eesti Põllumajanduse Akadeemia majandusteaduskonna poliitilise ökonomia kateedri juhataja 1954–1960 ja 1968–1985, dotsent a-st 1956, professori kt ja professor 1970–1985, konsultantprofessor 1985–1994 (a-st 1989 majanduse üldteooria kateedris), emeriitprofessor a-st 1995; EPA teadusprorektor 1958–1965, parteialgorganisatsiooni sekretäri asetäitja ideoloogiatöö alal a-ni 1980; EK(b)P Tartu Linnakomitee marksismi-leninismi õhtuülikooli lektor ja poliitilise ökonomia kateedri juhataja 1949–1953.

²²⁸³“Nagu ütleb...” *Herbert Normanni märkus.*

²²⁸⁴“Nagu väidab...” *Herbert Normanni märkus.*

²²⁸⁵“Galenus (Galienus) — tuntumaid antiikaja arste. Sünd. umbes 129, surn. 201. Koondas kogu meditsiini süsteemi, mis vastust andis igale kerkivale küsimusele. Püsis kõikumata autoriteedina meditsiinis kuni 17. sajandini.” *Herbert Normanni märkus.*

²²⁸⁶“Nagu tunnistab...” *Herbert Normanni märkus.*

²²⁸⁷“Avicenna (980–1037) — araabia keeles Ibn Sina, tähtsamaid araabia arste. Esitas oma “meditsiini seaduseraamatus” “Kanonis” ranges süsteemis kogu kreeka, eriti Galenuse meditsiini. Püsis puutumata autoriteedina Ohtumaal üle poole aastatuhande.” *Herbert Normanni märkus.*

3. november. Tartu Linna TSN Täitevkomitee otsusega 14. okt. 1949 "Tänavate ja platside nimetamise ja osalise ümbernimetamise kohta" on Tartus ümbernimetatud: Peeter Põllu tänav — Pioneeri tänavaks, Kompanii tn. — Hariduse tänavaks, Riigipanga (endise Eesti Panga) esine plats — Oktoobri väljakuks, Vabaduse puiestee — Oktoobri puiesteeks, Suurturg — Nõukogude väljakuks, Gustav Adolphi tän. — Viktor Kingissepp'a tänavaks. Otsusele on alla kirjutanud Tartu Linna Täitevkomitee esimees E. Schmidt ja täitevkomitee sekretäri kt. L. Haldna.²²⁸⁸

4. november. 1. novembrist 1949 on ametist vabastatud senine Tartu Riikliku Ülikooli kaadrite osakonna ülem Jenny Nõu ja tema asemele määratud Tartu Kaubastu endine hulgibaasi juhataja Helene Kurg.²²⁸⁹ Eesti ajal olnud H. Kurg ühe Tartu arsti teenija.

²²⁸⁸Vt "Tartu Linna TSN Täitevkomitee OTSUS nr. 607 Tartus, 14. oktoobril 1949. a. Tänavate ja platside nimetamise ja osalise ümbernimetamise kohta." — *Edasi*, nr 262, 5. XI 1949, lk 4. Otsuse esimeses punktis on ühtlasi antud nimi seni nimeta tänavatele: "T a m m e l i n n a o s a s rööbiti Elva tänavaga minev tänav — Kirde tänavaks. R a a d i l i n n a o s a s: Kalmistu ja Aasta tn. vaheline tänav — Vaikseks tänavaks. Rööbiti Nurme tn. minev tänav — Niidu tänavaks."

²²⁸⁹Helene Kurg (Nelli (Nelly) Helene (Elena; Jelena) K.; 1921 – VIII 1991) õppis Eesti Noorsoo Kasvatuse Seltsi Tütarlaste Gümnaasiumi erareaalkoolis Tartus 1935–1938, TRÜ ajaloo-keeleteaduskonna vene keele ja kirjanduse osakonna kaugõppes 1951–1952 ning õigusteaduskonna kaugõppes 1952–1953, kuid eksmatrikuleeriti, sest ei suutnud tõestada keskhariduse omandamist. Opterus koos vanematega 1922. aastal Peterburi kubermangust Oranienbaumist Eestisse; 1930. aastate lõpul Tartus Juhan Lille ja Eduard Antsovi pagariärides müüja ja ettekandja, teenija sanitaarkolonel Hans Silbermanni (1886–1960) peres ning juhutöödel 1939–1940; NKVD-NKGB Tartu linnaosakonna kaastööline 1940; Nõukogude tagalas NKGB-NKVD Molotovi oblastivalitsuse operatiivtöötaja Molotovis (Permis) 1941, Ussolagi parandusliku töö laagri (sunnitöölaagri) tõlk Solikamskis 1941–1942; Eesti Laskurkorpuse 7. eesti laskurdiviisi NKVD eriosakonna (3. osakonna; hiljem vastuluureosakonna Smerš) sekretär ja tõlk 1942–1943, 39. armee vastuluureosakonna tõlk Vitebskis, Minskis, Vilniuses ja Königsbergis 1943–1945, NKGB Tartu linnaosakonna tõlk 1945–1946; ENSV Toiduainetetööstuse Ministeeriumi Turustuse Peavalitsuse hulgibaasi direktor Tartus 1946–1949; TRÜ kaadrite osakonna

7. november. Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni 32. aastapäevale pühendatud Tartu teenistujate, tööliste ja õpilaste demonstratsioon.

Juba on liikuma hakanud tööstus- ja vabrikukoolide õpilaste ühtlases vormirõivastuses kolonnid. Järgnevad seitsmeklassiliste koolide õpilaste read punalipukestega ja riigijuhtide portreedega, siis Tartu linna tööstusettevõtete töölisel, kandes voogavaid loosungitega punakangaid...

TRÜ ootab Tähe tänaval teaduste akadeemia töötajate möödumist, et neile järgneda.

– Kus on siis meie madu?, — küsib keegi arstiteaduskonna liikmeist, mõeldes ussiga embleemi, mida rongikäikudel üliõpilaste poolt kantakse teaduskonna ees.

– Näe, seal ta tulebki, — hüüab keegi teine, — ja veel värskendatuna!

Ja tõesti “madu” on värskelt värvitud ereroheliseks.

– Kas see on madu, siug või uss?

– Mille poolest erinevad madu, siug ja uss?

– Madu on suur, siug keskmiselt suur ja uss väike, — selgitab S.

– Kunagi töötas Tartus zooloogia prof. Max Gustav Christian Carl Braun,²²⁹⁰ kes väga olid huvitatud parasiitidest — ussides, — jutustab dots. R. Roots, — neid päris ta ka igalt üliõpilaselt eksamil. Seepärast muid zooloogiapeatükke eksamiteks peaaegu ei valmistatud. Kuid kord sattus Braun siiski parasiitide

ülem 1949–1954, kapitaalehituse osakonna juhataja 1954; NSVLi Kaitseministeeriumi ehitussalga nr 12 tõlk Tallinnas 1954–1955; Tartu Kaubastu direktori asetäitja kaadrite alal 1955–1958; RJK kaastööline Tartus 1958; RPI Estonprojekt inseneri-tõlgi kt a-st 1958.

²²⁹⁰*Max(imilian) Gustav Christian Carl Braun* (1850 – 22. II 1930 Königsberg) õppis Greifswaldi ja Würzburgi Ülikoolis arstiteadust ja zooloogiat 1871–1874, *dr. med.* 1874, *dr. phil.* 1877. Tartu Ülikooli võrdleva anatoomia instituudi proktor 1880–1883, zooloogia erakorraline professor 1883–1884, korraline professor 1884–1886, zooloogia professor Rostockis a-st 1886, seejärel ja zooloogia ja võrdleva anatoomia professor Königsbergis a-ni 1921, kus oli ka zoologiamuuseumi juhataja ja 1901–1902 ülikooli rektor.

asemel küsitlema elevanti. Üliõpilane ei kaotanud külma verd. Juhtinud tähelepanu tõsiolule, et elevant on suur loom, peatunud ta selle väikestel silmadel, milledega vaatamata väiksusele näeb kõige pisemaid parasiite, parasiidid aga jagunevad... Ja üliõpilane oli õpitud sõiduvees. Eksam möödus loomulikult hästi...

– Minu arvates see polegi uss tavalises mõttes, — sedastab dots. K. Kõrge, — vaid tüüpiline solge.

Temaga ühineb lastearst dr. Leida Keres, kes alalises kokku-
puutumises solkmetega.

Vahepeal möödub Ehitustrusti nr. 3 tööliste kolonn veoautole
monteeritud neljakordse maja maketiga.

– Kirjanduses esinevad küll majad “на курьих нож-
ках”,²²⁹¹ — tähendab keegi, — kuid majad “на автомаши-
нах”²²⁹² on uudiseks. Õigemini leiutis.

– Majas on kindlasti “закусочная”²²⁹³ soojade suupistetega,
näe, korstnad suitsevad.

Ja tõesti korstnaist tõuseb suitsu.

Kuid vahepeal on akadeemia kolonn liikuma hakanud ja üli-
koolipere järgneb neile oma valgete peolippude lehvides kiir-
sammul.

Arstiteaduskonna eesotsas sammuvad dekaan E. Karu ja
A. Vill.

Möödumisel tribüünist Emajõe-äärsel turuplatsil, millel näha
rektor A. Koorti massiivne kuju, polkovnik Feldmann, P. Kalju ja
linna juhtivaid töötajaid, hüüab sm. Leede²²⁹⁴ arstiteaduskonna-
le tervituseks “Elagu sm. Stalin!” Kõlab võimas hurraa.

²²⁹¹ Vn k kanajalgadel.

²²⁹² Vn k autodel.

²²⁹³ Vn k einelaud.

²²⁹⁴ Valdar Leede (Richard Aleksander Lärm; Lerm; 1911 – 3. V 1990 Tallinn) õppis Tartu Ülikooli arstiteaduskonna rohuteaduse osa-
konnas 1934–1935 ja õigusteaduskonnas vaheaegadega 1935–1941,
ÜS Concordia liige 1934–1937; ÜK(b)P Keskkomitee j.a Kõrgemas
Parteikoolis Moskvast 1945–1948, mille lõpetas, ajalookandidaat 1955
(samast). Hädaabi-, ehitus-, kivipurustus- ja teetööline Tartu Linnavalit-
suse ehitusosakonna juures 1935–1940, ajutise kivilao kümnik 1940;
Rahva Omakaitse liige 1940, EK(b)P Tartu Maakonnakomitee Kaitse-

Akadeemiline Meeskoor R. Ritsing'iga eesotsas möödub lauluga rahule.

Metsandusteaduskond on demonstratsioonile toonud veoautodel eesrindliku nõukogude tehnika, elektrisaed, võimsa traktori. Ratsahobustel mööduvad TRÜ ratsaklubi liikmed kehakultuuriteaduskonna dekaani F. Kuduga eesotsas.

Järgnevad kunstiinstituudi õppejõud ja üliõpilased, siis õpetajate instituudi kolonn...

liidu varade parteile ülevõtmise ja valitsemise komisjoni esimees, vastutas ühtlasi Kaitseliidu maja ümberehitamise eest Töölistmajaks, I sekretäri abi (erisektori juhataja), II sekretäri kt, kaadrite osakonna juhataja asetäitja 1940–1941; Tartu linna TSN Täitevkomitee sekretär 1941; hävituspataljonis ning Leonhard Illissoni juhitud partisanisalgas staabi liige Tartu- ja Virumaal 1941; evakueerituna NSVLi tagalas põllutööline eesti kolhoosis Säde Omski oblasti Azovi rajoonis 1941–1942, 8. Eesti Laskurkorpuse 249. laskurdiviisi 917. polgu politruk ja roodukomandöri asetäitja poliitalal 1942–1943, sai Velikije Luki all haavata, ravil 1079. evakuatsioonihospitalis Ivanovos 1942–1943, Eesti Partisaniliikumise Staabi üksiku eriotstarbelise salga partorg Ivanovos 1943–1944; EK(b)P Tartumaa komitee 2. sekretär operatiivgrupi koosseisus Leningradis 1944, EK(b)P KK organiseerimis-instrueerimisosakonna instruktor Võrus ja Tallinnas 1944, informatsioonisektori juhataja 1944–1945, organiseerimis-instrueerimisosakonna juhataja asetäitja 1945, kaadrite osakonna juhataja I asetäitja 1948, EK(b)P Tartu Linnakomitee I sekretär 1948–1952, vabastati ametist väheste bolševistliku printsiipaalsuse ja vähenõudlikkuse pärast linnakomitee töös; EKP KK partei-, ametiühingute- ja komsomoliorganisatsioonide osakonna vastutav organisaator 1952; NLKP KK j.a. Ühiskonnateaduste Akadeemia aspirant Moskvast 1952–1955; EKP KK propaganda- ja agitatsiooniosakonna lektor 1955–1956; ENSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudi vanemteadur 1956–1958, oktoobrijärgse perioodi ajaloo sektori juhataja kt ja juhataja 1958–1962, instituudi parteialorganisatsiooni sekretär 1956–1959; EKP KK Partei Ajaloo Instituudi vanem teaduslik töötaja 1962–1972; ENSV TA Keele ja Kirjanduse Instituudi töötaja; EK(b)P KK liige 1948–1952, NSVLi Ülemnõukogu 3. koosseisu saadik 1950–1954.

Tartu tehnikumide õpilased kannavad loosungite ja plakatite kõrval ka suuri poliitilisi karikatuure. Üks neist kujutab jooksvat Churchilli sigariga suus.²²⁹⁵

Siis tulevad autod... Igas "Pobedas" või "Moskvitšis" mõni tuttav kuju... Hiie, Aunap, Kingisepp, Tomingas.

Tänavaid palistab tihe pealtvaatajate hulk. Need on tõenäoliselt kõik kapitalistid, kes ei tööta. Kui õige miilits oleks nad sisse piiranud, moodustanud neist kolonni ja pannud tampima, tekib äkki mõte. Kui palju on ikka veel rahvast²²⁹⁶

9. november. Dots. R. Antonsi järjekordne loeng poliitilises öönoomias õppejõududele, seekord teemal "Kapital ja lisaväärtus".

Enne loengut tuuakse nõukogu saali tahvel.

A. Valdes tähendab V. Hiiele: "N[ormann] kutsutakse täna esimesena tahvli juurde, ta istub kõige lähemal."

– "Mitte rahuldav" hinne on mul kindlustatud, — vastan lõbusalt.

A. V[aldes] aga tähendab: "Au, mis saab ühele meist osaks, langeb meile kõigile."

Kostab lõbus naer...

*

Histoloogia ja embrüoloogia kateedri peasissekäigu kõrval Vannas Anatoomikumis ilutseb loosung: "Elagu Suure Sotsialistliku Revolutsiooni XXXI aastapäev!" Ometi on möödunud juba XXXII aastapäev ja ammu iganenud loosungit pole keegi tähele pannud.

*

Prof. E. Aunap käib hoolega marksismi-leninismi õhtuülikoolis. "Ei jää midagi enam pähe", kaebas ta, üht raamatut oma kabinetis lehitsedes.

– Mis raamat see on? — küsisin lohutavalt.

²²⁹⁵“ЧЕРЧИЛЛЬ — буйно помешанный”, selgitab karikatuuri tekst.”
Herbert Normanni märkus. — Vn k Churchill — metsikult hull.

²²⁹⁶Siinkohal sissekanne katkeb.

– “Üks samm edasi, kaks sammu tagasi”,²²⁹⁷ — vastas mor-
nilt.

10. november. Ülikoolis korraldatakse rektori käskkirja koha-
selt 27. okt. 1949 nõukogude eesrindlikule teadusele pühendatud
konverents.

Ajavahemikus 9. nov. kuni 1. det. teostavad kõik kateedrid
laiendatud kateedrikoosolekuid erialaliste ettekandeiga nõuko-
gude eesrindliku teaduse saavutisist. Koosolekuist võtavad pea-
le kateedrite liikmete osa ka üliõpilased.

Arstiteaduskonna plenaaristung toimub 3. detsembril üli-
kooli aulas. Sellel esinevad külalistena Stalini preemia laureaat
NSVL Meditsiiniliste Teaduste Akadeemia korrespondeeriv liige
prof. A. A. Limberg²²⁹⁸ (Leningrad) ja akad. I. P. Pavlovi nimelise
I Leningradi Meditsiinilise Instituudi dekaan prof. Š. D. Galust-
jan.²²⁹⁹

Konverentsi raamides populariseerivad arstiteaduskonna
õppejõud ja üliõpilased Poliitiliste ja Teadusalaste Teadmiste Le-
vitamise Ühingu Tartu osakonna ja ajakirjanduse kaudu nõu-
kogude eesrindlikku meditsiini.

²²⁹⁷S.o Vladimir Iljitš Lenin. *Üks samm edasi, kaks sammu tagasi: Kriis meie parteis*. Tallinn: Poliitiline Kirjandus, 1947.

²²⁹⁸Aleksandr Limberg (1894–1974) lõpetas Sõjameditsiiniakadeemia Petrogradis 1919, meditsiinidoktor, NSVLi Meditsiiniteaduste Akadeemia korrespondentliige 1946. Sõjameditsiiniakadeemia stomatoloogia-instituudi hambaarst-ordinaator a-st 1918, Leningradi II Meditsiiniinsituudi professor ja kateedrijuhataja ning Leningradi Traumatoloogia- ja Ortopeediainstituudi lõua- ja näoosakonna juhataja a-st 1924, Arstide Täiendusinstituudi lõua- ja näokirurgia kateedri juhataja Leningradis 1935–1974, ühtlasi Leningradi Pediaatriainstituudi näo- ja lõualuuki-
rurgia kateedri professor 1943–1945 ja Leningradi Stomatoloogiainsituudi kirurgilise stomatoloogia kateedri juhataja 1946–1956; Stalini preemia laureaat 1948. Tema isa, esimene Vene stomatoloogiaprofessor Aleksandr Limberg (1856–1906) oli sündinud Jõhvis ja lõpetanud Narva kreiskooli.

²²⁹⁹Šavarš Galustjan (1901–1951), meditsiinidoktor.

Konverentsi plenaaristungid toimuvad 22. ja 23. detsembril. Ühel neist esitab prof. V. Vadi "Nõukogude meditsiini saavutisi reumatismi ja liigeste haiguste uurimise alalt".

1950. a. kevadsemestril on ette nähtud töö sektiioonides, mis peab andma ülevaate nõukogude eesrindliku teaduse saavutiste rakendamisest Tartu Riikliku Ülikooli õppe- ja teaduslikus töös ja nõukogude eesrindliku teaduse edasiviimisest ja arendamisest ülikooli õppejõudude poolt.

25. november. Ajaleht "Edasi" toob oma 24. nov. numbris²³⁰⁰ Tartu Linna Täitevkomitee otsuse 18. novembrist 1949, mille kohaselt Gildi tänav on ümber nimetatud Nikolai Pirogovi tänavaks.

Otsuse eesmärgiks on

jäädvustada kuulsa vene kirurgi Nikolai Ivanovitš Pirogovi mälestust, kes töötades Tartu Riikliku Ülikooli juures 1828.–1841. a., sellest ajast viimased 5 aastat kirurgia-professorina, lõi siin hulgaliste esmakordsete avastustega uue epohhi kirurgias, võttis tarvitusele uued operatsioonimeetodid ja pani teadusliku aluse kirurgiale ning välikirurgiale.

Tartus elas Pirogov Gildi tänaval.

Otsusele on alla kirjutanud Tartu Linna Täitevkomitee esimees E. Schmidt ja Tartu Linna Täitevkomitee sekretäri kt. L. Haldna.

Professorina elas Pirogov Tartus Gildi tänaval kahekorru-selises kivimajas Ülikooli (end. Jakobi tän.²³⁰¹) ja 21. juuni (end. Rüütli) tänava vahel. Emajõe poolt tulles paikneb maja va-sempoolsel küljel. Keldrikorrusel asub praegu piimapood. Maja õue viib kahepoolmelise suure väravaga võlvialune, sama luitu-nud kui maja ise. Numbriks on majal 3.²³⁰²

Mõned aastad elas Pirogov Soola ja Kalevi tänavate linna-poolsel nurgal, majas, mis sõjapäevil hävis. Kalevi tänavale ula-tuval majaotsal oli memoriaalne tahvel.

²³⁰⁰“Edasi” 2, nr. 276 (482), lk. 4 (1949).” *Herbert Normanni märkus.*

²³⁰¹Siinkohal Herbert Normann eksib — Ülikooli tn pole seda nime kandnud.

²³⁰²Seda numbrit kannab maja ka tänapäeval.

Ülikooli stipendiaadina elas Pirogov "*clinicum*"²³⁰³ Toomel.

27. november. Autoprožektorid valgustavad pimestavalt lumist maanteed, mis katkematu läikiva vooluna kaob kihutavate ratas-
te neelu. Tee kõrval süveneb järjest pimedus.

Kusagil kerkivad hõredad raagpuud, neid on kenake salkond. Tüvede vahel vaikivad salapärase kogumikuna mingisugused hooned. Eemal mööduvad hiiglaste koondrivina vaevalt silmatavad metsad. Siis pole neidki enam. Püsib vaid valgustatud teeriba keset pilkast pimedust.

Viimaks ilmub maantee kõrvale karmide lehiste puiestee ja auto pöördub sujuvalt sellele. Varsti on masin sammastiku toetatud kahekorruselise hoone ees. See on Kuuste keskrahvamaja, omaaegse Vana-Kuuste mõisa häärber. Tagapool puhkab varases talveunes park, vähe kõrval küürutab valgustamata madal maja — ENSV Teaduste Akadeemia Riikliku Kirjandusmuuseumi šeflusaluse kolhoosi "Leegi" keskus.

Rahvamaja suursaal on tühi. Tuhmilt põleb lae all plekkabažuuriga vanaaegne petrooliumilamp. Seintel ripuvad tolmunud loosungid. Saali tagaosas kohmitsevad pinkide vahel kaks noormeest, monteerides laua külge küllasõitnud rändkino aparati.

On välja kuulutatud kolhoosirahvale kõneõhtu. Vestlema peavad Riikliku Kirjandusmuuseumi rahvaluule osakonna juhataja Erna Normann "Sotsiaalsete vahekordade kajastusist eesti vanasõnades" ja prof. H. Normann "Haavandtõvest nõukogude eesrindliku teaduse valgustuses". Säärane on neile antud käsk.

Kuulajaid pole esialgu ühtegi. Eelõhtul on rahvamajas esinenud estraadikunstnikud, kes leidnud kõrget hinnangut. Nii seletab rahvamaja juhataja, jutukas 17–18-aastane noormees. Avaldab siiski lootust, et kuulajaid ka vestluseks koguneb, mis aga vajab aega, umbes tundi poolteist. Tuleb ju linastamisele veel uudisfilm "Stalingradi lahing"²³⁰⁴.

²³⁰³"Clinicum — praegune Vabariiklik I Sisehaigustekliinik." Herbert Normanni märkus.

²³⁰⁴Kaheseerialine film *Stalingradi lahing* (1949, režissöör Vladimir Petrov, stsenarist Nikolai Virta).

Rahvamaja taga mustavad jämetüvised raagpuud. Ühe hiiglase turjal istub pisike maja, küll kunagine lehtla või sõjaaegne vaatluspunkt. Puu otsa viib lagunenud trepp. Majal on olnud ka aken, praegu on seinas vaid tühi avaus. Kaugemal puuderajal laiub põõsastesse kasvanud org.

Vahepeal on saali kogunenud rahvast. Tulnud on peamiselt noored, isegi lapsed. Patriarhina istub nende vahel valges habemes vanamees. Kokku on kuulajaid 35.

Kõneõhtu avab Kuuste valla täitevkomitee esimees, sileda näoga, pisut kõõrdi vaatav mustajuukseline tegelane. Ettekanne teatamisega on tal tõsiseid raskusi, seepärast ütleb ta vaid, et kõnelema on külalistena tulnud akadeemia kirjandusmuuseumi esindaja, kes räägib kirjandusest, ja sama asutise professor, kes seletab arstiteadust.

Ettekanded ise kulgevad kiiresti. Saalis on külm ja aeg on ootamise tõttu veninud pikale. Pealegi igatseb rahvas kino.

Varsti veereb auto taas maanteel. On hakanud tulema tihedat lund.

Prožektorite valgusjugades tormavad, hüplevad suured käharad helbed. Loendamatu malevana ilmub neid mustavast kõrgusest, vapratena ründavad nad tulesilmalist veerevat koletist. Ent tuuleklaasi ees rauged nende jõud: lööduina pöörduvad nad mustavasse kõrgusesse tagasi, tuuleklaasi puudutamata. Auto voolujoon on lumimalevlaste sõjakusest tugevam.

Masinat juhib dotsent A. Rulli.

– Mul oli kiusatus, — katkestan helverünnaku jälgimisest tekkinud vaikuse, — oma ettekande lõpul kolhoosirahvale öelda: täienduseks minu sõnavõtule räägib teile haavandtõve kirurgilisest ravist veel meie... autojuht. Oleks tahtnud näha rahva nägusid...

Puhkeb lõbus naer, naerab ka Rulli ise, Tartu hinnatud kirurg.

Läbi lumesaju hakkavad paistma kauguses Tartu tuled...

28. november. Sisehaiguste propedeutika kateedri koosolek, pühendatud nõukogude eesrindlikule teadusele...

On õhtune tund. Kateedri ruumid on küllastatud elektri-
valgusest. Kõnepuldi kõrval haljendab tagasihoidlik kimbuke
palukaoksi...

Päevakorras on 3 ettekannet:

1) Nõukogude eesrindliku meditsiini saavutisi diagnostikas
ja teraapias — prof. H. Normann.

2) Gripp nõukogude arstiteaduse valgustuses — dr. Dora Ju-
deikin.

3) Reumatismi probleemist eesrindlikus nõukogude meditsii-
nis — dr. Helgi Vadi.

Kateedri liikmed (kolm referenti ja dr. N. Grozdov[a]) on täies
koosseisus kohal, puuduvad vaid koosolekule palutud üliõpi-
lased. Viimaks ilmub saja neljakümnest... üks.

Oodata pole enam mõtet. Koosolek algab...

*

Samal ajal kaitseb ülikooli õpetatud nõukogu kinnisel istungil
oma kandidaadiväitekirja arstiteaduskonna vanemõpetaja Lud-
milla Nurmand, dermatoloogia ja veneroloogia kateedri juhata-
ja kt.

Väitekirja aineseks on “Suguhaiguste esinemine ja nende vastu
võitlemine Eesti Nõukogude Sotsialistlikus Vabariigis”.²³⁰⁵
Andmed on salajased ja ei kuulu avaldamisele. Seepärast toimub
ka väitekirja kaitsmine nõukogu kinnisel istungil.

L. Nurmand analüüsib oma töös, mis on epidemioloogiliseks
uurimuseks, Eesti NSV-s 1945–1947 esinenud suguhaiguste juh-
te (nende üldarv pole toodud) ja näitab, et võrreldes Suurele Isa-
maasõjale eelnenud aastatega (1937–1939) kasvas sõjajärgsel ajal
haigustumus suguhaigustesse tunduvalt, ja nimelt süüfilisesse 5-

²³⁰⁵ Vt Ludmilla Nurmand. Suguhaiguste esinemine ja nende vastu
võitlemine Eesti Nõukogude Sotsialistlikus Vabariigis: Väitekirja esita-
tud Tartu Riiklikule Ülikoolile meditsiiniliste teaduste kandidaadi tea-
dusliku kraadi omandamiseks. Juhendaja Feliks Lepp. Tartu Riiklik Üli-
kool, mikrobioloogia ning dermatoloogia ja veneroloogia kateeder. Tar-
tu, 1949. 163 l., 14 l. joon. (Masinakirjas käsikiri Tartu Ülikooli raama-
tukogus.) Samas ka autoreferaat: Заболеваемость венерическими
болезнями и борьба с ними в Эстонской С.С.Р. 16 l.

kordselt, gonorröasse 1,5-kordselt. Kõige kõrgem haigustumus esines 1946. a. Sellest ajast peale algas aeglane, kuid pidev langus. 1948. a. lõpuks oli haigustumus süüfilisesse langenud võrreldes 1946. aastaga 33,8% ja gonorröasse 37% võrra, mis vastab ennesõjaaegsele tasemele. Pehmet šankrit esines enne sõda 20–25 juhtu aastas. 1945. ja 1946. a. registreeriti Eesti NSV-s vaid à üks juht. Hiljem pole seda enam esinenud. Suguhaiguste vähenemise põhjuseks on sotsialistlik riigikord, dispenseerne meetod ja laialdane nõuandlate võrk üle maa.

Töö aluseks on Vabariikliku Naha- ja Suguhaiguste dispensariumi materjal 1945.–1947. a. kohta. Neil aastail töötas disser-tant tervishoiuministeeriumi vanema venispektorina.²³⁰⁶

Töös, mille juhendajaks on mikrobioloogia kateedri juhataja prof. F. Lepp, esitab autor ka mõned ettepanekud võitluse süven-damiseks suguhaiguste vastu.

Ametlike oponentidena fungeerivad prof. R. Bernakoff ja prof. E. Karu. Vaidlused kannavad akadeemilist laadi ja on vabad igasugusist teravusist. Nõukogu liikmete hulgast võtab veel sõna dots. K. Kõrge.

Häältelugemiskomisjoni valitakse prof. A. Tomingas, prof. A. Linkberg ja dots. K. Kõrge.

Rektor A. Koort konstateerib, et Ludmilla Nurmandile meditsiiniliste teaduste kandidaadi kraadi omistamise poolt on hääletanud 62-st koos olevast nõukogu liikmest — 60, vastu — 1 liige. Üks hääletussedel on rikutud.

Rektor tunnistab Ludmilla Nurmandi meditsiiniliste teaduste kandidaadiks.

29. november. Rektori käskkirjaga 28. novembrist 1949 on vabastatud ametist omal soovil ülikooli senine teadusala prorektor Karl Taev ja kinnitatud uueks teadusala prorektoriks August Marland. Käskkiri hakkab kehtima 1. detsembril 1949.

Käskkirjaga samast 28. novembrist on arstiteaduskonna hospitaal-sisehaiguste kateedri juhataja kohused pandud patoloogilise füsioloogia kateedri juhatajale dots. K. Kõrgele, arvates 28. nov. 1949.

²³⁰⁶S.t veneroloogianspektorina.

Rektor A. Koort on muide ülikooli parteialgorganisatsiooni üldkoosolekul 25. nov. 1949 vastu võetud partei liikmekandidaadiks.

(Järgneb)

VIRGE JÕEKALDA. Tõus ja mõõn VII (2009)